

ФЕДЕРАЛЬНЭ КЪЭРАЛ БЮДЖЕТ ЩІЭНЫГЪЭ ГУЭХУЩАПІЭ
«КЪЭБЭРДЕЙ-БАЛЬКЪЭР ГУМАНИТАР КЪЭХУТЭНЫГЪЭ ИНСТИТУТ»

АДЫГЭМ И ПСЭУКІЭМРЭ И ХАБЗЭХЭМРЭ

Налшык • 2016

УДК – 39(=352.3)
ББК – 63.521(=602.2)
Б – 16

Тыркубзэр зээзыдзэктар, тхылтыр къыдэкыным хуэзыгъехъэзырар *Абазэ И.*

Zekeriya Zihni (Jabağı Baj)

ÇERKESYA'DA TERBİYE VE SOSYAL YAŞAYIŞ

KAF-DAV Yayınları
Ankara 2007

Щэныгъэ редакторыр *Абазэ Албэчиц*

Зекерия Зихни (Жэбагы Баж)

Б – 16 Адыгэм и псэукіемрэ и хабзэхэмрэ. – Налшык: КъБГКъИ-м и тхылъ тедзапІэ, 2016. – 166 н.

1915–1918 ильесхэм Тыркум уэлийу щыта Зекерия Зихни (Жэбагы Баж), аджь щынальэмира ди нэхъыжъхэм Тыркум щызэрхъяу щильегъуа икИ щызэхихахэмрэ зекуэтхыхъжхэм инджылызыбзекІэ къатхыхаҳэмрэ и тегъещІапІэ итхащ «Адыгэм и псэукіемрэ и хабзэхэмрэ» жыхуїэ тхылтыр. Адыгэ унагъуэм, зэрызэрышэ хабзэхэм, хъэгъуэлІыгъуэхэм, сабий ІыгыкІэ-гъесекІэм, тхъэмадэм, хъещІагъэм, шхыныгъуэхэм, Іэн зехъекІэм, адигэ Іәщэ-фащэхэм, пшыналъе Іәмәпсымхэм, къафэхэм, уІэгъэ зехъекІэм, хъэдэ ІүэхухуэшІэхэм ехъелІауэ адигэ лъепкъым зэрихъэ хабзэхэм тepsэлтыых тхылтыр, щэныгъэрылажъехэм, этнологхэм, хабзэр зыфІэфІ къэбэрдей тхыльеджхэм зэрышхъэпенум икИ яфІэгъещІэгъуэн зэрыхъунум шэч хэлькъым.

Жинтыйм тет тепльэр зыицтар Гагарин Г.

ISBN 978-5-91766-122-3

© Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), 2007
© Абазэ И., перевод на кабардино-черкесский язык, 2016
© КБИГИ, 2016

ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»

ОБРАЗ ЖИЗНИ И ОБЫЧАИ АДЫГОВ

Нальчик • 2016

Перевод с турецкого языка, подготовка к изданию *Абазова И.*

Zekeriya Zihni (Jabağı Baj)

ÇERKESYA'DA TERBİYE VE SOSYAL YAŞAYIŞ

KAF-DAV Yayınları
Ankara 2007

Научный редактор *Абазов Альбек*

Зекерия Зихни (Жабаги Баж)

Образ жизни и обычаи адыгов. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2016. – 166 с.

В 1915–1918 годы бывший губернатор одной из Турецких губерний Зекерия Зихни (Жабаги Баж) написал книгу под названием «Образ жизни и обычаи адыгов», основанную на воспоминаниях старшего поколения черкесов-мухаджиров и на сведениях миссионеров и путешественников, написанных на английском языке.

Книга, которая повествует о жизни адыгской семьи, быту, устройстве, обычаях сватовства и свадебном обряде, воспитании и обучении детей, о культе старшинства и тамады, о гостеприимстве, об адыгской традиционной кухне, правилах застолья, адыгском оружии и снаряжении, музыкальных инструментах, танцах, обряде врачевания и уходе за ранеными, о похоронных обрядах адыгской семьи, без сомнения, рассчитана на ученых, этнологов, а также на широкий круг читателей, интересующихся обычаями и традиционной культурой адыгов.

При создании обложки была использована картина Г. Гагарина.

ISBN 978-5-91766-122-3

© Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), 2007
© Абазэ Й., перевод на кабардино-черкесский язык, 2016
© КБИГИ, 2016

Translated from the turkish language, preparation for publication *Abaze I.*

Zekeriya Zihni (Jabağı Baj)

ÇERKESYA'DA TERBİYE VE SOSYAL YAŞAYIŞ

KAF-DAV Yayınları
Ankara 2007

Scientific editor *Abazov Albek*

Zekeriya Zikhni (Zhabagi Bazh)

A way of life and customs of Adyghe. Nalchik: Publishing department of KBIHR, 2016. – 166 p.

In 1915–1918 the former governor of one of the Turkish provinces Zekeriya Zikhni (Jabagi Baj) wrote the book under the name «Circassia: a way of life and custom of Adyghe», based on memoirs of the senior generation of Circassian muhajirs and on data of the missionaries and travelers who are generally written in English.

The book which comprises in brief narrations, since life, customs of courtship and a wedding ceremony, to education and training of children, respect for a cult of a seniority and honoring of the host, custom of hospitality, the Adyghe traditional cuisine, rules of a feast, the Adyghe weapon and equipment, musical instruments, dances, a ceremony of doctoring and care of wounded and, finishing with a funeral ceremony of the Adyghe family, undoubtedly, will interest not only scientists, ethnologists and a wide circle of readers interested in the customs and traditional culture of Adyghe.

In the design of the cover is used a picture of G. Gagarin

ISBN 978-5-91766-122-3

© Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), 2007
© Abaze Ibrahim, Translated from the turkish language, preparation for publication 2016
© КБИГИ, 2016

ЦЫХУФІ ЗЭРҮПСЭУР И ГЭДАКЬЭЩІЭКПЫРЩ

Мы тхылтыр зи ГэдакъэцІэкІ адыгэлІ щэджащэм и цІэ пэжыр Зэкерия Зихьниш, адыгэхэм я абэдзэх лақкуэм (абазэх зэрсхым куэдыр щегъяуз) и Баж унагъуэм щыщщ. Ди адэшхуэхэр адэжь щынальэм шрахум щыгъуэ (1864) Анэдолэм и Токат къалэм къедзауэ Эрбаа районым щагъэтысахэм ящыщщ и унагъуэр. И унагъуэми езым и гъашціэм и къекІуэкІыкІами икуу дышымыгъуазэ пэтми, унагъуэ зэрилар, Сэрмэт, Сеит жајэу щыллитІрэ Сервер жајэу зыпхъурэ зэрилэр дошцІэр. Ауэ дауи, Зэкерия Зихьни нэхъ къызэрацЫхури, щыыхъ щыхуашІри мис мы и ГэдакъэцІэкІраш.

Зэкерия Зихьни, зи щыхъ зылтыгтэж дэтхэн зы адыгэми хуэдэу, сый хуэдэ Йуеху, ІэнатІэ перыувами, сый хуэдэ къулыкту къыхуагъэфэшами ар псом нэхърэ нэхъыфІу зэргийэцІэнным хүшцІэкту. Ар апхуэдизкІэ лэжъакІует, цыху пэжт, захуэт ики дзыхъ щыхуашІ адыгэлІ зэпІэзэрытти, япэрей дунейпсо зауз и лъэхъэнэм (1915–1918 ильсхэм), иджырей Тырку республикэм и уэрмэл щынальэм хиубыдэ Текирдагъ икИи Адрианополис къалэхэм уалийу щытрагъэуват. А лъэхъэнэм Истэмбыл Уэрмэл щы клацэм щыпсэуу щыта алъижхэр (урымхэр-грекхэр) къэральм къепцЫжыну хэт хуэдэу ягъэ-къуаншери я адэжь щынальэу Грециям лъэшыгъекІэ яхужат. Япэрей дунейпсоу за-уэр зэпури Инджылызхэр Истэмбыл щыдыхъам щыгъуэ, зэхэдзыншэу щыху хейхэри я щыпІэм зэрырахум папшцІэ ар зи лажъэ къэральр ягъэмисат. Уалийу а щыпІэм зэрышытетам къыхэкІыу Зэкерия Зихьни абыкІэ ягъэкъуаншери лъэхъуэшым ирадзат. Абы къыхэкІкІэ Зэкерия Зихьни щтапІэу Мальтэ хытЫгум (щыгутІэм) щыгъяш 1919–1921 ильсхэм.

Зэкерия Зихьни, адыгэ къызэрыкІуэтэкым, къэральм къулыкъушхуэ куэд щыгъяш, адыгэбзэмрэ тыркубзэмрэ къицынэмьшІауэ инджылызыбзэри фыу ишцІэрт. Абы къышымынэу, сый щыгъуи лъэпкь Йуэхум игъапэрт, абы теухуауэ еджэрт, гупсысэрт. Арати, лъэхъуэш папшцІэу Мальтэ щыгъя ильсхэм, «зи мыхъуми си лъэпкым зы гуэркІэ сышхъэпэнш» жиІэри, Тыркум зыри зыщемыгуса хабзэм теухуа-уэ мы тхылтыр щитхыну щыдзаш. А лъэхъэнэр дунейм и зэхэзэрыхъыгъуэт. Пшэдэй къэхъункІэ хъунур зыми ишцІэтэкым. Абы къыхэкІкІэ езым и цІэ дыдэр къыхи-гъэш хъуну къышцІкЫнгтэкыми, ину щыыхъ зыхуишІ Къэзэнокуэ Жэбагъы и цІэмрэ езым и адыгэ унццІэу зы щыпІи щамытха Бажымрэ цІэ тедзэу (псевдониму) къищ-таш. Итхахэр а цІэ тедзэмкІэ япэрауэ, Гусэр Уэсфи къыдигъэкІыу щыта «КавказыцІ» журналым (1957–1961 ильсхэм) пыбзыгъуэ пыбзыгъуэрэ (пыбзыгъуэ 24 хъууэ) щытрагригъэдзаш. Итланэ ахэр Хъэткъуэ Яшар Багъ зэхуихъэсъижщ, зэригъэпэшыжри 1969 гъэм Анкара тхылтыр къышыдагъекІаш «Черкесиям щыла жылагъуэ псэукІэмрэ хабзэмрэ» фыэшыгъэцІэ иІэу. А тхылтыр 2007 гъэм Кавказ фышцІэ хасэм (Кафдавым) аргуэру къыдигъэкІыжаш «Адыгэхэм деж щыла гъэсэкІэмрэ жылагъуэ псэукІэмрэ» фыэшыгъэцІэ иІэу. Мис, мы тхылтыр абы и адыгэбзэу араш.

Пэжыр жытІэнщи, а тхылтыр адыгэ псэукІэм, хабзэм теухуауэ тыркубзэкІэ къыдэкІа япэрей тхылтыш. Иджыблагъэ – 2009 гъэм «Адыгэ Хабзэ – этикэмрэ этикетымрэ» фыэшыгъэцІэ иІэу Тумэ Рэхьми Истэмбыл къышыдигъекІа тхылтыр жумыгүнэм а Йуэхум теухуауэ тыркубзэкІэ къыдэкІа нэгъуэшІ тхылты щыгъэш.

Баж Жэбагъы (Зэкерия Зихьни) и тхылтым кІэшІу къызэшшэубыдэр адыгэ псэукІэу дилам и дэтхэнэ лъэныкъуэри. Ар топсэльхыхыр унагъуэм, зэрызэрышэ хабзэм, нысашэ хъэгъуэлЫгъуэхэм, сабий ЙыгыкІэ-гъэсэкІэм, тхъэмадэм, хъещлагъэм, шхыныгъуэхэм, Іэн зехъекІэм, адыгэ Ішэ-фащхэм, адыгэ пышнальэ Іэмэпсымэхэм, къафхэм, уІэгъэ зехъекІэм, щылапшэм, хъэдэ хуэйуэшІэхэм... Ар нэхъ машцІэ дыдэу

зытепсэ-лыхъар, хабзэм къызэшчиубыдэ адыгэ жылагъуэ зегъекIуэкIэр; нэгъуэшчу жыпIэмэ, юридическэ системэр арауэ жыпIэ хъунущ. Ар иджырэй лъехъэнэм и юридическэ системэхэм лъабжъэ е гъуазэ яхуэхъун хүэдэу ди щIэнныгъэрэлажъэхэм – этнологхэм, философхэм, юристхэм къаутэн хуейуэ къэт Iуэхугъуэ уэимхэм ящышу кызольыгтэр.

Баж Жэбагы, тегъэшIапIэ нэхьышхъэу Iар, япэрауэ езым ильэгъуахэр, и нэгъум щIЭкIахэр, итIанэ и нэхьыжхэм деж щызэхихахэр, абы иужькIэ, Кавказым къакIуэри щильэгъуахэр зытхыжа зекIуэтхыжхэм (путешественникхэм) инджылызыбзэкIэ ятхыжахэр араш.

Дауи, Зэкерия Зихыни и щIалэгъуэм иджыри псэут ди адэжь щIынальэмирахуа дыдэхэр. Абы тыркубзи ящIэтэкъым икIи езым я къуажэхэм адыгэ хабзэр щызэрахъэрт. КъищынэмымщIауз, абыхэми къаутэжжырт я адэшхуэхэм дэж адэжь щIынальэм щалъэгъуахэр, щызэхахахэр. Аращи, Зэкерия Зихыни итхахэр IуэрыIуэтэж къудейуэ щымыту, адыгэ гъашIэм и пэжыпIэм щыш пычыгъуэхэу убж хъунущ.

Зэкерия-Зихыни итхахэр, нэхьыбэмкIэ езыр зыщыштабдээххэм (абазэхэхэм) зэрхьэу щыта хабзэхэр арагъэнкIэ хъунущ. Абы къыхэкIкIэ ар щIэнныгъэрэлажъэхэм, этнологхэм, хабзэр зыфIэфI къэбэрдэй тхыльеджэхэм яфIэгъэшIэгъуэн икIи адыгэ хабзэр, щIэнныгъэ и лъэнныкъуэкIэ фIэкIа мыхъуми зэуIуу зэфIэгъэувэжынымкIэ щхъэпэ зерхьунум шэч хэлькъым.

Хъуажсь Фахъри

ХЭЗЫГЬЭГЬУАЗЭ

1919 гъэм къэрал лэжъапIэм ныбжъкIэ сиIукIыжу сыйысыжа нэужь, къэна си гъашIэр пицIэншэу сымыгъэкIуэн гупсысекIэ, си жеин сыхъэтхэр хэмьту, щигъуазэ сизэрхъуну тхылъхэр сымыгъуэтами, си андэлхубзэмрэ инджылыбзэмрэ дэIэпкъуэгъу сщIыуэрэ дуней тхыдэм хэльхъэнгъэрэ иджы псэухэмрэ къальхуну ди щIэблэхэм тыгъэ яхуэхъун гугъекIэ, си гум къина адыгэхэм я псэукIэмрэ я хабзэхэмрэ зэхуэсхъесыжри мы тхылъыр стхащ.

Мы тхылъым къыщысIуэтам и нэхъыбэр си лъэпкъым ядэслъэгъуаэ зэзгъещIарэ зэхэсхарэш. Тхылъыр щыстхым, адрай адыгэ лъэпкъхэм я хабзэхэм сытелэжыхыфакъым. Нобэ къыздэсым ди лъэпкъ хабзэм төххуаэ зыри зэрамытхам щхъекIэ, си жагъуэ зэрыхъущи, мы тхылъыр ныкъуэу къонэр. Ильэс 15 ипэ Адыгэ Хэкум къикIа ди нэхъыжыфIхэр щыпсэуам мыпхуэдэу зы тхылъыр птхыжыныр, дауи, нэхъ тыншт, икIи нэхъ дахэ хъунут. Ауэ, нобэ дызэупшIын зыри къызэрмынэжам папщIэ, хабзэ гуэрхэр сизэрхуейм хуэдэу зэрызмытхыжыфар си жагъуэш. КIуэ аращи, нэмыхысауэ къенахэр нэхъыфIыр зытхыжын си къуэшхэм я пщэрэльщи, тегушхуэн гугъекIэ стхащ.

Адрай адыгэ лъэпкъхэм я тхакIуэхэм я хабзэхэр ятхыхжмэ, си гуныкъуагъэр зэрагъэпэццыжынущ, икIи «Адыгэ-чкерес»-кIэ еджэу тхыдэм хыхъа мы лъэпкъым и тхыдэми, дуней лъэпкъхэм я тхыдэми я фIыгъэ екIынущ.

*1921 гъээ, гъатханэм и 15.
Жэбагъы Баж (Зекерия Зихьни)*

ЗЭКЕРИЯ ЗИХЬНИ (Жэбагы Баж)

1864 гъэм адигэхэр я Хэкум ирахуа нэужь, Эрбаа лъэнокъуэмкі э хэшлапі эзышса абедзэх Баж унагъуэм и бынш. Къэзанокъуэ Жэбагы апхуэдизу и гум дыхьации, езым цэлэйэ «Жэбагы» зыфтишыжат.

Япэ Дунейпсо зауэм Текирдагь Мутасаррафыгъэрэ Эдирнэ къалэм и уэлийэ щытащ. Уэлийэ щытетам Истамбылым дыхъя инджылызхэм яубыдри Мальтэ хытЫигум штапі э яхуаш.

Адыгэ унагъуэм и псэукіэмрэ я гъесэногъэмрэ я хабзэм тухуауэ дымышцэж зыкъом итхыжри, ди лъэпкъ тхыльеджэхэм фэепльу къытхуигъэнаш.

И хъэдрыхэр Тхъэм дахэ ишц.

Кафдав.

Rusya Hükümeti adına Stark ve İngiltere adına Kafkasya'daki baş temsilcisi Yarbay K. B. Stoks'un imzaladığı bu protokolle, Bakır'da bulunan 62 İngiliz esir ile İngilizlerin elinde bulunan Rus esirlerin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁸

Sonuç olarak denilebilir ki, Türkiye ile İngiltere arasında çok uzun süre devam eden ve son derece çetin ve şiddetli ge-

- doktora tezi, Erzurum, 1996.
2. Malta'daki Türk esirler hakında bkrz. Bilal N. Şimşir, *Malta Sürğünlüğü*, 2. baskı, Ankara, 1985; Ali İhsan Sabis, *Istiklîl Harbi ve Gazi Cihateleri*, c. 5, İstanbul, 1993; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihünkâzde Görüklüklerim, Geçirdiklerim*, c. 2, İstanbul, 1970; Salih R. Sonayel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I-II, 2. baskı, Ankara, 1987; Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyledikleri ile Rauf Orbay*, İstanbul, 1965.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet En Yeni Tarih Årsivi (ACEYTA) Fond: 28. Opis:1, Delo: 71, List: 154.

Türk esirlerden bir grup, 1920'de Malta'dan İstanbul'a gönderilen bir fotoğrafı. Oturanlar: Atîf Bey (Çanakkale), Muammer Bey (Sivas valisi), Zekeriya Bey (Edirne (BAJ valisi)), Rıza Bey (Bursa mebusu) Rıza Bey (İttihat ve Terakki Merkez-i Umumiden). Ayaktakiler ön sıra: Sabit Bey (Elazîz valisi), Ahmet Nesimi Bey (Hariciye Nazırı), Ağaoglu Ahmet Bey (Karahisar mebusu), Halil Menteşe (Adliye Nazırı), Hacı Adil

Тепльэм щысхэм сэмэгумкі э єшанэр мы тхыльтыр зытха Баж Зэкерия Зихьници. Сурэтим къельягъуэ гупыр 1920 гъэм инджылызхэм Мальтэ хытЫигум щтапі э яхуахерац.

АДЫГЭХЭМ Я ГЪЭСЭНЫГЪЭМРЭ Я ПСЭУКІЭМРЭ ЖЫЛАГЬУЭМ КЪАХИПЩЭХЭР

Цыхур, дыкъэзыухъуреихъымрэ жылагъуэм къыхальхуху зэралым щхъекІэ, дэтхэнэ лъепкъым и жылагъуэм зэригъасэр, щыпІэмрэ тхыдэмрэ я Йыхъэ куэд зэрыхэльыр къэтлъытапхъэц.

Гъесэныгъэр – узыхэтим задебгъекІуныр араш. Цыхур зыхэт лъепкъым къи-хильхъа гъесэныгъэ псоми нэхъ къыхэцыр зыхэс унагъуэхэмрэ къэзыухъуреихъим-рэц. Мыпхуэдэу щыхъукІэ цыхухэм, лъепкъхэм, я гъесэныгъэм и гугъу щащІкІэ, я Іэгъуэблагъехэм дыхэплъэу я гъесэныгъэм и хабзэхэмрэ мы хабзэхэр жылагъуэм, лъепкъым дауэ зэригъэужуу, дауэ ирагъефІэкІуэфами дыкІэлъыплын хуейщ.

Сыт щхъекІэ жыпІэмэ, гъесэныгъэм ехъэллауэ цыхухэмрэ лъепкъхэм яку дэль зэшхъэшыкІыныгъэхэр цыхухэм я гъесэним сыт хуэдизу ельытами, цыхур зыхэсы-хъа жылагъуэм и хабзэхэри зыхельхъэр.

Дэтхэнэ цыхури фыри Иейри хэльу къальхур. Ауэ цыхум еzym папшІэ яуб-зыхуаэ фыим, Иейм хуэкІуэнми ягъесэнми зэлъытар, ар зыгъэзащІэр зыдэпсэу лъеп-къым, жылагъуэм я пщэрэльщ. Абы къыхэкІкІэ цыхухэм деж къышымынэу, лъепкъ-хэм я гъесэныгъэр зэшхъэшокІыр.

Цыху гъесам зыхищІэхэр, и гупсысэхэр зыхэс лъепкъым папшІэ фыим хуэкІуэмэ, ИепкъульепкъкІэ узыншэмэ, зыхэсхэм ядэпсэухукІэ, хабзекІэ, гупсысэкІэ ефІэкІуэнуш.

ЗыхищІэу, зыхимыщІэу щхъэусыгъуэ зыкъомым и гъесэныгъэм ельыта цыхупсэр, зыхэцІыкІ гупсысэм хильхъэхэр ди нэгу къищІэдгъэхъэмэ, Хэкум и къэухуреихъымрэ лъепкъым и гъесэныгъэмрэ, зырагъасэ щыкІэм къахуихъам утелэжыхыныр игъуэу дольытэ.

АДЫГЭ ХЭКУР

Адыгэхэр щыпсэу щыпIэр Хэкум и къуршхэм я дыгъэмыхъуэмрэ Керч хыжанэм щыщIедзауэ Ингур псыхъуэм нэсу хы ФыщIэ Йуферац. БлэкIа лъэхъэнэм цыхугъэм, хуитыныгъэм хушщIэкъуу щыта мы Хэкур, и дахагъекIэ, и тепльекIэ зумыгъэнщиын сурэт гъещIэгъуэну ящIаш жыпIэмэ уштыуэнукъым. Псыжь, Тэрч щынальхэмрэ хы ФыщIэ Йуфэм щыщIедзауэ укIеутэхукIэ Йуашхъемахуэрэ Казбекрэ бгыхэм я лъэгагъхэр 5642 метрэм щыщIедзауэ мы Хэкур я лъэгагъыр щхъэхуэ-щхъэхуэ зэтельу, и мэз куухэр щхъуантIэ хъужауэ, мыбыхэм якухеми тафэрэ хъупIэхэм уи нэхэр щIэллыдыхыузы жэнэтщ жыпIэмэ уштыуэнукъым. Бгышхъэхэр уэсу, и лъэгухэр мэзыльэу, бгыхэм къежэх псыхэр зэхэльхэдэжрэ псыхъуэшхуэ хъужхэу, и хъупIэхэр гъемахуи-щымахи щхъуантIэу, псыхъуэхэм я Йэгъуэблагъэр удзыльэу, мин бжыгъэ къекIыгъэ гъэгъам зэнщиштауэ игъещIэращIэу, и мэзхэм псеущхээ лIэужыгъуэхэр хэсу, и щыгултыр куурэ бэву, тепсэр щэ бжыгъекIэ къытекIэжу цIэрыIуэ хъуаши, цыхухэм я псеуныгъэр езыгъефIакIуэузы щынальхэм.

Тхъэр мы щынальхэм апхуэдизу къыхуэупсаши, ушеплькIэ, гултытэншэу укъенэфыркъым икIи уи жагъуэ зыщI зыгуэри хэплъагъуэфынукъым. И щыльэм къыдагъэльагъу и гъэпсыкIэм и хъеуам псынщIэу зэрэзихъуэжыр, мы Хэкум и нэщэнэнэш. Щыльэм утету удэплъеймэ, уафэм дэкIеутейуэ, и инагъыр къэзыгъэльагъуэ, и лъэгагъэм бэрэ пшагъуэ зэтель бгыхэр зымыльэгъуам фIэгъещIэгъуэну йопль, ищхъекIэ укъеплъыхэмэ, уи нэм къиубыдым нэс щхъуантIагъэ куу зыщI тафэрэ, хъупIэхэр, мэзхэр, хы щхъуантIэр плъагъуныр тепльэ тельиджэш. Адыгэ Хэкум и къуршхэм, и джабэхэм, и жыгхэм, и тафэхэм къэльагъуэ мы фэ зэмьлIэужыгъуэхэм я дахагъэр уи гуапэ зэрхъуу уи псэм зэрэзыхищIэр къэпIеутэныр икъукIэ гутгъуш. Сыт щхъекIэ жыпIэмэ, абыхэм къагъэльагъуэр тепльэ сурэт тельиджэш, арагъуэш икIи гъуни нэзи зимыIэш. Абы зы жэнэт хуэдэу нэхугъэрэ кыфIыгъэхэр, кыбгурмыIуэн тепльэхэр, мин бжыгъекIэ сурэтхэр щыпльагъунаши, ахэр пэрытхкIэ пхуэтхыфынукъым. «Арагъуэш, уитхъэкъуу, дахашщЭш»... хуэдэ пасальхэмкIэ ар къэпIеутэныр, и лъэгагъэмрэ и дахагъэр зэрэпIеутэн пасальхэр фэрэ дахагъэрэ зимыIэ пасальэу къонэр. КIэшIу жыпIэмэ, жэнэтэир нэхъ тыншу пIеутэфынущ, абы нэхъре.

Тхъэр мы Хэкум къызэрхуэупсам и дахагъэм епльу и псэм зыхищIар урыс пащтыхым егъэцIагъуэри: «Тхъэм, хъэкь нур хъу жиIэри, нур хъуащ» Иятым къикIыр мис иджы къызгурыйащ жиIэри, дуней дахагъэм папщI къеха Иятыр ипэ дыдэм деж къыжиIэжащ.

Мис Хэкум и къэухым и дахагъэр, и лъапIэныгъэр абы щыпсэу адыгэхэм ефIэкIуэныгъэ хипщэри, абыхэм я гур Хэку фыльагъуныгъекIэ щызыбзэу, зыхэцIэнэгъэ, лъэкIыныгъэ Iэджи, зыщыгугъыныгъэ, лэжъакIуэфI, лыгъэрэ ерышагъэрэ яхэльу къэхъуныгъэ яхилъхъащ. Зэмыххыгъэрэ, щынальэ щхъэхуэхэм цыхухэм гупсысэкли ирхэй, Iэпкълъэпкъкли ирхэй, гуашщIешхуэ яхилъхъащ; гупсысэр зыгъасэр, зыхэцIэнэгъэмрэ и лъэкIыныгъэр нэхъыифI зыщI къэухым шынагъуэ, хуэмыхугъэ хуэдэхэр егъэкIуэдри, цыххур зэпIэзэрьту, губзыгъуэ, и нэIэр трегъэт, сыйлъэныкъуэкли зэгъэпэшагъэ хэльу цыхухэр къыхещIыкIыр.

Адыгэхэр щхъэхутиныгъэр, гъэсэныгъэр пэжу зыгъэбжыифIэр, къыпэшIэувэ мыхъуныгъэхэр и палъэм, мыгузавэу, ищIапхъэхэр къимыкIуэту ищIэу, цыху лъэшшу зыфIэзых лъэкIыныгъэхэр къезытыр, шэч хэмыльу, зыщыпсэу щынальхэмрэ зыдэпсэухэмрэш. Мыпхуэдэу и къэухырэ зи дахагъэ щынальхэм хуэныкъуэныгъэ иIэу цыху утыкум къихъэфынукъым.

Абы щхъекІэ гъесэнныгъэм хэль щэху псори еzym зыхэзыпщэжа адыгэм и щэныр ефІекІуэнныгъэ лъэгапІэм нэсауэ, зыми емылтытауэ хуитыныгъэ иІэу ауэ закъуэнныгъэузы цыхущ.

1837 гъэм адыгэхэм ильэситІкІэ ядэпсэуа, якІэлтыплу ильэгъуахэр зытхыжа инджылыз къэкІухъекІуэ Мистер Джеймс Белл Адыгэ Хэкум зы щхъээ зэrimыль-эгъуар гъещІэгъуэн къышыхъуауэ етхыжри, мыр къызыхэкІир мы щыналъэм и къэухым щыщІэнныгъэ зэrimыІэм папщІэ цыху ныкъуэдыхъуэ къызэримыхъуныр, Адыгэхэм я хасэхэм, я псэукІэм мыхъумышІагъэ мыхъунымкІэ дэІэптикуэгъу зэрыхъур етхри, адыгэхэм дэтхэнэ Іуэхури псынщІэу икІи тыншу зэрызыфІахым и щхъэусыгъуэр я Хэкум къашилъхъуауэ елььтэр.

Мистер Белл, адыгэхэм щхъээ къацІыхъемыкылм и щхъэусыгъуэхэм и нэхъыищхъэр зэунэккуэшихэр зэрызэммыизр къыхуэцилакъым (къыхэзыгъэцхъякулар дэраш.- *А.И.*).

Дэвид Уркварт Фирмэ зиІэ зэл-зэфызы Беллхэ Кавказым щэн-къэцхун ІуэхумкІэ елэжхэмэ, хэхъуэшхуэ зерагъуэтыныр ятуригъэуаш. Джеймс Белтращи, дунейм и щэн-щэхуным фыуэ щыгъуазэт. Іуэхум щимыдзэ ипэ Инджылыз Хамэ къэрал ІуэхухэмкІэ и министрым тхыгъекІэ еупщлац, Урысейр Кавказ хы Іуфэхэм зауэ зэрыщыІэмкІэ дуней псоми иригъещІарэ иримыгъещІарэ. Хамэ къэрал ІуэхухэмкІэ и министр Лорд Пальмерстон тхыгъекІэ жэуап иритыжащ, «Кавказ хы Іуфэхэм зауэ щыІэкъым, Урысейми, зауэ щыІэш, жиІэу зы унафи къиштакъым, хы ФыщІэр щэн-къэцхункІэ дуней псоми хузэуващ», жиІэу жэуап къратыжащ.

Зэл-зэфызым Виксен кхъухыыр бэджэнду къаштэри, шыгъукІэ из ящлац. Тырку таможнэм хуит къаштри, 1836 гъэм щымахуэпэм и 21-м Щэмэз кхъухьеысылЫнІэм и хъурзэр хым хидзац. И хъэльэр иуненцЫну хущІэмыхъэу махуиш дэкІа нэужь Урыс кхъухыыдзэм итхъэкъури Кърым хы Іуфэм яшащ. Мы хыбарыр Инджылызым шызэхахым: Уркварт, Лорд Пальмерстоным и тхыгъэхэмкІэ Урысейм и тельхъэу зэрылажъэр иуэтац. Урысейми мы кхъухыыр шынагъуэм кърагъэлын гутгъекІэ яубыдауэ жаїэри дыхъэшхэн хъуахэш.

Дэвид Уркварт Джеймс Беллыр тригъэгушхуэри 1837 гъэм мэлххуэгъуэ мазэм и пэшІэдзэм «Арондель» кхъухым и кхъухыыпщхэу Ватсазэр Кадиррэ и гъусэу Истамбыл хыжъянэмкІэ хы ФыщІэм техъахэш.

Джеймс Белл щымахуэр Кавказ Ишхъэрэм щрихащ. Анапэм щыщІэдзауэ Сохъумкъалэ нэс хы Іуфэр къызэхикІухъац. Хъэджымыкъуэ Мухъэмэд, Бастькъуэ Пшымаф (Пшымахуэ), Хъэудыкъуэ Мансур, Шурухъукъуэ Тыгъужь (Дыгъужь), Хъэжы Тыгъужыкъуэ Къызбэч хуэдэ тхъэмадэхэмрэ дээ пашэхэмрэ ицыхуаш. Ильэгъуахэр маҳуэ къэс итхыжри, Инджылызым игъэзэжа нэужь, Кавказымрэ абы и щыдэху адыгэхэр сыйт лъэныкъуэки инджылызхэм яригъэцІихун щхъекІэ тхыльу къыдигъекІаш (къыхэзыгъэцхъякулар дэраш.- *А.И.*).

ЖЫЛАГЬУЭХЭР

Жылагъуэм, Іэгъуэблагъэм я хабзэр, я фІэшхууныгъэр, я щэнүүм хуэдэу, я хасэхэми мы лъэпкъым и цыыхухэм зэхуэдэ гъесэнүүгъэ яхепщэр. Лъэпкъхэр цыыхухэм я гъашцэм икІэм нэс кІэлтыплту, я лым, я гупсысэм лъоІэсыр. Абы къыхэкІкІэ бынүр адэ-анэм зэдапІам, лъэпкъими и бынщ, и цыыхущ. Абы къыхэкІкІэ жылагъуэр зыхуей цыыхухэмрэ и псэр зэсахэмрэ зы щэн яІэш. Ахэм я гупсысекІэм цыыхухъу-цыыхубзым ельытаау хуэфащэ гупсысекІэ, Іуэхуущафэ яІэш. Мыбы къыхэкІыу зэрыльэпкъыу зэхуэдэ къабзэу гъесэнүүгъэ зэрыхильхъэр гъещцэгъуену, мы гъесэнүүгъэм нэхьыифІ шхъэусыгъуэрэ еджапІэрэ зэрышымыІэфыныр иджы нэужь сзытепсэлтиххэмкІэ наІуэ къэсцынуш.

Адыгэхэм ильэс мин бжыгъэкІэ къагъэхъуа а хабзэхэр езыгъефІэкІуар, шэч хэмыльу, я Хэку, я Іэгъуэблагъэрэш зи фыщцІэр. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, езыхэм къагупсысау «self education» – «езыр-езыру зызыгъесэж щыкІэ» зэралэм къыхокI.

Адыгэхэм фыгуэ кІэлтыплту анализ зымыщахэр мы бгырыс къуажэдэсхэр да-уэрэ хъуми я псэуныгъэ щэхухэм гу лъыдмитэу, псэуныгъэ ефІэкІуэн къызэрагъехуфар, дуней цыыхухэм нэхьыифІу гупсысекІэ бзыгъэ, щабагъэ, лыгъэ зэрахэльым и акыл зэрыхущцэмыхъяном къыхэкІыу мы жысІэхэр езгъэлей яфІэшцынуш. Ауэ я гупсысекІэм тІэкІу текІуэтыкІыу набдзэгубдзапльэу кІэлтыплхэмэ, дэ жытІэр зэрыпжымкІэ шэсу къэувынумкІэ шэч сиІэкъым.

ИкІэшцыпІэраци, адыгэхэр фыгуэ зыцыхуа Белл, адыгэхэм я бзылхугъэми, я хульхугъэми, хуэціами, тхъэмешцІеми ядильэгъуа гуапагъэмрэ гъесэнүүгъэмрэ егъещцагъуэри мыхэр къеуатэр: «ЯдэслэгъуамкІэ къызгургууар мырац: «ИнэжыпІэраци, адыгэхэр иджыри къэс сүцыхуа, зэхэсха, зджа лъэпкъ псоми гулъытэкІи, гуапастьекІи йофІэкІыр».

Мыинджылызмэ, цыыхум хэзмыбжэ, къызыфІэшцыж инджылызхэм нэхь псэуныгъэ лъагэрэ гъесэнүүгъэрэ зиІэ адыгэхэм, езыхэри яхэтыхжу, бжысынпэр иратыр.

Адыгэхэм я лъэпкъ гъесэнүүгъэмрэ, я гупсысекІэмрэ щэлъагэр, къыхуэтнышэ щэхъуам и шхъэусыгъуэр унагъуэм зеригъесар (унэм зыщыгъаси хасэм яхыхъ), адрей дуней лъэпкъхэм аркүудей зэрызэтемыхуэм, зы хъэлъагъэрэ уардагъэрэ зериІэм къыхэкІкІэ, унагъуэм я гъесекІэ щыкІэкІэ къыхуэт щымыІэу ягъасэри лъепкъым, я Хэкум хуэфащэ цыыхуу къагъэтэдж.

Адыгэхэм я унагъуэ гъесэнрэ жылагъуэ гъесэныр зэрызекІэлъыкІуэр а лъепкъым ельытащи, адрей лъэпкъхэм мыбы языр зэрамыІэрац. Унагъуэм щызекІуэ хабзэр щыццыкІум деж щегъэжьсаау ныбжськІэ дэкІуэтайуэрэ зыр зым щыхъ зэрызэхуаццыр, щІалэгъуалэр зэнІээртынрэ, пицІэ зыхуэццыжын щэнхэр хальхъэ. Мы щыхъ зэрацц хабзэр цыхур гүщэм щыхэлъым деж щІадзэри ирагъасэ, мы щэнүүфІагъэр щыпсалтьекІэ «гупсыси псальэ, зыпльыхы тIыс» псальэжсыр мыбы трауухъяц жыпІэ хуунуш.

КІэшцIу жыпІэмэ, унагъуэ псэукІэр, ныбжьыицІэм, цыыхухэм, гупым хыхъэхэкІыжыкІэр хэн имыІэу хапицэ. Араци, зыхыхъэм яхэтыхууکІэ, унагъуэ гъесэнүүгъэ зэрыхэлъым къыхэкІкІэ емыкІу къихыыркъым (къыхэзыгъэшхъэхукІар дэраш. – А.И.).

АДЫГЭ ГЬЭСЭНЫГЬЭМРЭ ХАБЗЭМРЭ ЗЭРЫЗАУЖЬАМ И ЩХЬЭУСЫГЬУЭР

Дыкъэзыгъещам лымрэ фызымрэ пщэриль яхуищIауэ а унафэр ягъэбжыифIэу ягъэтIыгъуэнэр я гурацэ щыпкъэ нэхтышхьэш. Гъэсэнгъэр къызэрыгуэкI хумэ, цыхум и кIухъэнэр ихумажмэ, Iуэхур зэпэш мэхъуж.

Ликургым иубзыхуа гъэсэнгъэ хабзэм теухуаэ ипэрей Спартэхэр хульхугъэр бзыльхугъэм Тхъэм къыхипща щабагъэр, гуапагъэр, ПашIагъэр щрагъэгъупщэу, и бзыльхугъагъэм хульхугъагъэ гъэсэнгъэ зэрыхапщэм папщIэ мыхъун Iуэхум яужь итахэш. Абы къыхэкIкIэ Тхъэм къыхипща бзыльхугъагъэр щIэпхъуэжын щыIэкъым, Iуэху мышхъэпэш икИ ди лъэхъэнэм хульхугъэхэм бзыльхугъэ хуэдэу загъэтIатIэу, зэрыцIыххуур ящыгъупщэжауэ, зыгуэр къыдэIэпкъун хуейуэ, фызыIэ хъужа лыхэр куэд зэрыхъуми къегъельагъуэр мы хабзэр зэрымыхъумышIэр.

Мис мы гъэсэнгъэми къегъельагъуэ егъэлеяуэ пэжыгъэм пэIэшIэ хъуа бзыльхугъэми, хульхугъэми зыхуэфацэ гъэсэнгъэр хэн щымыIэу хэзыпщар адигхэр арауэ зэрыштыр. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, абыхэм я гъэсэнгъэм и къежьапIэу ипэ ирагъещыр цыхум и хуитыныгъэраш. Бзыльхугъэ, хульхугъэм я щхъэр ягъэльапIэу ялтагъууну хуейхэш. Абы къыхэкIкIэ, я щIалэгъулэр щагъасекIэ, я щэныфIагъэр куу зэрыхъунум я нэIэ трагъэт.

Зыми хуэмыдэу, бзыльхугъэр гъэсэнэр къухъэпIэ лъэпкъхэм егъэлеяуэ ират хуитыныгъэмрэ къуэгъэнапIэм гугуехым хэту, дэкъузэныгъэмрэ гъэсэнгъитIым яку дэту щабэу, Тхъэм къызэригъэхъуам хуэфацэу ягъасэ. Хыдэжбзыр лы дэкIуэхукIэ, бзыльхугъэ Iуэху и пщэрэлькъым, щхъэхуит цыхху хуитыныгъэ иIэш. ПсэуклафIэм и Iыхъэ къыхимынэу, хуитыныгъэ иIэу ядопсэуф. Мыбы теухуаэ хыдэжбзхэр дэпкъузэмэ, абыхэм я хуитыныгъэр нэх лъахьшэу ялтытэр.

Бзыльхугъэр лы дэкIуа нэужь, и цыхубз IэнатIэм Iува мэхъури, и пщэриль хъуа Iуэхугъуэхэм къыхэкIу и хуитыныгъэри нэх кIашхъэ мэхъу, дэкIуэныгъэм къыхиха Iуэхухэм и хуитыныгъэр къегъемашIэр. И щхъэгъусэмрэ езым загъуэрэ и благъэ Iыхълыхэр зэкIэлтыкIуэмэ хуроккур. Унагъуэ хъуа нэужь, гъашIэм и пэжыгъэм зэрыхъхар зи фIэш хъуа бзыльхугъэм и пщэрэльхэр фIы дыдэу зэригъээшIэнэм хущIоккур. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, адигэ бзыльхугъэр унагъуэм затримыгъэхъэльэу, я хъэльэм щIэгъэктуэн зыхуещIри, унагъуэ Iуэху, я щыгъын, дыжэн, дэн, пщэфIэн, нэгъуэшI унагъуэ Iуэхухэм йолэжь.

Мыхэр ауэ къызэрыгуэкI Iуэхуу елтытэри, и тIысыпIэр ищIэжу, щыхыдэжбздэсүм хуиту псэуаэ, а псэуныгъэфIым и Iыхъэ къыхимынауэ, унагъуэ хъуа нэужьи, и щхъэгъусэ, и бын, адрий благъэхэм ядэпсэуныр къызэрыгуэкI Iуэхуу ельагъури, мы псэуныгъэр абы хуроккур. Ауэ мыпхуэдэу фыз пщэрэльхэр егъэзащIэ жыпIэу, хуитыныгъэ имыIэжу плтытэ хуунукым. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, Тхъэм и пщэм къидильхъа фыз IэнатIэхэр зэригъэзащIэм хуэдэуи къызэрыдэхуэм хуэдизкIэ иджыри хуитыныгъэ иIэш.

«Зыхуэныкъуэм хуэдиз етын хуейш» псальэр ди нэгу къышIэдгъэхъэурэ, унагъуэ ихья цыхубзым и пщэрэльым елтытаэ хуитыныгъэ иратри, цыхум и ныбжыр хекIуэтэхукIэ и щIалэгъуэм зыхуэныкъуахэр машIэ хъунурэ, хуэмыныкъуэжыххэ хъунуши, и пIэ иувэжынущ. Мис мыпхуэдэу Тхъэм къигъещIа адигэ бзыльхугъэм и гъашIэ тхъэгъуэр тIуэ зэшхъэшокI. Ипэрей псэуныгъэр – и хыдэжбзыгъэр къыпэрыуэ щымыIэу хуиту, и бынхэм хъэфI хуэдэу быныфIэу, зэпIэзэрыту щапхъэ къэгъэльэгъуэн лъэхъэнэм щхъэкIэ адигэ бзыльхугъэр уардэ унагъуэ щыхху етIуанэрэй

псэукIэрш. Адыгэхэм цыхухуу, цыхубз гъесекIэ щыкIэр зэрынэхъыфIыр, мы щэнэгъэм телэжыхыя щэнэгъэлIхэмий нэхь захуэу къалтыт.

Псом хуэмыдэу я къуэхэр зерагъасэм пщэнхуэ зэриэм папщIэ, я Игъуэблагъэм щипсэу къалмыкхэм, нэгъуейхэм «**сэрш**» жызыIэ унагъуэхэмрэ Кърым хъанрэ мырзэхэм я щалэхэр ягъесэну адыгэхэм иратырт, мы гъесэнгъэм ижь зыщихуа къезакъ атаманхэмрэ дыгъапIэмкIэ щыIэ нэмьцэ колониехэм* я деж щальэгъуауэ **Hober de Hill** зыплъыхыакIуэ къакIуери мы Йуэхум нэхь кууэ тетхыхыжиаш.

Адыгэ гъесэнгъэм цыхум егъеяеу щэн дахэ, щэныфIагъэ зэрыхипщэм къыхэкIкIэ я щхъэм и пщIэр ящIэжу, Хэку къуршхэм ирахуу Нил псыхуум и Игъуэблагъэм щахъами я гъесэнгъэфIымкIэ къыззерахэжаныкIахэр къыззрагъэльягуэр Мистер Лонгворт итхыхами итиш. Мыбы ЙэпкIэ тоIэбэр нэмьцэ усакIуэ Мюллер «Черкес» зыфиша и усэм:

*Черкесыр, хуеймэ, лъэс ирехъу,
Хуеймэ, шу ирехъу,
ПхуэгъэкIуэсэфынкъым,
И щхъэри пхуигъээцхъынкъым.*

Зимыгъэцхыузы лъэпкыщ, жиIэу етхыр Мюллер. Баварие Королыр Истамбыл къышыкIуа лъэхъэнэм, Мушир адигэ Тыгъу ФуIат Паша мыпхуэдэу жригъяIат: «**Фэ фыслъагъухукI щыхъ лъагэ зиIэгъа си адэшхуэхэр слъагъужа хуэдэу си гур хохъуэр**» псельфафэр зэ-тIэу къжыриIэри къышытхъуат, икИи я щыхышхуэмкIэ щэрIуэ хуяа адигэхэр езыхэми зерагъэльяпIэр жиIэгъяат.

ЩэнэгъэлI гуэрым зэритхыхамкIэ: «...гупсыакIуэхэм лъэпкъхэм папщIэ къагупсыса псеуныгъэр ямылтагъуфа **«къыззерахъуэкI къэрал хабзэхэр»** адигэхэм я хабзэрааш. Адыгэхэм цыхум и хуитыныгъэр дээзыкъузэ, дэзыпIытIэ къэрал хабзэхэм щыщ зыри яIэкъым...» жеIэр. – Жандармэ, полицэ, лъэхъуещ, щхъэпыльэ, ягъэтIыса, унафэшI, унафа зыгъэзащIэм хуэдэу жинт Йувхэм иратхауэ тхыльхэр, хъекътын, дзэ пщэрэль унафэхэм хуэдэу хабзэхэр яIэкъым.

Адрей лъэпкъхэм къашхъэшыкIуу къэралыгъуэ гъэпсыкIэм и нэIэ тэзыгъэт хабзэ дахэр яIэш, псори ипIэ иувауэ зокIуэр. Дуней псоми я нэхъыбэу хуитыныгъэр, псэр, мылькур хъумэныр, хабзэм емыбэкъуэныр, щыхъ зыхуэшIыныр, унафэм едэуэныр ягъэлъэпIати, абы къыхэкIкIэ, псэукIафIэ зиIэ хуяа Хэкут. Я гъесэнгъэм къыхуэт зэрышцымыIэжым къыхэкIуу, къэрал унафа, дэкъузэн хабзэхэр ЙашIыб ящIат. И пэжыпIэрачи, мы Хэкум нэгъуэшI къэралыгъуэхэм яIэ гугъуех хабзэхэр яIэтэкъым. Ауэ къэралым и унафа зыгъэзащIэм мазапщIэкIэ лажъэ хъумакIуэ цыхухэр яIэт. Адыгэхэм я пщэрэльтыр фы дыдэу, пэпсалъэж хэмьтуу ягъэзащIэ. Мы хабзэм къигъэууыр мырааш: **«Уи пщэрэльтыр гъэзащIэ», «гуашIэ сиIэши, согъэзащIэ».**

Пщэрэльтыр трагъэчныхуузы щэхугъеу щыткыым, и гуашIэдэкиши, цыхум гъесэнгъэфI ильагъухукIэ, мы гуашIэ гупсысэр, и пщэрэльтыр игъэзэшIыныр ипIэ ирегъэш. Мис мы гуашIэ зыхэшIэнэм гу щылтият деж, **«Дуэху»** мэхъури, езыр-езырурэ я Йуэху дагъэкъыр.

Адыгэхэр къыхуэт щымыIэу зезыгъакIуэ нэгъуэшI зы гуашIи яIэш, езыхэр зэджэж **«Адыгэ»** псальэр. Уэркъ, цыху плащIэ къикI мы псальэм етхъэкъур, икИи апхуэдизу лъэшщи, адигэр сыйкIи къэзыхъумэ тхъэбзащIэ** хуэдэу я гъуазэш. А

* Нэмьцэхэр Тэрч лъэнэкъуэмкIэ псэуа аланхэм къатехъукIауэ жаIэжыр.

** ТхъэбзащIэ – МэлэIич.

ЦЭМ КЫЗЭШГЕУБЫДЭ ЦЫХУР ГУБЗЫГЬЭУ, ПЭЖЫР ЩЫХЬ ЛЬАГЭУ ЗЭДЖЭР, И ПСАЛЬЭМ ТЕ-ТЫЖ ЦЫХУ ХҮНУР ЗЭРҮҮЧИҮН ХУЕЙР ПСОМИ Я ПЩЭРЛҮҮ ЯЛЫЙТЭ. «УАДЫГЭКЬЭ?» – ЖЫПЛАМЭ, АДЫГЭР КЬЭЗЫГЬЭУВЫЛЭН НЭХЬ ПСАЛЬЭ ГУАШГЭ ЩЫЛЭКЬЫМ.

УРЫС ТХАКЛУЭШХУЭ ЦЭРЛҮЭ ПУШКИН – «АДЫГЭХЭР Я ШЭНКИЭ ДЕМОКРАТИЯ, АУЭ ГУКИЭ АРИСТОКРАТИХЭШ», – ЖИЛАШ. «АДЫГЭР СЫТ ХУЭДЭ ЦЫХУМИ КЬЫДГУРЫГЬАЛУЭ» ЖЫПЛАМЭ, МЫ ПСАЛЬЭУХАМ НЭХЬ ДАХЭУ ЗЫМИ КЬЫДГУРИГЬАЛУЭФИНКЬЫМ.

Мис а гъэсэнгъэм и гугъэлсэр мы псаульэухам кынгутэхэр и льэпкьым хипшэу, адыгагъэкээ узэдауэ, дэнэ күүми, сыйт хуэдэ гуплым яхыхъэми, «СЭРШ» жиэлүэ цыхухэм я нэм кынгээлүэ цыхупсэр дэнэ къикирэ! Адыгэ гъэсэнгъэм и льэплагъэмрэ и льэгагъэмрэ къэзыгъэльагъуэр къэтгүэтэн щхэкээ, мис а гупсысекээм и курыкупсэр, зыщыгугъыжынрэ щыхь льагагъэр адыгэхэм дауэрэ хапщэми, кууэ зыхэцшэнгъишири, льэпкьым и хабзэхэр я кууагъекэ джын хуейш.

а) Зыщыгугъын

Щхэхуиту, и щхээм и пщлэр ишлэжу къагъэтэджа адыгэр захуагъэмрэ пэжыгъэмрэ хуагъасэри, и гугъэр зэргийгхүлээн щхэкээ, кынгээлүэ хуу мыхъумышгэхэр трегъекгүэтыф, зэпгээрыгтиш. И унагуэм щытаучэлкьым, номиним хуэдэу ильагъу псоми ехъуалсэркьым, гүэху кынгыгээлхэр зэблехыф. Мис мыраш, адыгэр аристократ икли демократ хьуф льапгээгъэр зыпэцшээт хабзитыр зэхипшэу хабзэ зыхуэзыща «ПСЭР» мы гуашгэ зилэраш.

Уи дзыхь зэтемылтыжмэ, уи гур тасхъэмэ, таучэлу утемыгушхуэфмэ, уи гур кээзызу укъэнэнуущ. Мыпхуэдэ цыху зи куэд льэпкьхэр тхъэмьшгээ къэнэнухэш. Я щхэри я льэпкьри зэрхажын гуашгэ ямыгээ зерхыхуу, нэгъуэшгэ льэпкьхэм я джэгуальэ хуунурэ мэл хъушэм хуэдэу ягъэххуунухэш.

Зи щхээр зыгъэльгээ, зи дзыхь зэтельж льэпкьхэм зи гугъу тща цыху тхъэмьшгээ къаххэхуунукьым, икли ягъэсэфынукьым ильэс миних льандэрэ тхыдэм хэт Адыгэ Хэкум мыпхуэдэ цыху игъэсэфынукьым. Мы ди псаульэм и шэс гэджи ди тхыгъэм хэфльэгъэунуущ.

б) Цыхум и щыхь

Мы зыхэцшэнгъэр цыху гупсысэр къэзыгъэтгасхээ, цыхур гүэгү мыхъумышгээм тезышэм пэцшгэувэу къэзыхъумэраш. Щыхь льагэ зилэ цыхухэр я псэльэкгэкли, я щытыггэкли заншгээ уольагъуф. Мы щэнир зыхэль цыхум, хэт къыбгъэдыхъэми, яльэмькыту щыхь къыхуашгыр. Льэпкь дэхуэхахэм яхэль щыхыншагъэм и зы мэскъал закъуэ Тхъэм къызэригъэшгээ льандэрэ зыхэмэлыг адигэм и күэцгээ, и щыбкэ щыгэ и бийхэм пэцшгээтыфащ, и щхээр игъэшхъакьым, мыпхуэдэ хабзэ зилэ льэпкьи дунейм къытхъакьым. И щхээм и щыхыыр хъумэжыныр псоми япэ ирэгъэшыр, я усэхэми мыр щапхъэу къыхоцгүүкыр.

в) Щыхь зыхэцшэнгъэр-пщлэр:

Щыхь хабзэ зыхэцшэнгъэр гултыгээ зыхэль цыхум фы дыдэу ихъумэнуущ. Мыр цыхум и щыхьщ, и пщлэр, икли нэгъуэшгээми яхуицшыну гултыгэхэм язщ.

Мыр зыхэль цыхум и пщэрэльхэр:

1. И щыхьым, и пщлэм ипэ зыри иригъэшын хуейкьым.

2. Мы гупсысэр и лым хэпща нэужь, а щыхымрэ и пщэмрэ хуэмыфащэ Йуэхугъуэ кыилэжын хуейкъым.

3. Щыхъ пщэрлилыр, къэрал хабзэу ямытхамэ, зыхэлтым дежкIэ лъапIэш, пэры-уэн имыIэу, ар дэIыгъын хуейш.

И щыхым и лъапIэныгъэр философхэм лъэпкъ зыужыныгъэм и хабзэу ялты-тэ. Alfred de Vigni щыхыр – ди гупсысэр дгъэльагэну, Йуэхушхуэхэр едгъэшIэну зыльэкI зы фIэцхъуныгъэш. «Lok» щыхыр гъесэныгъэм ипэ дыдэ ирэгъевэ абыи: «Цыхум и псэм нэхъ зыхищIэр щыхыраш. Абы щхъэкIэ щIалэгъуалэм мы щыхыр я пльапIэ пщымэ, я гъашIэ псэукIэр фIым хуэкIуэнуш».

Гъесэныгъэ гуашIэм щIапIыкIа адигэхэм я цыхухъуми, я цыхубзми я щыхым дамычын гупсысэкIэр, я гъашIэр зэригъэзахууэ, зэрихъумэм я нэхъижъхэми далъэгъуам мыхъумышIагъэкIэ ебэкъуэну е лей зрамыхъэну къехъумэ. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, я Хэкур зезыгъакIуэ къэмымлъагъуэ гуашIэм – хабзэм цыхум хуэм-хуэмуэрэ я лым щыхъ лъагэр хепщэ. А щыхым псори тогузэвыхъ, я нэIэ трагъэт, абы уе-баккуэмэ, цыхугъэм ухэкIыжауэ ялтытэ.

КIещIу жыпIэмэ, адигэр гукIэ аристократ, щэнкIэ демократ зыщIыр, абы лъэпкъ хабзэу и лым къыхаша «и гурыпсэм пэувыфын, и щхъэ закъуэм и щыхыраш». Мыхэр зыхэлту зызылтытэж, цыху зэхуэдэныгъэр фIыуэ ильагъуну, щыхъ яхуишIу, аристократрэ демократыгъэ щэн хэмымыныр Іэмалыншэш.

Мыракъэ къызыхэкIыр адигэм и бзэгупэм къытенауэ тель «уэркъ – лъы къабзэ» псэльяфэр: ар адигэм сыт щыгъуи и гъуазэш.

УНАГЬУЭР

Адыгэхэм я унагъуэ гупсысэкІэр пасэ дыдэу къызэрежьам къыхэкІуу зиужьаши, жылагъуэми Хэку псоми ягъэльапІэ. «Кууу зэмыхами, заум ирагъэблагъэмэ, Іэмал иІэххэмэ, дзэм папшІэ унагъуэр иІэтыну хуя Эфлатуным, е мыльку гъунапІэншэм игъэудэфа, зыхуей псори ищІэфыну щхъэзыфІагъэ гупымрэ унагъуэмрэ зэхикъуттэну» хуей социалистхэм я гупсысэм хуэдэу, машІэ-куэдми, унагъуэ гупсысэм пэгъунэгъу гупсысэкІэм адыгэхэр аукъудей къеплэкІакъым, ижь-ижыыжъ лъандэрэ унагъуэр гъельэпІэншэм щыыхъ хуашІу нэфІкІэ еплхэурэ къэгъуэгуркІуахэш.

Лъэхъэнэжкым «Симе»-м* – зэрышэныр зымыдэ лъэпкъ гуэрхэм, нэгъуэшІ лъэпкъхэм япхуу къашам къышІэхъуа бынхэр анэм, анэр зей лъэпкъым ейуэ ялтыгтерти, мыпхуэдэ унагъуэхэм ищІалэр къызытехъукІа адэм и быным зыкІи и Ыыхъ хэльтэкъым. НэгъуэшІ унагъуэхэмрэ нэгъуэшІ лъэпкъхэмрэ япхуу къашэн фІэкІа зымыдэ адыгэхэм мы гупсысэ дахэр щапхъуу йофІакІуэ. Еzym и ункъуэш къэшэныр зымыдэ адыгэхэм зэи анэ тепщэнэгъэр ядакъым, лъыкІэ зэунэкъуэшыгъэр адэ лъэныкъуэм ирапхааш.

Ауэ, пасэрэй урымхэм хуэдэу, унагъуэ тхъэмадэм и тепщэнэгъэр гъунапкъэншэу, зыхуейр ищІэфу, унагъуэр, гъэр хуэдэу, дэкъузуаэ щигъэтин хуитыныгъэ иІэтэкъым. Унагъуэр зытезыыгъэ адэм и унафэм едэгІуэнрэ щыыхъ хуэшІынэм и гъусэу, еzym и хуитыныгъэм щыыхъ къызэрхуашІыжъям папшІэ, унагъуэ цыуххэр зыхэкІыну, я мыльку хахыу щхъэхууу унагъуэу тысыну хуитыныгъэ яІэт. Абы папшІэ зы цыухум хуитыныгъэ иІэт, щхъэхууу Іуэху ищІэн хуей хъумэ (унагъуэри инмэ) ищІэфынну. Ауэ, унагъуэм яхэкІмэ, я лъы зэпышІэнэгъэр клацхъэ хъун дэнэ къэна, нэхъ куу хъууэрэ екІуэкІырт. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, и унагъуэу къигъэнахэм я гуаэр и гуаэр, езыр зыпІа унагъуэм къыдашэчам папшІэ гултытэ яхуишІу, абыхэм я жыІэ едауэу, и къуэхэр зыхуигъэдэн щымыІзу, еzym и бынхэр дахэу зэригъакІуэу, и щхъ щымытхъужу, щыихъ захуригъэшІу, и нэхъыжъхэм я унафэхэр игъэзащІзу, цыху псоми зэхуэдэу яхущыту, лей зримыхъуу унафэ зэришІынэмкІэ зегъасэр.

*Адыгэ унагъуэ. Эдмунд Спенсер 1838 гъэм ищІауэ.
Гу лъитапхъэш адыгэм и хъэшІэшым бжэ зэрыхэмэльым.
Анхэдэ къабзэу суратым щыволъагъу тас-къубгъан.
Ар къэзыгупсыса адыгэ гъуазджэм щыихъ хуэшІыпхъэш.*

* Симе: жыы дыдэу ялтыгте хъэроп лъэпкъым я хабзэмкІэ етхуанэрэй я ункъуэшым нэс унагъуэ бынхэм (Хъамсэ), нэхъ ищхъэІуэкІэхэм (Симе) жраІэрт.

Унагъуэ псэуныгъэр

Адыгэхэм я унагъуэ псэукIэр, абы хэль щэхухэмрэ и льапIэныгъэмрэ зицIысыр зыдж нэгъуэнI льэпкъхэм къагурымыIуэн гъэцIэгъуэнхэр хэпльагъуэфынуш. Абы къыхэкIыу я псэукIэм, адрей льэпкъхэм ельытауэ, зэшхъэшыкIыныгъэшхуэхэр хэлтиш.

Адыгэ унагъуэм и льапсэ къежьапIэр щIыхьщ. Адыгэхэм, я унэ е уэрам ирехъу, Iуэрвэриныр, хуит зыкъримыгъэцIу хэпсэлтыхыныр гуапагъэ зыхэмэиль икIагъэу ялтытэ. Гуапагъэмрэ щIыхь щIынымрэ IэцIыб ящIыфыну, ямыльагъу хуэдэу да-дзыхыну я фIещ пхуэцIынукъым.

Аүэ унагъуэ кIуэцIым яку къыданэ гуапагъэр, щIылагъэ хэльу псэуныгъэр гъэр псэуныгъэу къыпцихъун хуейкъым. Мыпхуэдэу зэхуэхамэу, абы хэль хабзэ бзыгъэхэр, абы къильху дахагъэхэм гу зэрыльамытэфым папщIэ, «**гугъущ, дуней хабзэм къезэгъыркыым**», жаIэу кIэльюпльхэри шоуэхэр, мы гъэсэнгъэм зыми и жагъуэ ищIыркыым икIи иригъээшыркыым. Мыбы гъэцIэгъуэну хэльыр унагъуэм псаль-мацкыр, Iэуэльяэр пэжкыжье ещIри, унагъуэр псэуныгъэфIым хуешэ.

ЗызыщIажу, зи щхъэм пщIэ хуэзыщIыж цIыхум и гупсысэкIэри бзыгъэ хууауэ, зэпIээзерыту щыт адигэ унагъуэм и псэукIэр, адрей льэпкъхэм я унагъуэ псэукIэм нэхъэрэ нэхъыфIу зэрольагъухэ, зэрольыгтэхэ, зэкIэрыпщIауэ, щIыхь зэхуашщу, гуфIэгъуэрэ тхъэгъуэрэ яIэу зедопсэухэр.

Адыгэхэр я унагъуэ кIуэцIым тIэкIу зэпIэцIэ хуэдэу зэрызэхүүчтэйм и щхъэ-усыгъуэр уэркь гупсысэкIэ зэрахэлтым, а гупсысэкIэри я унагъуэ кIуэцIми зыща-мыйгъэгъупщIу, мыхъумыщIагъэхэм зыщахъумэным сый щигъуи я нэIэр тетщ. Мис мыпхуэдэ унагъуэм щапIыкIа быныр сый льэныкъуэкIи йофIакIуэ, къидокIутай.

Адэр

Унагъуэм и тхъэмадэ адэр, унагъуэм исхэм дежкIэ зэпIээзерыту, щабэу Iуэху яригъашIэу, игъасэу ящхъэшытщ. Зэрыунагъуэу тхъэмадэм щIыхь къыхуашу жыIэдаIуэхщ. ИщIа унафэр упщIэлэй хамыльхьэу ягъэзацIэргт. Тхъэмадэр, и щхъэгъ-усэм зэрыхүүчтэри зэдэрэгъуу гъээцIэнгъэм тэухуаш. Сый щхъэкIэ жыпIэмэ, бзыльхугъэмрэ хуульхугъэмрэ яку дэль зэхуэдэнгъэр зыми емышхь зэхуэдэнгъ-эш. Абы къыхэкIкIэ зэлIэзфызым я Iуэху зэмылIэужыгъуэм къыпэрыуэфыну зыри хуиткыям.

Зэпымыуэ еzym и Iуэху Iыхъэм иужь иту, къэхъун-къэцIэным пыщIауэ мыхъумыщIагъэхэр унагъуэм щамыльагъуфкIэ зэлIэзфызым яку дэль зэхуэдэнгъ-эр, фIыуэ зэрыльагъуу, щIыхьышхуэ зэхуашIу, гуфIэгъуэр, гуаур, гугъэр зы ящIимэ, абы еzym я гъашIэм и тыншыгъэ къудейу зэрыщымытыр фIы дыдэу ящIэ. Адыгэхэр адрей мусльымэн унагъуэхэм къашхъэшокIри фIы куэд къэшэнэр яхэлк'ым, ижь льандэрэ я хабзэк'ым. ЗакъуэтIакъуэ ефэндыхэм, сохъустэхэм я деж щытльагъуми, хъэрыпхэм зэрагъэшхыну араши, мы хабзэр адигэ хабзэм езэгъыну Iэмал иIэк'ым. Адыгэхэм бзыльхугъэм щIыхьышхуэ хуашIыр. Бзыльхугъэм, унагъуэ ихья нэужь, и унэцIэри зэрхээ.

Шыр и щхъэгъусэм и цIэкIэ еджэркыям. Еzym и унагъуэцIэмкIэ йоджэ. Псалть-эм папщIэ, и унэцIэм «**япхъу**» псальэр пегъэувэжри зыхуегъазэ. Мыр къызыхэкIри бзыльхугъэм и унэцIэмкIэ уеджэмэ, щIыхь хуэпщIу араш. И цIэ дыдэмкIэ уеджэныр

емыкIуши, и мыблагъэхэми и унэцIэмкIэ зыкъыхуагъазэ. Лы дэкIуа бзылъхугъэм и унэцIэр зэрихъену хуитыныгъэ иIещ. Адэр зыщIэс пэшым и щхъэгъусэмрэ и пхъумрэ фIэкIа унагъуэм щыщ зыри тIысыфыркыым. Адрейхэр зэфIэту щыхъ хуашIу попльэ. И щхъэгъусэм ипэрэй быныр игъуэтыхукIэ тIысыркыым. Щхъэгъусэри бынхэри адэм дэшхэну емыкIут. Ар зыщIэс пэшми, Iэнэ щхъэхуэми щышхэфынукыым. Псы щефекIэ, и щхъэгъусэмрэ и пхъумрэ щыхъ хуашIу къотэдж.

Бзылъхугъэхэм махуэр щрахъекI пэшым тхъэмадэр яхэсныыр, бзылъхугъэхэм икIагъэу ялтыгтерти, абыхэм уахэтIысхъэу уадэуэршэрыныр, лыгъэм къызэремыкIум къыхэкIкIэ, адэр махуэхэм хъэцIэщым щIэсщ. Абы щоххэ. Ауз гъузлъыжыгъуэм зигъэпсэхуну и лэгъунэм щохъэж, пщэдджыжым аргузру хъэцIэщым мэкIуэж. Адэр и бынхэм едэхашIэу, абыхэм я псальэмакым хэпсэлтыхъыныр, и куэщым иригъэтIысхъэныр ягъэемыкIур. Фыльягъуныгъэр псальэкIэ мыхьуу, гукIэ фыгуэ зэрильягъунур ешIэри, и быныр фыгуэ зэрильягъур къыхигъэшыныр емыкIуу къельтыэ. Ауз, IэпкъльэпкъкIэ зэрыща-бэм, зэрыгумашIэм къыхэкIуу, и фыльягъуныгъэр и пхъум нэхъ хуетауэ, ихъумэу, щысхъу, ар хъэцIэу зэрильйтэм папщIэ, нэхъ хуэщабэщ. Щалэхэм хуэгъэзауз зы егъэджакIуэм иригъаджэ щалэхэм зэрыху-щытэм нэхъ ешхьщ. «**Си пэ, си нэ**» хуэдэ псалтьэхэр жиIэну хуиткыым. «**Адэр дэм хуэдэш**» псальэжым хуэдэу хущытщ, икIи ар и щхъэм пщIэ хуригъэшIу къыдекIуэтеним пыльщи, хуиту къегъэху.

Спенсер итхыгъаш: «Гъэсэныгъэм щэн хилхъену зыхуейр, нэгъуэшIхэм ягъэхъуфыну зы Iэпкъльэпкъкым, атIэ и щхъэм и унафэ ищIыжыфыну цыху къэгъэхъуныращ. Цыхур къызэральхурэ гъэр хуэдэу Пыгъмэ, ар гъэрыным есэнуш. АтIэ, аращи, уи быныр хуитыныгъэ иIэу къэхъуну хуеймэ, уи нэIэр тету, и Iуэхур еzym ищIэжыфу вгъасэ».

Мы псальэхэмкIэ я быным кIэрыпщIауэ къэбгъэхъуныр, бгъэсэныр зымыдэ Спенсер зэритхам хуэдэу адагэхэм я бынхэр ягъасэ.

Абы папщIэ быныр и нэр иуфIыцIауэ уи унафэм щIэбгъэтмэ, и гур еубидри, къэррабгъэ зэрыхъунур ящIэри, я нэIэр трагъэт, псом хуэмидэу адрей льэпкъхэм ельытауэ. Унагъуэм и тхъэмадэ адэм мылькур зыхуейм хуэдэу зэрхъэф. Ауз мы хуитыныгъэр еzym и къуэш къыдекIуэтая, и бынхэм яшрэ я Iэщэ-фащэрэ, бзылъхугъэхэм ей мылькум ельытаакым. Мыбыхэм я мылькум зыгуэркIэ хуэныкъуэ хъумэ, зейм иримыгъашIэмэ, абы и щхъэ хуитыныгъэм лей ириха-уэ, аркъудей хъуфыну яльтытэркыым.

Дотэ хъужса шапсыгъ даадэ.

Анэр

Адыгэ унагъуэхэм анэм щыыхышхуэ щиIЭщ. Ар унагъуэм и етIуанэ тетыгъуэ зиIЭ нэхъыжыц. Нэхъыбэу унагъуэ IуэцI Iуэхухэм зими емыпхауз хуитыныгъэ иIЭщ, пшIЭ, щыыхъ къыхуашыр. Адэр мыбы хэпсэльхьу унафэ ищыныр лыгъэм къе-зэгыркым. Бзыльхугъэм мы и хуитыныгъэр къыхагъэшын щхъекIэ «Ди Бысым – Ди Бысым Гуашэ»-кIэ зыхуегъязэр. Мыпхуэдэ псальэм къикIыр унэр зейрауэ, езыр абы и хъещIэу елтыгъери, унагъуэр зэрызэрихъэм щхъекIэ, щыихъ зэрыхуишыр къегъэльягъуэ. КъуэкIыпIэ хабзэхэм къыпэшыту адыгэхэм я щхъэгъусэм ипшэкIэ зэрытIысыфми къегъэльягъуэр анэм и щыхым и лъагагъыр. И лым апхуэдиз щыихъ зыхуишI анэми, и нысехэми «Гуашэ»-кIэ зыхуагъазэурэ щыихъ хуашI.

Тхъэм я лым къыхипщи, анэмрэ бынымрэ нэхъ зэрызэпшIам къыхэкIыу, анэм, адэм хуэдэу, тэкIу зыпыIуадзу щымыту, быныфIэу, адэм яримыгъэльягъу гуапагъэр яригъэльягъуу яхущытш. Мис абы къыхэкIыу, адыгэхэм анэм хуашI фIышIэмрэ хуаIэ лъагъуныгъэмрэ адрей лъэпкъхэм ельытауэ нэхъ инш.

Абы къыхэкIыу анэм унагъуэм нэхъ щыихъ щиIЭщ. Бзыльхугъэхэм я щхъэгъусэхэм я щыхыр яхъумэ икИ ягъэльапIэ. Мис мыбы адигэ бзыльхугъэр цIэрыIуэ ирихъуаш. Цыихубзхэр унагъуэм и тхъэмадэр еша-елIауэ къикIуэжкамэ, ИспкъльэпкъкIи, псэкИ егъэтиш, зрагъэгъэпсэхури, щIэрышIэу лъышIэ халъхъа хуэдэу, къызэфIагъэувэж. Адыгэ бзыльхугъэм апхуэдэ IуэхукIэ зэш ищЭркым, еzym и тыншыгъуэм япэ ирегъещ, и лым пэпсэльэжыныр, и жагъуэ ищIыныр икIагъэу къельытэ. Мыпхуэдэ мыхъумышIагъэхэр и псэгъум хуигъэфащэркым, ар димыпIытIэу игъэтыншмэ, и гуапэ зэрыхъунур фIы дыдэу ешIэ.

Адыгэ бзыльхугъэхэр адрей лъэпкъхэм ельытауэ ягъэльапIэнэир къызыхэкIым и щхъэусыгъуэр, и щхъэгъусэм щыихъ зэрыхуишIыр, зэригъэльапIэр пэжу зэрыдэп-сэурш. Унагъуэр унагъуэ узыншэ зыщым и щхъэусыгъуэ нэхъищхъэр араш, ситу жыпIэмэ хуэфащ щыихъ хуещIыным я нэхъ пхъашэ цыихухъур щабэ ешI, ар гурэ псэкIэ фIыуэ зэрильягъум егъэукIытэри, и щхъэгъусэм и гуапагъэмрэ щабагъэмрэ щхъекIэ зэрыгубзыгъэм къыхэкIыу, езыри гуапэу зэрыхущытынум хушIокъу.

Бзыльхугъэр и щхъэгъусэм и цIэмкIэ еджэркым. И лымр псы щефэкIэ щыихъ хуишIу къотэдж, андэз ирегъаштэ. Мы Iуэхугъуэхэр зыгъээшIэн хыыджэбэрэ унэIутрэ ямыIэмэ, езы гуашэм егъэзащIэ. И лымр ипэ гъуэльтижыркым, къэгувамэ, попльэ, нэхущ пшIондэ мыжайуэ щыпэпльи къохъу. И щхъэгъусэм зыщихуапэкIэ, зыщитIещIкIэ доIэпли.

Анэр и бынхэм я цIэкIэ, зэзэмэзи гъефIэнэцIекIи щеджи къохъу. Бынхэр я анэм дошхэ. Ин хуухукIэ я анэм и гупэм хэльхэш. Ауэ анэм и бынхэр щыкIеийуэ, щыкIауэ игъасэркым. Щалэри хыыджэбзи анэр щыту мыхъумышIэу псэльэфынукым. Анэм и бынхэм гъэсэнгъэ хилъхъену, къабзэу ихуэпэну хушIокъу. Анэм псы щратым деж, псым ефэхукIэ къикIуэтауэ щыту, андэзыпс иратынми и бынхэр хушIокъу.

Я бынхэм кIэлтыпльиныр, гурэ псэкIэ дэтхэнэ я Iуэхури гъээшIэнэир я гуапэ дыдэш, хуэмыхуагъэр зи щыхыр лъагэ бзыльхугъэм зыхуигъэфащэркым. Адыгэхэм лъещыдже бзыльхугъэм я нэIэ трагъэт, и быныр узыншэу къэхъун щхъекIэ, маастэ-Iуданэ Iуэху фIэкIа нэгъуэшI Iуэху ирагъашIэркым. Апхуэдэ бзыльхугъэм екIуэлIэнэир мыхъуну къальытэрти, е быныр ныккуэдыккуэу, е бэлацэу къэхъуну гугъэ гупсысэмкIэ шыIэнэгъэ зыхалъхъэрт. Мэл лъакъуэ зыхш лъещыдже бзыльхугъэм и быныр Iупсэрилэ хуунуш жалэрти, ирагъашхыртэкым. Быныр дунейм къытехъэмэ, и благъэ, йыхлы псоми а гуфIэгъуэр зэдаIэтырт. Тыгъэу хъэлывэ, тхъэвхэкIхэр, Ты,

щынэ хуашэрт. Нанум и нанэми, къалъхуар хыыджэбзмэ, гушэ фашэхэр хэдыхауэ, бостей дахэ хурегъэд. Гущэр фыкъым, жалэри хуригъехыркъым. Щалэ цыкыу къалъхуамэ, гүнэгъухэр ирагъэблагъэри ефэ-ешхэ яшыр.

Нану гущэхэр пхъэм къыхэцыкыуэ къызэрыгуэкт. Трапиэхэм фыкыа зыри ягъэцэраштэ я хабзэтэкъым. Гущэ гъэцэцэрэштэнэм итэ ирагъэшырт быним и узыншагъэм къызэрэзэгъынэм.

Уэншэкум и кууцыым хуэнсаптэ щабэр иральхьэрт. Хуэнсаптэр щабэши зэбгрож иктижы щихур, Иепкъульэпкъым йозэгъри, нанум и щыфэр цымрэ бжэхуцымрэ къыхэцыкыа уэншекухэм ельытауэ куэдкээ нэхэ зэгъыш иктижигъэшлантэркъым.

Унагъуэ йуухур зи пшэ дэлтьыр гуашэрачи, абы къыпэрьиуэн щыцэкъым. И щихэгъусэр щыццэмысым къекыуа хъэцэхэр ирегъэблагъэ, егъехъэцэ, ирегъяфэ, ирегъашхэ, хъэцээм и щыхыым ельытауэ, щынэ, ты, вы хурегъеукэ, хабзэктэ и лыр дэсатэмэ, хъэцээм тыгъэ хуишынхэр, тыгъэ етынри и пшэрыльщ.

Адыгэ бзыльхугъэм нэццыбагъкэ зыхумыгъэпсэльэн папштэ, лъэкэ къигъанэркъым. Абы къыхэкыу, и бынхэр гъесэн, я щыгъинхэм, тепиэн-щэлтыным къэлтынын, гъаштэр гъэльэпшэн, зэрымыщтээхээ хъэцэ къакыуэ хъумэ, абы хуэузэдау щытын, пшэфшэн, нэгъуещтээ йуухухэри къанэ щымыиу зыфтигъэкыуу яужь итш. Бзыльхугъэм и щыхыир зыгъэльагэр, мы йуухугъуухэр дахэу ищынным ельытахи, хуэмыхуу, мыиэпэ-мыиэсэу, псом и нэхьыщхэрачи, къабзагъэм къыхуэт щымыиуэ унагъуэр зэрхээ.

Бынхэр гъесэныр

Адыгэ бзыльхугъэхэм бын щынэжын, лъэшыдже мыхъун папштэ, хущхуэ зэхъэлшэн хуэдэхэр яштэркъым. Нанур щынэжыныр цыху зыукыим пальятэрт. Быныбэ ухьунур унагъуэр лъешу, и щыхыир игъэльэггау яльтытэрти, абыкэ щытхуу къалтысырт.

Нанум и уэншэкур махуэ къэс щэ дахырти, дыгъэм ирагъэурт, жын щырагъэхурт. Мыхуэдэу щлаштэри уэншэкур псышэм щахъумэу арат, нанум и узыншагъэмкэ и нэхьыфт.

Нанум и Иепкъульэпкъыр захуэу иктиж задэу хъун папштэ, уэншэкури зэгъэзхуауэ зэрыштынэм зэреплхэм хуэдэуи, къэштэу къэмийнэнрэ тхыщтээ йуштуу къэмийгъэхъун щхъектэ, и щхъэнтэр лъагэу яшыркъым. Нэхьыбэу хыыджэбз цыхкыуэр пшэ къэштээ зэрымыхъунум анхэм я нэйтэр трагъэтт.

Гущэм цыбэ щалъхъэри, гущэр фыей хъуркъым. Нанур къайетыхуки, и

Cerkes sürgünpün
146.үйл анына

Генерал Исмахыил ипхъу
Беркъоку Жансем.

щыифэм еIуса төлэнцIэлтыныр яхъуэж. Нанум и гъашIэр къабзагъэм зэрельытар адыгэ бзыльхугъэхэм зэрашIэм къыхэкIыу, мыбы сый щыгъуи хуэблэрэгъыркым. Абы папшIэ нанур пщэдджыжым, пщыхээххэм, гъемахуэмэ, псы щыIэкIэ, щымахуэмэ, машIэу ягъэхуэба псыкIэ тIэу ягъэпскI. Зыгуэрхэми гъемахуи щымахуи псы щыIэкIэ ягъэпскI. Языныкъуэми, пщэдджыжымы, шэджахъуэми, щигъэгъуэлтыжкIи, щэ ягъэпскI я хабзэш. Зи бын хужь бзыльхугъэхэм гушыIэу, «и щыифэм фIей кIэрызгъэпшIакъыми араш щIэхухъыр» жаIэу, зэштихъужи къахокI. Я бынхэр нэхь псэ быдэ, лъэш, Иэчлъеч хъун гупсысэкIэш псы щыIэкIэ щIагъэпскIыр.

Махуэм плIэ шэ ирагъаф: пщэдджыжым, шэджахъуэми, ичындым, щигъэгъуэлтыжым деж. Нанур дыгъэ къухъэжыгъуэм ягъэгъуэлтыжыныр фIыуэ яллытэркым. Адрей бжыгъицым гущэм къышыхыркым щагъэпскIыр, атIэ щагъэгъуэлтыжыраш. ЯгъэпскIа нанур фIыуэ зэрыжеинур, псом хуэмыдэу жэшым зэрытишниур яшIэ.

Нанум шэ езытыр анраш. И шэр машIэмэ, нану зиIэ фызхэр зидегъеIэпыкъу. ЩымыIэмэ, бжэнышэ, жэмышэ ирагъаф. И дзэр къыхэкIыхукIэ, шэ фIэкIа нэгъуэшI

шхын иратыркым. И дзэр къыхэкIа нэужь, «шэкурыпI» жыхуаIэ шэрэ форекIэ зэхапща гуэрхэр машIэ-машIэуэр ирагъэшху щIадзэ.

Адэ-анэм быным цIэ фIащирыкым. И дадэ, и нанэ, я благъэ, зээмэзыи я ныбжъэгъу гуэрим цIэ фIырагъэши, цIэ фIэзышам фэилхъэгъуэ (цэфIэш джанэ) тыгъэ хуишI хабзэш. Нану цIыкIухэр, и анэм, и анэшхуэм, хыиджэбзхэм, и къүэшхэм, унэIутхэм, адэм нэмышI, благъэ псоми гуапэу фIыуэ ялъагъу, я куэшI ирагъэс.

Бын гъэсэныр анэм и пщэрыльщ. Быным и ныбжъым елъитауэ щэн хильхээним и нэIэр зэпымыгуэ трегъэт, гъуэгу иргэгъэлъагъу. Быным тIэкIу егиеми, и псэм зыхимышIэну, ар зерицIыр щабэущ. И быным и щыихымрэ и щхъэм и лъэгагъэр зерицIэнимкIэ еущий. «хуэмыху», «къерабгъэ» псальхэр быным зэрытеIухь баши. Мы псальхэм быныр хьэшIэфIагъэ, лыгъэ, фыщIэнэгъэм я гъуазэши, гушхуэнэгъэ хепшэ. Унагъуэм исхэм псоми я увыкIэр езыгъашIэр хьэшIэщыраш, быным щхъэкIэ абы нэхъыифI еджапIэрэ гъэсэныгъэрэ къуигъэлтыхъуэжыниш. (Адыгэм и университетиц. – А.И.)

Адыгэ щIалэр лъэпкым хуагъасэ. хьэшIэщыраш, быным щхъэкIэ абы нэхъыифI еджапIэрэ гъэсэныгъэрэ къуигъэлтыхъуэжыниш. (Адыгэм и университетиц. – А.И.)

Адыгэхэр я быным бжъэхуц Iувым къыхэшIыкIа щрагъэтIагъэркым. И Iэпкъльтэпкым хуабэри, щыIэри зыхимышIэн щхъэкIэ, и щигъыныр мыхъэлтэу икIи дахэу яд я хабзэш. НыбжъыщIэхэми я щигъынхэр хъульхугъэрэ бзыльхугъэм я щигъынхэм и цIыкIухэр. Ауэ щIалэ цIыкIухэм хъурыфэ пыIэ щхъэралхъэкым.

Адыгэ хыиджэбз щыIухэмрэ щIалэ цIыкIухэмрэ зэдоджэгухэр. Мистер Дж. Белл Хэкум къыздикIухъа щыIэхэм щIалэгъуалэр зэдеджэу, хыиджэбзхэм и тхэкIэ-еджекIэ зрагъашIэу итхыжаш.

Лъэтеувэ – Лъэбакъуэ хъэлыгъуанэ

Быным зекIуэу щIидзамэ, цыху хъунум ипэрей лъэбакъуэр ичауэ ялтыгэри, ин хъумэ, ІашIагъэ хуэхъуну Іуэхугъуэр къащIэн щхъекIэ, анэм хъэлыгъуанэ ин егъажъэ. Хъэлыгъуанэм и гушцIыум, хъыдджэбрэ щIалэм ельытауэ, пэрытх, тхыль, тхэпс, кIэрахъуэ, масти, лэнсистэ, Іэпхъуальэ хуэдэ Іэмэпсымэхэр тральхъэ. Итланэ унагъуэр зэхесу, быныр дахэу гъещIэрэщIауэ къахъри и лъакъуэ ижыр хъэлыгъуанэм ирагъэIусэр. Итланэ и гүнэм деж ягъэтIыси къыхихыну хъэпшыпым попльэхэ, нануми, Тхъэм къызэригъещIаши, и нэм къыфIэнэр къещтэ, анами, и быним къыхиха хъэпшыпым ельытауэ, ІашIагъэ хуэхъунур къищIауэ ельытэ. Псалъэм папщIэ, кIэрахъуэ къищтамэ – лъыхъужь, тхыль, пэрытх хуэдхэр къищтамэ, щIеныгъэлI, Іэдэ-уадэ къищтамэ, Іэзэ хъуну ялтытэ.

Адыгэ пищацэр лъэнкъым хуагъасэ.

ТхъэльэIу нышыр

Адыгэхэм къахэхъуа я бынхэм щхъекIэ тхъэльэIу ныш яукIыр. Анхэм мыр я быним и гъашIэр игъэкIыхыну къафIошIри, Іэмалыншэу ягъэзащIэ. Ауэ нэхъыбэу быныр ильситI хъумэц тхъэльэIу ныш укIыныр щагъэзащIэр.

1839 гъэм Мистер Белл Адыгэ Хэкум щильэгъуа тхъэльэIу нышыр мыпхуэдэу къиIутэтжат: «Нобэ си бысымым и къуэр Тхъэм и пашхъэ иригъэуваш. ЗэхуэсыпIэр Бишат къуэладжэм и удзыпцIерат. ИпщэкIэ щыIэ жигей мэзышхуэ абрагъуэр Тхъэм тхъэльэIупIэу хуигъэфщауэ къигъэцIами ярэйт. Мэзыкум, зэрыхабзэу, Іэнэ лъакъуищхэр щагъэуват. Иэгъуэблагъэхэм къраха Іэнхэм зэмилIэужыгъуэ шхын Іэджи телт. Іэнхэр къэзыхъахэм фIэцхъуныгъэ тхъэмадэм иратри я пыIэхэр щхъэрахауэ, я щхъэхэр ягъэшхъыр. (А лъехъэнэм а Иэгъуэблагъэм щыIэ адигэхэр мусльымэн пэтрэ, мэжусиигъэрэ чристэныгъэм къащIена фIэцхъуныгъэ хабзэхэри хыфIадзэжыпатэкъым). Мы ягъэлапIэ щыIыпIэм и гүнэм деж зы щхъэнтэ (удэрэ тхъэмпэкIэ) схуашIат. АдрыщIымкIи си яужь къакIуэу щIэзыдза бзыльхугъэ хыщI хуэдиз уват, фызыжъхэр мафIашхъэм щхъэшытт, хыдджэбзхэри жыгыльэ Iувым и гъунэм деж щыгхэт. ФIэцхъуныгъэ хабзэр ипэIуэкIэ слъэгъуам нэхърэ нэхъ дахэу ирагъэкIуэкIаш. ИпэррапщIэу «Тхъэхъуа»-м Тхъэ лъапIэм загъэкъэбзэжынумкIэ дыуэ хуашIаш. ФIэцхъуныгъэ тхъэмадэр мытхъэльэIум къеджа нэужь, и ІэижымкIэ пхъэм къыхэшIыкIауэ «шуат» жыхуалэм фадэ изу иту, и Іэ сэмэгумкIэ щIакхъуэмыйгъэтэдж иIыгъыу къикIуэтри, и щыбагъым къыдэт и дэIэпыккуэгъухэм яритащ. Аргуэр бжъэ зытхухрэ хъэлыгъу-щIакхъуэ къищтэри тхъэльэIу трищIыхъаш. И щыбагъымкIэ жыжъеу къыдэт жылэми къибж тхъэльэIухэр къыпадзэжт, фызхэри мыбыхэм къыдэжъуухэрт.

Итланэ тхъэльэйу зыграцьыха фадэхэмрэ щакхьюэмьгээтэджхэмрэ щитхэм хуагуэшаш. Бжэнитирэ зы мэлрэ тхъэльэйу нышу якуныту, дэтхэнэ нышри цыхуитын зэпаубыдауэ къахьяш. Фиэцхууныгъэ тхъэмадэм зырызурэ тхъэльэйу ятрицьыхыри бжээм ит фадэм щыщ тийкай ягрикаш. Я щхэм цы тийкай къыхичри и щыбагым къидэт шэхү уэздыгъэмкэ игъесаш. Итланэш тхъэльэйу нышхэр флагъэжыну щыгашыжар.

Тхъэльэйур яуха нэужь, псори нэгъуэцэйу эхухэм яужь ихьаш. Хэт нышхэр зэйхынам дэйэпикъуаш, хэти шыуанышхуэхэр зэрагъэпэшаш. Къенахэми, Иэнэхэр зэрагъэпэшхуекэ, джэгу ящурэ ди нэгу зрагъэужьаш. Нэхъ лыжыгаш эхэм уэршерурэ благъяшаш.

И пшэрлыр фы дыдэу зыгъээшцаа фиэцхууныгъэ тхъэмадэри, щхъепцэй, щыихь башыр ийгъыг, щакай плацэ таубгъуаэ, зэи мытысу, зэфирташ. Шхынамрэ лы гъевамрэ Иэнэхэм траугуэшэн унафрэ ищаш. Шхыныр ямыгуэш ипэ: псоми щхъехуэ-щхъехуэ тхъэльэйу трициыхыаш. Лыхэм зэрыратам хуэдэу, бзыльхугъэхэми Иэнэм и гъусэу фадэ хуахьаш. Мис мы зэхуэсым цыху щитху хуэдиз зэхуэсат. Нэгъабэ мыбы къеблэгъар тхукээ нэхъыбэти, джэгу, шыгъажэ, нэщанэ зэпеуэхэр ящауэ къызжаш. Мы гъэ къэкиар щимашцэ и щхъэусыгъуэр урысхэр къазэрите-уэр, я мыхъумышлагъэр махуэ къэс нэхъыбэ зэрыхьум къыхэкыу жааш. Абы папцэ я тхъэльэйум «Урысхэм я нэр тхъэм нэф ищэй» жаэнээр зыщагъэупщэтэкъым.

Мистер Белл «Фэспиль Йутыж» зыфища мы тхъэльэйу нышыр зы лэужжыгъуэ джэгущи, къафэхэр, шыгъажэхэр ящэ хабзэш. Ауэ мы тхъэльэйу нышыр хыиджэбз цыкайхэм папцэ ящыркын.

Шур^{*}-Быфэкъуэр

Уэркъэр хуэццаа адигэ унагъуэхэм я щалэхэр, зээмыизэ япхухэр адэ пэлъытэм ират. Мис мыпхуэдэу нэгъуэцэйу унагъуэм игъесэну ирата щалэм пур-быфэкъуэ, адэ пэлъытэм бжокъу-быфэкъуэ адэктэ еджэргэ. Щалэр цыкайу къылахри ильэсий-ильэсипцэхуэ бифадэм и нэйэр тригъэту егъасэри, пур жыхуаэр араш. Зээмыизи щалэм адэ пэлъытэ хууну хуей унагъуэм и гуашэм, щалэ цыкайум зэзакъуэ и бгъэм щегъэфри езыхэр пуре залтытэжэр.

Адигэ Хэкум быныр пуре етыныр нэгъуэцэйу хэкухэм еджапцэ щагъэтэхуэ палтытэ. Адигэ псэуныгъэм, и гъэсэнгъэм мы хабзэм увьшишхуэ щеубыд. Къеызыхымкэ щалэр пуре уиэнээр щыхышихуэ ялтытэ, икхи езытамки тетыгъуэ льагэм теуваэ залтытэж.

Мыбы политикэ йуэхукли унагъуэхэм я фыгъэй йокай, си ту жыпцэмэ, адигэ льэпкъхэр зекиэльюэр, благъагъэ зэхуаэр мэхъури нэхъ льэш егъэхуфыр. Шуре ягъеса щалэм адэ пэлъытэм и унагъуэри, и льэпкъри езым и льэпкъыу, езым и унэ-къуещу ельтигэ. Адэ-анэ пэлъытэхэми щалэр бын льапэу я нэц, я псэш. «Шурыр принц хуэдэц» жыкэцэ пуре зыпца унагъуэмки, я льэпкъымки щыхышихуэ зэриэр къегъэльагъуэр. Шурым зыхуагъазу «Ди нэху» жаэмий, «нэ цыкай»-ки зыхуагъазэ хабзэш. Ипэжыпэраши, пурым нэхъ и тхъэгъуэ гъашцэр быф адэм и деж щыпсэуаращ. Абы папцэ я деж игъэзэжами, а ипэрэй псэуныгъэ Ифыр зэи

* Шур: ирагъафэу, ирагъашхуэ япца щалэ жиэу араш. Зыпцэм папцэ хъан нанэ, зыпцэ адэ пэлъытэм папцли хъан адэ жираэрт. Къэбэрдейхэм пур папцэу быфэкъуэ, зыпцэм папцэ быфэкъуэ анэ, зыпцэ адэ пэлъытэм папцли быфэкъуэ адэ жираэрт.

щыгъупщэжыркым. Күэдрэ яхуокIуэ, а гъашIэ IэфIыр зыхещIэж. Анэ пэлъытэм папщIэ «Пур нанэ», «Быф анэ» жеIэ. Быф анэми, быф адэми я Пурыр принц пэль-ытэу ябж, езым я быным ипэ ирагъещ, и гъесэнным тухуауэ къэт щымыIэу псори хапщэ, дээ Iуэхуи, нэшанэ еуэнкIи, нэгъуэщIхэмкIи фыры дыдэу ягъасэ.

И гъесэнгъэр и кIэм нэгъесин, и щIэныгъэм пышэн щхъэкIэ, гупхэм хагъэхьурэ щIыпIэ жыжъехэм зекIуэ ягъакIуэ. ЯпекIэ я пIурым и лэгъухэм ефIекIуауэ ялъагъунур икъукIэ я гуапэ мэхъу. ИльэсипщIым нэсамэ, зауухэм яшэр, Iэщэ-фащэмрэ гыныимрэ зэрэсэнным хуагъасэр.

И адэр быф адэм и гъесэнгъэм хэпсэлъыхыну хуитынгъэ иIэкъым. Ар, и къуэм и быф адэм зэрыльэкIкIэ и пIурым щымысху зэргъесэнимкIэ гурыщхуэ иIэкъым. Нобэр къыздэсым фыгуэ еплтыфакъым, фыгуэ ягъесфакъым, жаIэу къылахыжауэ зэхахакъым икIи ялъагъуакъым. Ипэм пIурыр быф адэм деж щIэу ламэ, и адэ пэлъытэм и тхъэкIумэр паупщIарт, иужькIэ мы хабзэр щагъетыжащ. И адэ-анэм ельятауэ я пIурыр фыры дыдэу зыльагъу быф адэмрэ быф анэмрэ мыр яхуэфащэтэкъым икIи мыри ирагъэшIыжакъым. Пурыр быф адэм и деж щIэхуикIэ текIуадэр быф адэм и пшерильщ. И адэм зыри иритыркым. Мисмыбы къыхэкIыгу, пIурым хуэфащэ псэуныгъэ езымытыфымрэ, текIуэдэнным щыс-хынухэм пIур къылахыфыркым.

Пацтыхъэм я къуэхэр ирагъесэн папщIэ егъэджакIуэ щхъэхуэ нэгъэцIукIэ ягъэла-жъэрт. Адыгэм егъэджакIуэ быф адэм зыри иритыртэкъым (къыхэзыгъэшхъэхукаар дэращ. – А.И.).

Пур хъэгъуэлIыгъуэр

Пурыр адэ унэм щашэжыр нэхьыбэIуэу ильэсипщI-пшыкIутхум якухраш. И гъесэнгъэр и кIэм нэс захуэу нигъесауэ, мы гъесэнгъэри и зэфIекIкIэ нахуэ къэзыща пIурыр хъэгъуэлIыгъуэкIэ адэ унэм яшэжри иратыж. Мы етыжын хъэгъуэлIыгъуэм лъэныкъуитIкIи хэцIыныгъэшхуэ къихьми, икъукIэ лъапIэнэгъэ хэльщ. Мы хъэгъуэлIыгъуэр ди нэгу къышIегъэхъэр Мистер Белл 1839 гъэм зыхета пIур хъэгъуэлIыгъуэр зэрытетхыхыам:

«Алэби, Едыдж (Нагъуэкъуэ Бисльян) и къуз пIурыр, хъэгъуэлIыгъуэшхуэкIэ зэришэжынным къыхэкIыу я зышыIэнимрэ я ерышагъэмрэ сзызидхъэха абэдзэх-хэр слъагъуну сэри сахыхыащ. Езым и унагъуэмрэ нэгъуэщI унагъуитIрэ щыху плIыщIи къытхэтт. Мы гупыр тепльэкIэ щIыхъ щапхъэ хъун папщIэ, бгъэльапIэ хъунт. Ауэ пэгъуэкъуэ дэтхэнэми вы гъешха е абы пэкIуэу тыгъэ къратынут. Езыхэри

Быф адэмрэ быфэкъуэмрэ. Пурыр абаэш, пIур адэр убыхщ. Гагарин Г. 1840–1844.

зэрхуэфащэхэу ягъэхьэштэнут. Абэдзэхэ щынальэм МэкъутIупс лъэныкъуэмкIэ ТкIупсэ псыхъуэм зеризиIуантIэм хуэдэу къыдэткIухыурэ дихьаш. Мэзылтэ бгыхэм дащхъэдэх нэуж, Псэкупсэ тафэм дынэсри, итIанэш абэдзэххэм я щынальэ бэвымрэ къуршхэмрэ дышыдыххар.

Си тэрмэшакIуэ грузин Локкэ «**Пур хъэгъуэлЫгъуэр гъэштЭгъуэн хъунуш**» жиIери сыкыигъэгугъаш. Гупым къыхыхъэну псори къызэхуэсыжа нэуж, тхъэмадэмрэ и къуэдзэмрэ ди пашэхэу дежьаш. Бзыльхугъэхэр зерис выгу гъэштЭрэшIари ди ужь иту къакIуэрт. Гупым ику дыдэм ит гъэштЭрэшIа пIурыр занштIэу нэм къыфIэнэрт. Зы зауэлI уэркым хуэфащэу, Иштэ-фащэкIэ зэштIэузэдауэ, ипIэ имызагъэ и шым шесат. И нэзхэр дышэ уагъэкIэ къедыхъауэ, Европэ щэкым къыхэшIыкIауэ цей щыгт. Зышэса пштIэгъуалэм и уанэри адрес шы Iэмэпсымэхери, дыжынным къыхашIыкIаши, лыду, Цууз, Идэжэу яыгъыгу квашэрт. Мыхэр псори и Пур адэм зэригъэпэщауэ и тыгъэт.

Шурым и унагъуэм нэсынным километритI къэнжжауэ, гупыр псори зыжьэу, зэзэмьизи зыр зым западзыжу уэрэд жаIеу, фочхэр ягъяуэу щIадзащ. ДызэрыкIуэр езыгъаштIэ мы фоч уэ макьыр зэхэзыха цыху псори гъуэгум тез хъув. Нэхьри гъунэгъу дызэрыхъуу, щIалэхэм бжэгъу зырыз къаштащ. Мыбы и щхъэусыгъуэр псыништIэу къызгурьIуаш. Сыт щхъэкIэ, жысIэнным сыхунэмису унхэм яку уэрэм цыкIухэм дэт щIалэхэм, апхуэдэ дыдэу бжы зыыгъ къуажэм щыщ щIалэхэри ди гупым къебгъэркIуаш, дишхэр ягъэштэн гугъэкIэ кий-гуоухэу ипIэ итхэм лъэкI къамыгъанэу еуэу щIадзащ. Яыгъ бжыхэмкIэ ди гъусэхэми, дишхэми къеуэхэрт. Ди щIалэхэр, фыуэ япэштIэувами, къикIуэтыхахаш. Нэхь лъэшхэр бзыльхугъэхэр яхъумэну иужь итт. Мис мыпхуэдэу дызыблэкI гъуэгум зауапIэ тепльэ иIэ хъув.

Ауэ мыр къитпэцйт гъуэгум и гугъуехым и щIэдзапIэрт. ДыбламыгъэкIыну къыдэнныкъуэкьюахэм я зым си дамэм зы удыныфIкIэ къысхуэупсами, сэркIэ тхъеетат. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, зыкъомым я щхъэм лъыпсыр къежэхырт.

Мыпхуэдэ хъэгъуэлЫгъуэхэм цыхухэм Iуэхутхъэбээ хуашIыркым. Си тхъеетати, си хъэпшыпхэр щIалэ быдэжь гуэрым ихъумэрт. Мы щIалэжкыр зауэ-банэр дэнэ деж къыщыхъеми загъуэрэ и гъусэхэм и гъунэр, загъуэри гупым ипIэ иувэрти мыпхуэдэ зауэхэм зэрхуэIэрыхуэр къигъэльэгъуаш. ИкIэм Пурым и унэм дыкъэсри, пIурыр, Алэби и благъэхэм Идэжэу яыгъ шы пштIэгъуалэри езыхэри куэбжэмкIэ дыхахаш. Зэрыдыхъэуи, гуфIэгъуэр яIэтын щхъэкIэ, кIэрахъуэрэ фоч уэ макьымрекIэ унагъуэр зыщыгугъ я бын закъуэр зейм иратыжаш.

Дэри хъэштIэшым дышIыхъаш. Локкэ «**хъэгъуэлЫгъуэ гъэштЭгъуэн**» жыхуиIа, бий хуэдэу къитпэувахэр иджы мыбдеж зэхуэсауэ, гуфIэхэу, тхъэжхэу дызэрагъэхъэштIэнным иужь итхэт.

Иджы я бийм хуэдэу пэкъуекIыу, итIани хъэштIэхэр здагъэтIысын, зэрагъэлъэПэнэир ямыщIэу дызэрагъэхъэштIэм и щхъэусыгъуэр сый жыфIэмэ, мыбы зы же-уап закъуещ иIэр: «**Мы Хэкум и хабзэш**». КъитпэшIувахэм сый къитIахыфми, я Йыхъаш. ДызэрыкIуэу етIуанэрэй махуэм, пIурыр зэрэтишжам и щIыхъкIэ, адрес и жылагъуэр къригъэблэгъаш. 1839 гъэм шыщхъэIум и 22-м щыщIэдзауэ шыщхъэIум и 26-м пшIондэ екIуэкIыну «**къафэ**» жыхуаIэ мы хъэгъуэлЫгъуэм ирафымрэ яшхымрэ нэхъыбэр Алэби къыздишат. Мы ефэ-ешхэм щхъэкIэ зэригъэпэшат випшI, мэл пшыкIущ, тхъу, н. къинэмьшIри хэтыжу. ХъэгъуэлЫгъуэм хэтахэр, унэIутхэри, Пур унагъуэри, и жылагъуэ псори езыхэми тыгъэхэр къратынкIэ гугъэхэрт. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, тыгъэм тыгъэкIэ хуэупсэж я хабзэш.

ХъэгъуэлЫгъуэр пшэдджыжым щыщIэдзауэ пшIондэ къафэ, уэрэд, пшынальхэмкIэ екIуэкIащ. ХъэгъуэлЫгъуэм цыху щиплIым нэхъыбэ хъу

щIалэгъуалэм унэ бжэIупэм иIэ удзыпцIэм хъурейуэ къафэу щIадзац, цIыху гуэрхэми яыгъ къуац-чыцэхэмкIэ я щIыбагъымкIэ къыдэувауэ къепльакIуэ шухэр къекIуэталIэмэ, еуэрэ ирагъэкIуэтыжырт. Мы тепльэгъуэр дэркIэ мыгуапэми, мы ягъазашцIэ зауэ-банэ цIыкIур зэуапIэ пэжым яшхэр къимыкIуэту хыхэну гъесапIэфИт.

Мы нэгузегъэужым нэмыцI дэ инджылызхэм «**бажэ щакIуэ**» жыхуэтIэ джэгүри яшIаш. Шу гуэрим нып хужь къиштэу щIЭпхъуэу зэрышIидзэу, шу псори кIэлтыпхъеращ икIи куэдрэ хъурейуэ къажыхъаш. Ныпри куэдрэ зэIепахаш.

Пастэ, лы, фадэхэр къэкIуа псоми ирагъэшха нэужь, мы хъэгъуэлIыгъуэм шыгъажкIэ иухаш. Мы шыгъажэм щхъэкIэ ших махуицкIэ ныкьюэнэшIу къагъанэри ягъесаш. КилометрибгъукIэ ягъакIуери нып здыхатIа щIыпIэм нэс зэрыльэкIкIэ къизэдагъэжащ. Сэ си шыр Къэбэрдэй шы лъэпкъхэм ящышти, бжыпэр иубыдаш. Си шым шэса си тэрмэшакIуэр вы гъэшхамкIэ гутгъами, нэхь пуду тыгъэ кърагаташ.

Шур унагъуэм хуэфащэ тыгъэ къышIрамытыр, нэхьыбэу хуэшIахэмрэ мыпхуэдэ тэн IууххэмкIэ нэхь Iэнэгуу, лъхукъуэлIхэмрэ (щхъэхuit мэкьюмэшыщIэ) уэркъхэмрэ зэрызэнхыкуэкъум къыхокIыр. Абы папщIэ Алэбирэ и гъусэхэмрэ ират тэнхэм гур хигъахъуэртэкъым. Кърата тыгъэхэр мырат: Алэбишибл, афэ джанитI, зы фоч гъещIэрэшIа, вы гъэшхантI. ХъэгъуэлIыгъуэм и къуэдээ Зейф Хъусененкъуэ Уэсмени зы шы дахэ, адрес и гъусэхэмрэ и унэIутхэми яхуэфащэу траугуэшэну шитI, афэ джанитI, Iэблэ афэ, шы, жэмиц. Быф адэм бжыхъэхэр къэс «**Иыхъэ-Иыхъэ**» ИыхъэцIекIэ гуэгушыхъухэр, джэдхэр, кххуей дэльу щIакхъуэхэр, мэжаджэ хуэдэу шхыныгъуэхэр и Шурим тыгъэу хуехьри, хуэфащэ тыгъэ къыхуашIыж. Ауэ быдз ириту Шурим тыгъэу хурагъэх. ШэрыпI езыгъэфахэр лы щыдэкIуэкIэ, къылах уасэм щыш зышШурим хурагъаш.

Адыгэ щIалэр

Адыгэхэм щIалэ зыхужаIэр лыпIэм иува ныбжьышIэм щхъэкIэкъым. Ар къызыхэкIыр мыраш. Адыгэ щIалэхэм я ныбжьыр ильэсипцI ирагъэкъуамэ, лыпIэм иувауэ ялтытэ. А щIалэхэм лыгъэ къагъэлэгъуэну щогугъухэр икIи хуейхэш. Мыр бгъээшIэн щхъэкIэ, адыгэ гъэсэнхыгъэм кыпэлъэшын дунейм зы лъэпкъым и гъэсэнхыгъи щыIэкъым.

Мыхъужь усэу, уэрэдым хуэкIуэжа Пщицкъуй, Урысыдзэм ебгъэрыкIуэу я дзэпцI цIэрыIуэ генерал Засс и шым къридзыхыу, шыр Iэдэжэу къызэришар, а льыпсауэ зауэм зышэса шишри зэгуэуда пэтрэ, езыр емышу: «Си шыр си къэшэнхыгъэм хуэфшэж. НэгъуэшIхэм нэпс шугъэ къыцрагъэжэхкIэ, еzym льыпсыр къргэжэжкIэ» жиIэу и псэр щитам и ныбжьыр лыпIэ ныбжьым нэсатэкъым. Зыхыхъа зауэхэм Iэгъи хъуа Щэрэлтикъуэ шххийд щихъуам ильэс пщицкIуплым итт. ЩIалэ ныбжьышIхэм я щIыхъхэр лъагэу зыIэт мыпхуэдэ лыгъэ зезыхъахэр куэд дыдэш. Мыбыхэм яхэль лыгъэмкIэ «**Тхэр къахуэупсан**» жыпIэмэ, нэхь игъуэу солтытэ. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, и щхъэр зыгъэльапIэ адыгэ лыхъужьым, сиыт IуэхугъуэкIи нэгъуэшIхэм къыкIэрыхуну идэнукъым. Еzym и щIыхъыр игъэльэпIэн, щIыхухэм я деж увыпIэ щигъуэтын щхъэкIэ, къызыхэкIа унагъуэмрэ бгъэдэль мылькуракъым, атIэ еzym хэль щыхугъэращ зышыгугъыр. Абы къыхэкIкIэ, адыгэ щIалэхэр я ныбжьэгъухэм ефIакIуэнэр, цIэрыIуэ хъуныр я лъым хэпщащ. ЗэуапIэм, хасэхэм, зэхуэсхэм, хъэгъуэлIыгъуэхэм и щэныфIагъэкIэ я ныбжьхэм ефIэкIуэну хущIокъухэр.

Щалэм и щыыхыр лъагэц. Ауэ гузэвэгъуэ хэхуэмэ, ищIэнур имышIэжу къанэркъым. Щабэу, Iэуэльяуншэу псэуныр яфIэфIкъым. Ижь-ижыкъиж лъандэрэ хуитыныгъэ зиа щынальэм къызэрыральхуари, абы зэрышапIари езым дежкIэ тхъетагъэшхуэши, абы иrogушхуэ. Зыхэт лъепкыр зэрыIэкIуэлъакIуэм къыхэкIыу, езыри абыхэм къакIэрыху зэрымыхъунур ешIэ. Абы щхэкIэ и Iэгъуэблагъэм зэрыхэзэгъэним хушIокъу. Езым, псальэ къылтысмэ, хуиту зыхуейр жеIэф. Псом нэхърэ нэхъышхъэраци, жылэ зэхуэсхэм дахэу упсэльэнэр адыгэхэм я дежкIэ щыыхышхуэ иIэу яльтытэри, апхуэдэ щыпIэхэм зипIытI-зихузу, дахэу мыпсэль-эфмэ, IэкIуэлъакIуагъэ хэмэлтмэ, щалэм дежкIэ щыщIэнныгъэц икИи емыкIуу яльтытэ. Мыбы и гугъу Мистер Белл мыпхуэдэу ешI: «Хасэхэм жылэ Iуэхухэм унафэхэр щашцым щыгъуэ, цыыхубэм я пащхъэм иувэу, мыукIытэу, тыншу, дахэу зэрыпсэльэфхэм сидихъэхат. Мы щапхъэ дахэр хуитыныгъэм, куэдрэ зэIущIэ зэращцым, лъэпкъ Iуэхум псори зэрытегузэвыхъым къыхэкIыу согутъэ. Хуиту псальэхэм къахэжаныкIаэ ЛитIым я псальэкIэмкIэ иджыри къэс инджылыз ха-сэшхуэми, жылэ хасэми, адвокат зэIущIэхэми, театрим къыхэжаныкIа аристхэ-ми япэувыфынущ.

Къамбий, Талмэй, Кээни ирехъу, Адлэрим и принциим Али Бейр а Iэгъуэблагъэм и цЭкIэ къагъэкIуа цыыху плIыщым я тхъэмадэу хасэкум палья къурIэним бгъэдыхъеу уэркыгъэ хэлтүу, щыыхышхуэкIэ хъуахъуэри, щыхх яхуищIыу зэргъэзэжар яльэгъ-уатэмэ, ягъещIэгъуэнт икИи ефыгъуэнт.

Адыгэхэм я «Вашингтон» цЭкIэ цЭрыIуэ хъуа Дэгумыкъуэ Хъэжы Джыран-дыкъуэ куэдрэ къэпсэльяхэм щытепсэльыхъкIэ, зи гугъу ишIыну Iуэхугъуэм куу-уэ щытегупсысихъми, и нэ жанхэмкIэ щабэу зэрыпльэр, гуашIэу кърата упщIэхэм зэпIэзэрыту зэрэдаIуэр, къипсэльяхэр наIуэ ишIын папщIэ, щапхъэхэр къихху, Iэдэбу щыс жыакIэнныкъуэтхуу тхъэмадэхэм щабэу, дахэу зэрыдэпсальэр зыльагъу цыыхухэм дэтхэнэми абы и кIещIущыгъэр зэрыльагэр нахуэ ящещI.

Мы щалитIыр псэумэ (Тури шынагъуэ жыхуаIэр зымыщIэ заулIхэш), мы лъэнныкъуэмкIэ щыIэ Iуэхухэр зэблахыфыну увыпIэм нэсынуххэш, псом хуэмый-дэу Бэрзэдж Джырандыкъуэ и щэнныфIагымкIэ щалэхэр зидихъэх утыку псэлъэн-ным зэрыдихъэхымкIэ. Мы цыхуитIым я щэнныфIагъэр зэрыльэщым нэмыщIи, я лыгъэмкIи щапхъэ зырызхэш. Тури Хэку лъагъуныгъэмкIэ щыпкъэхэш, аркъудей дэбгъуэни бгъуэтинукъым. Я уэркъ хабэхэр, зэрыцIыху гуапхэр, фыгъэ хэльу ягъ-эса цыихухэш.

И къыхагъымрэ и тхъэмбылхэр зэрыльэщым къыхэкIыу (кадеми 6, 3 пуль-сым и лъэгагъэр, дамэлэйуэ зэрышытым папщIэ Геракл ешхьт) ижь лъэхъэнэхэмэи эшхь гъуэтгъуей чемпион Аслээнбий Къэгъэш къуэдэсхэм я тхъэмадэш. Хуитц, псэ быдэш икИи псэльякIуэ Iэзэш. Езым унафэ къащтахэр абдеж щызэхуэса Азра дэсхэм яригъэшIену и пшэрэлт. Мы пшэрэлтыр къанэ щымыIу зы стенторым (уафэгъуагъуэкIэ цЭрыIуэ хъуа лы гуэрым и цЭш) хуэфащэу игъээшIаш. Дэт-хэнэ унафэмэ гу лъаригъэтэн щхэкIэ, Iэуэлъауэ къэмыхъуу макъ IэтакIэ, псори зригъэдэIуаш. КъедаIуэ псори щым ишIа нэужж, зыхуейм щытепсэльыхъыжым ди парламентым лыкIуэ щыхахым къэпсэльяхэм ешхьт.

Адхъэнкумым щызэхуэса жылагъуэ хасэм къэпсэльяхэм и гугъу зыщI Мистер Лонгворт, шапсыгъхэм Демосфен цIэ зыфIаша нэху теухуауэ (зэ псэлъэну щИидзамэ, апхуэдизу IэфIу мэпсалъэри, и Хэку иль фо псори ишхыпа уфIэшIынц), Демосфен хуэдэу и Iэхэр зэдигъэIэпыкъуркъым. Ауэ и псэлъекIэр хасэм блэж псыхъуэм и макъ-ым хуэдабзэш, жеIэр.

Дахэу, тыншу псэльэнүм зезыгъасэ щалэхэр, мэзүм жыг зэхуакухэм зышагъасэри, хасэм я бгъэр къихауэ зыхуагъэйэрыхуэ. Хасэхэр щалэхэм папщэ щэнүифагъэ еджаплэц. Хасэхэр зэйухащи, щалэхэм абы щальэгъуа хабзэхэр ягъээшцэну загъасэ.

Мистер Белл кьеутэж: «Адыгэхэм я гупсысэхэр нахуэу, дахэ дыдэу, псынщэу жајэн щхэкіэ, льэкі къагъанэркыым. Тхэм къазэригъехуам ельытауэ, зэныкъуэкъуу, къыхылыху Йуэху цыкүфэкүхэм папщи зодауэ».

Мис мыбы къыхэкыу, щалэхэм къизэрыгуэкыу зы хуитыныгъэ, фэрыштыгъэ хэмьльту зы щабагъэ хыбольагъуэ. Нэгъуещи къэралхэм я король псууальхэм щизэрхъэ щабагъешхуэр, адигэ щалэхэм, апхуэдэ фэрыштыгъэ хэмьльту, я хуитыныгъэм и сину ялъытэ, мэз ляпэхэм и гульашцэ щизэрагъашцэ. Мыбы къыхэкыу, я Йуэху щыкіэми, я псэльекіэми къехъекі-нехъекірэ пцырэ къыхэшыркыым, мацуэ псом я псэльекіэри араш.

1837 гъэм Урысейм и дыгъаплэ губгүүхэр къэзыкүхья Хьюмер де Хил Екатеринодар (*иджы – Краснодар. – А.И.*) хъэгъуэлъыгъуэм щильэгъуа бгырыс адигэ зытгүшыр, мыпхуэдэ зэхэтыкіэм зэи хэмьта пэтми, уэркь хабзэ яхэлтуу, зикі ямыгъэшлагъуэ зэрыхэтахэр етхыхж. Адыгэм и щэнүифагъэм, и гъесэнүигъэм хэт тетхыхьами жајэр зыжъеу зетохуэ.

Сыткіи и гурьупсым хуэсакыжыныр адигэ щалэм и пэ зэригъэшым щхэкіэ, мыхъумышлагъэ къилэжыркыым. Сыт хуэдэ Йуэхугъуэри, гупсысэ бзыгъери уэркь хабзэр щыгъуазэу илэц. Сыт щхэкіэ жыпшээми, хабзэм и плащлагъэр зылэцлигъэхумэ, цыхугъэри йашцэгъупщицайау ельытэ.

Адигэ щалэм шынэ жыхуајэр ищиркыым. Гум жијэр, акылыр, зэпшээртыныр щэниншагъу имыгъэзащцэу, къэцгүшүү ищимэ нэхх къещтэ. Абы щхэкіэ адигэхэм «Лыхъужым ущымышина, абы и лыгъэр зыхуэфащэ Йуэхугъуэм къышегъэлъагъуэ», – жајэ. Щалэхэм гъесэнүигъэ тегушхуэн зэрахэлтым Белл ипшэуэкіэ и тхыжахэри гукуэгъэжытхъэц. Къэррабгъагъэр ахэм я дежкіэ мыхъумышлагъеу ялъытэ.

Адигэ щалэхэм лыхъужу же куэд къашцыхэкыим и щхэусыгъуэхэм ящыш зыщ я усэхэр. Абыхэм я усэхэр лягъуныгъэм таухуакым. Къизэрыфэн пшиналъхэм нэмышц, я усэ псори лыхъужыгъэм, фыгъэм, щытхуурэ гыбызэкіэ гъэнщаш.

Зауи ирхэху, лыгъэ къэгъэлэгъуали ирхэху, адигэ усакүхэр къыхэжаныкіахэм щытхууу, хуэмыхуагъэ зыщіахэм ехурджауэ усэхэр хуаус. Мыпхуэдэ усэхэр щалэгъуалэм я бзэгупэм тельщ. Дэтхэнэ хъэшцэцми пхээшшина, шыкіэшшина щэлъщ. Зэхуэс псоми лыхъужхэм я цэхэр ягъэлъаплэу кърауэ, хуэмыхухэми ауанкіэ я цэхэр къыхагъэц. Мы хабзэм щалэхэм я гъесэнүигъэм, я гуращэм щыпшэху щебудри, мыпхуэдэ усэхэм езым и цэри хигъэхъэн щхэкіэ, зэфікыныгъэшхуэ къилэжыным хүщокъу.

Уэркь хабзэм таухуауэ Мистер Белл жејэр: «Апхуэдэ ухуэнүигъэрэ йемэпсымэрэ зимијэ адигэхэр урысхэм мыпхуэдиз ильэс бжыгъэкіэ зэрыпшцэтифам и щэхур сийту піэрэ? – жызыјэу щіэупшцэхэм яжесјэн мы щхэусыгъуитгүм нэмышц къысхуэгъуэтакым. Ипэрэй: дэтхэнэ цыхуми игъээшцэну хуейуэ къыдаххуа я хабзэхэр. Етгүанэр: щалэхэм лыгъэ къагъэлъагъуэн щхэкіэ зэрызехъэзехуэр араш. Лыгъэ къэгъэлэгъуэним и зэпеуэм урысым и дзэлхэр игъэмашцэ къудейкыым, атэ Хэкум къыхэжаныкіа лыхъужхэм и Хэку щыхыри къехь.

Адигэ щалэхэмрэ хыыдажбзхэмрэ хуиту зэхуэсхэм зэрыкүефыр, щалэхэр икъукіэ зэрыпшашцэхэр, зэрыгъесахэри мыбы хэплэйтэ хъунущ.

Хыыдажбзхэми щалэхэм щыхх зэрыхуашцыр, щалэхэм къыхуајэ лягъуныгъэмрэ ябгъэдэль мылькуракым ипэ ирагъэшыр, атэ хахуагъэмрэ къигъэлэгъуа лыгъэмкіэ къихъа цэрыгүагъэмрэц. Хыыдажбзхэмии апхуэдэхэраш щыхх

зыхуащыр, я нэлэ зытрагъетыр. Хыыджэбзхэм лыгъэм хуашц щыыхыр къэд-гъэльагъэн щхъэкц, мы адигэ усэр фи пащхэ изолхьэ: «Хыыджэбзым щалэм къигъэльагъуа лыгъэр машцэу ельытэри, дэклюену хуейкъым. Щалэми зауэ гуашц щеклюекла Абыкъу къуэладжэ зауэм и мывэхэмрэ и щыльэмрэ тригъэльэда и лыр лыгъэм папшцэ шесу къегъэльагъуэ. Ауэ, хыыджэбзым жиээр мыраш: Фочим уебгъэрыклюенир лыгъэм и щапхъэми, абы и щапхъэ пэжыр, щыр зыгъэзджызджу жыгхэм и тхъэмпэхэр къезыгъэщэцх топым ебгъэрыклюенираш».

Мис мыбы къегъэльагъуэ адигэ гупсысэкцэр, щхъэгъусэ къыщыхахкц, адигэ хыыджэбзхэм я гум илтыр, щалэми дальагъуну зырыхуейри. Абыхэм фэрыщлагъэ, зыкъихын, пцыр иджыри гуапагъэмрэ пэжыгъэм ипцэ ирагъэувакъым.

Хыыджэбзхэм щалэм дальагъуну зыхуейхэмкц сайт хуэдизу зэрыпэжыр 1886 гъэм Бажхэ я хъэгъуэллыгъуэм къыщыхуар зы щапхъэ дахэц: хъэгъуэллыгъуэр икцэм нэсауэ хъэтияклюэр гушыцэм къыхигъэклю щалэхэм тыгъэ къаихын гугъэкц, хыыджэбзхэм я нэхъ дахэр къэфэнир иухуу имыклюэтэж ипэ «**сүтлишцынукъым**» жеэри мэгуоу. Абы къыхэкцкэ хъыджэбзми, имыклюэтэжу утыкум тэклю зыщээжье. Щалэхэм, хыыджэбзыр къынахыжын папшцэ, хъэтияклюэм Иещэ-фащэлъагцэхэр ират.

Мис мы хабзэр щагъэзащэм деж, хъэтияклюэм и блэгущэм дилю къэрахъуэр щым тохуэри къоуэр, икц шэ цывар зэфцэту щыт Баж Жанболэт ипхъу дахэм и лъакъуитцми тохуэри пхокц. Мы уэгъэр зытехуа хъыджэбзым кийин, гуоун, гын дэнэ къэна, зыкц закъримыгъащцэу, и адигэ напэр ихъумэу, уэгъэ зэрыхъуар яримыгъащцэу, хабзэмкц къыбгъэдэт хъыджэбзитцым и Иблэхэр бидэу яубыдыну яжреэри йоклюэт, ауэ и вакъэхэм лытсыр из хууэ къыщхъэшыжа нэужыш уэгъэ зэрыхъуам гу щылъатар.

Мыпхуэдэ псэрэ, мыпхуэдэ гупсысэрэ зицэ хъыджэбзхэр лъепкъ хабзэр хэзып-щэхэм я пажэц, анэ хъуа нэужки, къапэхъун щымыцэу, лыхъужхъэр япц, мыри цыхубзым дэплэгъуэн щапхъэм и нэхъышхъеу зэрыштым шеч хэлькъым.

Пшэрыхь-пищафцэр

Адигэ щалэхэр ильэсипшц хъуухукц Иещэр фыуэ ягъэбзэрэбзэн, нэшанэ еуэн, шым фыуэ шэсүу загъасэр. И ныбжыр нэса нэужки зеклюэм, зауэм хыхъэу щадээ. Я гъэсэныгъэр ирагъэксун щхъэкц, шы къарапцэхэм мэшсхэри я нэхъижхэм я унафэм пшэрыхуу щлоувэх. «Пшэрыхь» псальэм къиклюр нэгъуэццыбзэкц зэрыжыпцэн щыцэхэм. Сэрайхэм и клюецц щалэхэр е Европэм я бжэгут гъэсарэ императорхэм я унафэм щэт (Le Page) жыхуаэракъым икчи ешхъкъым. Нэхъижхэм уадэшэсныр щыыхуу зэралтыгтэм, щалэхэм я гъэсэныгъэм зэрыхагъахъуэмрэ мы пцэ зырамыт Иухутгъуэр щыыхыншагъеу плъйтэныр дэнэ къэна, щыыхь пыльу, лъагапцэ тэуваццэу ялтытэ. Мыбы къыхэклю нэхъижхэмий я пшэрыххъэр я быну ялтытэр. Щалэр и нэхъижхэмий ильягъуу Тысыркъым, дэшхэркъым, шым къышцепсыхми, щышэссыжми и шхуэмрэ и лъэрыгъымрэ еубыд, и Иещэ-фащэхэр къышицтэкц, щигъэтцылъяжкц, доэлпыкъур. Андэз иргэгъацтэ, и вакъэхэр лъырэгъэх, и шым Йус ирет, псы иргэгъафэ, шым къэлтылъын нэгъуэцц щымыцэмэ, и шыр етхъунцц, ельэцц.

Щалэццэхэр мис мыпхуэдээрэ нэхъижхыифхэм ягъусэурэ, гупхэм, хасэхэм хыхъэурэ, щэныфлагъэм и щэхухэм щыгъуазэ зыхуацц. Нэхъижхэм, тхъэмадэхэм я деж щызэхиха лъепкъ Иуэрыгъуатэ, тхыдэ, уэрэдэхъэр, зауэм узэрыххъэнэмрэ укъызэрыхэклюжынүм тэухуа щэхухэр зргъащц, куэдым ныбжьэгъу яхуохъу,

куэдрэ къекIухь, куэди ельагъу. Адыгэ нэхъыжхэм къышакIухькIэ е зекIуэ щежъэкIэ, пщылI гъусэ ящын я щхъэм зэрыхуамыгъэфащэм къихэкIыу, щIалэшIэхэр пшерыхъ зыхуэхъун тхъэмадэ къагъутынкIэ гугъу ехыркъым.

Спортыр

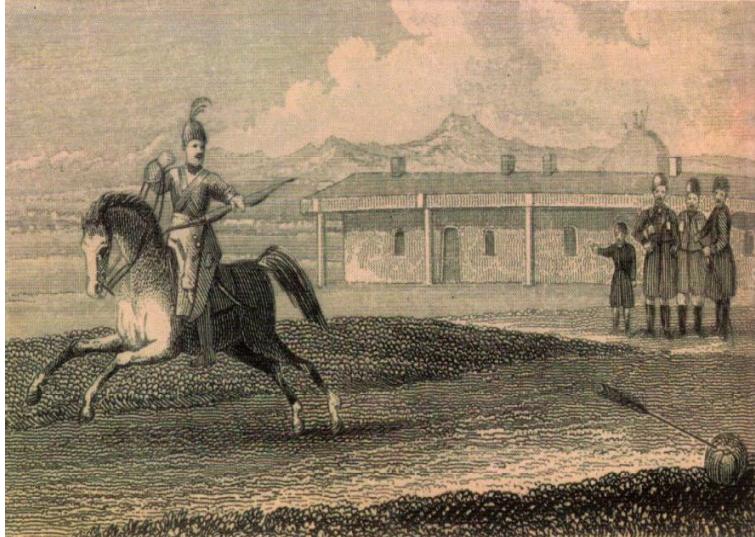
Адыгэ щIалэхэр унагъуэ Iуэхум къышыдэхуэкIэ хъэулейуэ къанэкъым. Абыхэм фIыуэ яльтагъуркъым Iэуэльяуэншагъэрэ Iуэхуншагъэрэ. Зи псэр мызагъэ, Iэпкъульэпкъ дахэ зиIэ лъэпкъ щIалэр и пIэм изагъэркъым, сый щыгъуи къышхъэшиудыну хуейш, икIи и лъыр къызэшIопльэ.

Iуэххэр ичынды нэужьым зэраухыу, махуэ къэс къуажэм хэхауэ зы щIыпIэм деж щIалэгъуалэм загъесэн щхъэкIэ удзыпIешхуэм щызэхуос, лъижъхэри зэхотIысхъэри къуажэ Iуэхум топсэлъыхъ, щIалэхэм мывэ зэдадз, зэдожо, зобэнхэр. Адыгэ бэнекIэр альдж бэнекIэм ешхъу, лъэнныкъуитIри щыту зокIуалIэхэри я Iэблэхэр зэблэдзауэ зэроубыд, унафэ къаIэтымкIэ я гуашIэм къызэрихъкIэ зедоIэ.

Мыхэм нэмыщи лъэгагъэ дэлъеинкIэ зэпоуэ. «Хэт нэхъ жыжъэ лъэфыну пIэрэ?», – жаIэри зэпоуэ. ЩампIырэ (Пай) зэдоджэгу, IэжъэкIэ, IэшанекIэ къожэх, Iэгуауэ (теннис) мэджэгу. Мыпхуэдэ гъасэныгъэ зыхэль джэгукIэхэр гъемахуи, щIымахуи я фIещу ирагъэкIуэкI, гүэбэн хъухэр ауан ящI. Мыпхуэдэ зэпеуэхэр нобэрей спорт еджапIэхэм хуэбгъэфащэ хъунуш.

Мызыгъесэнгъесэныгъэр я псэуныгъэм пыщIаши, зекIуэм, жеиншэу, мэжэшIалIэ мыхъуу, псы хуэмылIэу махуэ бжыгъэкIэ ирахъэкIыфыр. Махуаехэм гугъу ехыркъым, мыбы теухуауэ тхъэмьшкIэри бейри зэхуэдэц. Игъуэ нэсауэ зекIуэ ежья бейм и къуэм спорт гъесэныгъэ зэrimыIам къыхэкIыу, гүэбэн зэрыхъуам щхъэкIэ и гъусэм хуэтхъэусыхауэ мыпхуэдэу яIуэтэж: «Мы уанэр зейм къыхамыщIыкIатэмэ, си пхэшхъэлыр щIимыудатэмэ», – жаIэри ауаныщIу къахуэнаш. Абы щхъэкIэ щIалэ псоми мы ауаныр зыхужрамыгъэIэн папщIэ, Iэчльэчу загъесэну яужь итш. Абы щхъэкIэ щIалэхэм щэкI Iуврэ джэдигурэ щатIагъэркъым. Унэми уэншэку щабэм хэлькъым. Апхуэдэ тыншыгъуэхэр езыхэр лъэщу, быдэу, жырым хуэдэ Iэпкъульэпкъым хуагъэфащэркъым. Арджэным, нэхъыбэу щIакIуэм тельхэц. Я щхъэнтэри и уанэгур араш.

Псыжыр зэрышыту щыщтым, щIыIагъэр щэшьым къышехами, мылым къышакIухьыр. Псогори зыгъэшт урыс губгъуэхэм зекIуэ щыкIуэхэм деж мыпхуэдэ гъесэнгъэ зиIэхэр йозэгъ.

Шабзэ уэнкIэ зызыгъасэ адыгэ щIалэ. Майерс.
Энциклопедие. 1850.

Адыгэ щалэхэм мыгуашІэ дыдэу, я гъесэныр гъесеныхъэ зиїхэм мыхъэнэншэу къалъытэми, адыгэхэр я гъащІэм и фыгъуэми, щыдехуэхами, я щалэгъуэм зыхалъхъа шыїненыхъэм и фыгъекІэ мыльагэу икІи я гур мыкIуэдауэ къызэтонэр. И Іэпкъльэпкъ жырымкІэ, кымыкIует ерыщагъкІэ, сыйт хуэдэ гугъуехъми текIуэн, зэрьтекIуэфынуни шэч къытромыхъэу иrogушхуэ. Ауэ ягъафIэу къэхъуахэр а хъугъуэфыгъуэм хэнхэмэ, яшІэныр ямышІэжу къонэ. Мы гъесеныхъэ гуашІэм и фIагъэр зыгурсыуа инджылызхэмрэ абыхэм яхудэплье лъепкъхэм я щалэхэм спорту къудейкъым зрагъашІэр. Я лъепкъ гъесеныхъэм папшІэ «Лала» макъам щІету, лыххужь усэхэр, пшинальхэр ягъэзащІэ. Пшинальхэмрэ къафэмрэ, машІэ куэдми, зрагъэшІэним хущІокъухэ. Псом ипрауэ, щалэм езым и шым ирихъэлІэну Іэмэпсымехэр имышІыфмэ, зикI мыхъумэ, имыдыхыфмэ, емыкIуу яльтыг.

Псалъэм и пэжыпIэрачи, натIешхуэ хъужауэ, тепльэ дахэ иIэу, щыблэ хъуаскІэ къызышІих губзыгъэ нэ жанхэмрэ, дамэлейуэ, и бгыр псыгъуэу, и Іэпкъльэпкъым екIуж фашэмрэ и Іещхэри зыкIэрыль уэркъ щалэ щапхъэш. И тепльэкІэ, хэт къепльми, и гур кIэрыпшІэу, щыхьи зыхурегъэшI. Иль къабзэмрэ и уэркъ хабзэмкІэ щапхъэ къытепх хъунуш.

Тэмакъкыыхъщ, Iэ быдэш, икІи губзыгъэщи, сыйт хуэдэ Іуэхугъуэми хуэIерыхуэш. Дэнэ кIуэми, пашэ мэхъу. Хабзэ дахэкІэ ягъэпса мы адигэ щалэ лъапIэхэр зей лъепкъыр сыйт хуэдизу иригушхуэми, яхуэфащэш.

*Хъэжрэт адигэм и пыIэр дридзейри,
шабзэкІэ еуэжри, щым тримыгъахуэу
къиубыдыхащ.*

*Адыгэ щалэр уанэм теввауэ и шыр
псым ирегъальэр.*

*ЛъэгапIэм пальэу джэдыкIэнэм
и фыцIагъэм трагъахуэрт. ЗыцIар
Биданыкъу Мэлэчхъани.*

Адыгэ хъыджэбзыр

Адыгэ хъыджэбзхэм я псэукIэр нэгъуэшI лъэпкъ хъыджэбзхэм ешхъкъым. КъуэкIыпIэм я хъыджэбзхэм я нэкIур щIэуфауз, хъыданышхуэ ятеубгъуауз, къухъэпIэраци, хъыджэбзхэм я дзыхъ темыльу зы хуитыныгъэ яIэш. Адыгэ хъыджэбзхеми егъэлеяуз хуитыныгъэ яIэш.

Мистер Лонгворт хуэдэу «Европэ гупсысекIэр бзыльхугъэм къышхъэшыж пэтрэ, мыпхуэдиз хуитыныгъэр егъэлеяуз ельытэри, Европэ бзыльхугъэхэм мыпхуэдиз хуитыныгъэ яIэкъым», – жеIэ*. Мистер Дж. Беллци, «Адыгэ бзыльхугъэхэм я псэуныгъэм ислыам хабзэр щытепшэкъым. Ауэ адигэ хъыджэбзхэр ипэрэй хабзэхэм темыкIауз, Европэм хуэшIауз псэуныгъэ зиIэ бзыльхугъэхэм я хабзэхэм тетхэш», – жиIэу щотхъу.

Мы къадэхъуа хабзэм **«мыр мыхъумыщIэш»** жыпIену зыри хэлькъым. Сыту жыпIэмэ и хабзэм къышхъэшыжу, щIыхъ зиIэ дэтхэнэ бзыльхугъэм щхъэки гъуэгу захуэр мыращ. Адыгэ хъыджэбзыр дэкIуехукIэ, щхъэхуиту, хэти дэпсэльэфу, хыхъэхэкI иIену хуитщ. Езым щхъэхуэу иIэ пщащэ унэм цыхухъухэр ирегъэблагъэ, и хъэшIэр егъэльяпIэ. Мыпхуэдэ егъэблагъэним, анэ-адэр дэнэ къэна, унагъуэм и нэхъыжь дыдэхэри щIыхъену хуиткъым. ИпэжыпIэраци, япхъу зыхыхъа хъэгъуэллыгъуэм анэ-адэр хыхъену хабзэм идэркъым. Мис мыпхуэдэ хъэгъуэллыгъуэ джэгухэм адэр хэтмэ, и пхъур къафэныр емыкIуу ялъытэ. Адыгэ хъыджэбзым и щхъэр зэрыльяпIэр ещIэж, щIыхъ иIэщи.

* Инджылыз дамыгъэм ар дыдэр тетхаш.

Хыыдджэбзым щалэхэм тыгъэ ярет икИи тыгъи къаIех. Мис мыпхуэдэу щалэхэм нэIуас яхуохъури тыншу ядоуэршерыф. «**Мамрыкъуэхэ япхуэ**» жаIеу цЭрыIуэ хъуа зы хыыдджэбз гуэрым къылтыхъу куэд иIэ пэтре, «зылI папщЭ мыпхуэдиз ныбжъэгъум дауэрэ сапыкIын» жиIери, ильэс IэджекIэ лы дэкIуатэкым. Мы псальеми адигэ хыыдджэбзхэм лы дэмыйкIуэ ипэ я къэкIуэнум, лы дэкIуа нэужки я щхъэгъусэм, анэ хъуа нэужки пэжыгъекIэ и унагъуэм зэрыщхъэштыр къегъэльагъуэ.

КIэщIущу къалъхуа адигэ хыыдджэбзхэр* щыпсалъекIэ, щабэу, гушыIэ ящIеу, сый хуэдэ Iуэхугъэми пэцIэтыф щалэхэр нэхъ зыщышынэр мыбыхэм я пащхъэ мыхъумыщIагъэ къащыщIынрац. ЩыпсалъекIэ, нэхъыбэу гушыIэ хэльу, ауэ я псэльэкIэм сый щыгъуи щабагъэ хэльу мэпсалъэхэр. Пхъашэу псэльэнри фIуэ яльягъуркым икИи емыкIуу яльтытэ. Абы къыхэкIкIэ щабагъэр иккукIэ фIуэ яльягъу. Щалэхери хыыдджэбзхэм тыншу епсэльэну, я щытхуу псальэр ирагъэIуэну яужь итш. Псэльэну темыгушхуэ хыыдджэбзым щхъекIэ «**уфыз?**» жраIэ. Мистер Лонгворт адигэ щалэгъуалэр мыпхуэдэу хуиту зэрызэхэтим и гугъу щищIым деж, щыхум игу къэкIынхуэр мыпхуэдэу къеIуатэр: «*Honi soit qui maly pense*» – «**Мыбы папщЭ гурыщхъуэ зыщIым Тхъэм и нэлатыр тихуэ**».

Адыгэ хыыдджэбзхэр зымыльэгъуа Европэ тхакIуэ гуэрхэм, адигэ хыыдджэбзхэм къамэ кърахъэкI жаIеу пцIы тралхъаш. Ауэ мы пщацхэм я Iэщэ закъуэр я кIухъэнрац. Абы и кIухъэн лъагэм псоми зыхуагъэшх, иджыри къес зы хыыдджэбзым лейирахауэ яльягъуакым икИи зэхахакым.

Мистер Дж. Белл «Адыгэ хыыдджэбзхэм я бгъэм дыжын щIыIукIэ япхауэ, яхуэфIыпс бостейрэ дыжынкIэ ягъэщIэрэшIа зауэлI хуэдэу уольягъур. Ауэ къебэним зэрыпэцIэувэ и Iэщэр и кIухъэн лъагэрэш. Мы бостейр щыгъуу, ухуэна я щхъэцыр я бгымкIэ къедзыхауэ, щабэу Iуэху зэрэшIэр, нэхъ зэкIухъери псыгъуэ кIыхъ хыыдджэбзхэм егъэлеяуэ дахагъэкъахельхъ. Хыыдджэбзхэм я нэкIурсыт щыгъуи зэIухауэ къакIухъыр.

Ауэ щIалэ гулым яхыхъэ я хабзэкым. ЩIалэ куэд зыщIэс хъэшIэшым, уIэгъэм еIэзэн, кIэлтылын папщIэ, къыщIыхъауэ яльягъуа хыыдджэбз гупыр, дзэм мы Iуэхур зыгъэзащIэ Орлеан зауэм и хыыдджэбзхэр «**сигу къигъэкIыжащ**», жеIэ.

Адыгэ хыыдджэбзхери, адигэ щIалэхэм хуэдэу, къыхажаныкIын, текIуэн, и щIыхъымрэ и кIухъэнымрэ иIэтын гупсысэкIэ мэпсэу. Сый хуэдэ IуэхугъуэкIи етIуанэ увыпIэр зыхуагъэфащэркым.

Хыыдджэбзир унагъуэм и нэш, и пэш. Адэр и пхъураш щабэу зыхущтыр. Анэрачи, и фылъагъуныгъэри и нэIери араш зытргъэтыр. И дэльхухэм, тхъэпэльтигэ гуашэ хуэдэу, фIуэ къалъагъу. Унагъуэм шышу зыри мы цIыху лъапIэм и гум еуэркым. Хыыдджэбзир и анэм и дэIэпыкъуэгъущ. Абы сыйкИи доIэпыкъу. Дэнбзэн Iуэхур зэрыштыту хыыдджэбзым и пцэрэрыльщ. Пэжырачи, хыыдджэбз зимыIэ я гъунэгъухэм хуэдэнкIи лъэкI къигъянэркым. Иуданэ, цы лъэпэд щIинри пхъум и пцэрэрыльщ. Унагъуэм я щыгъынхэр гъэкъэбзэнир, дыжыныр, хъэшIэшымрэ езыхэр зыщIэс пэшхэр ильэсийм тIэу-щэ имыемэ, хъэшIэш тепIэнщIэлтынхэр мыкъабзэмэ, хыыдджэбзым и щIыхъыр егъэльхъаш.

Адыгэ хыыдджэбзхэр зэрагъэльапIэр и дахагъэмкIэкым, атIэ унагъуэ хъумэ, сый лъэкIыфынуми ар ипэ ирагъэш, хыыдджэбзхэр хуэмыхуу, Iуэху щIэкIэ ямыщIеу, я пэр дэIэтеяуэ мыхъуу, иккукIэ лэжъакIуу икИи къабзэу щытыну хущIокъу. Къуажэм щыпсэу, хуэмыхIа адигэхэм я унэхэр цIыхуу, хъэпшиг лей зэрыщIэмыльым щыбогъагъу псэр зыгъэтынш къабзагъэр, сый лъэнкъуэкIи щытхуу яхуэфащэш. Мыбыи къегъэльагъуэ апхуэдэ унагъуэхэм гъэсэнэгъэшхуэр зэрыштытепщэр.

* Адыгэ лъэпкъэм я унэкъуэцхэр, я Iыхълыхэр къызэрамышэм къыхокIыр кIэцIуущыгъэрэ губзыгъагъэрэ яхэльу къызэральхум (**Абазэ И.**).

*Адыгэ бзылъхугъэ фацэм дахэр нэхъ дахэж зэрийдам феплъ, нэтыжьеири илыгъыжу.
Фацэр зыдар Хъэцъыкыу Мадинэц.*

ЗЭРҮШЭН

Щхъэгъусэ къыхэхыныр

Адыгэхэм я зэрышэнүм хэпльэгъуашхуэ хабзэхэр яІэц. «ЕІэбыхи къашэ, дэІэбен ет». Мыр хабзэ дахэц. Лыр бзыльхугъэм и флагъкІэкъым, атІэ бзыльхугъэр лым и флагъкІэ псэуныгъэ дахэ игъуэтмэ, зэрынхъяаигъуэр ящІэри, лым лъепкъкІи, хуещІагъэки нэхъ лъахышаа хъыдджэбзхэм ящыщ щхъэгъусэ къыхэхыныр хабзэу зэрагъэувами къегъэлъагъуэ адыгэхэм япхъухэр унагъуэ ихъэмэ и псэукІэр зэрефІэкІуунур.

Адыгэхэр нэгъуэцІ лъепкъхэм фырыфІкІэ япхъу иратыркъым, я пхъур дэнэ кІуэми фыгуэ къызэралъагъунури, щыихъ къызэрхуашІынури шеч къытрахъэркъым. Ауэ нэгъуэцІ лъепкъ хъыдджэбз къашэнүр ягу техуэркъым икИи фыгуэ ябжыркъым. НэгъуэцІ лъепкъхэм езим я бынхэр фыгуэ ягъэсэфыну я дзыхъ телькъым, адыгэ хъыдджэбзхэм яІэ гъесэнгъэр абыхэм зэрыдамыльагъуфыныр ящІэри. Адыгэхэм зи ныбжъ иримыкъуа хъыдджэбзхэр анэ хъуфыну ялтыгтеркъым. Зи ныбжъ тІэкІу хэкІуэта хъыдджэбзир, дагъуэ хуашІын дэнэ къэна, щапхъэфІу ялтыгтер. Зи жьакІепашІэ къэмымка щіалэм фыз къишаа ялъэгъуакъым. Нэхъыбуу илъэс 25–30-м итущ фыз къыщашер*.

Адыгэ хъыдджэбзхэми щіалэхэми щхъэгъусэ къызэрхах я хабзэр мыпхуэдэц: «Фыльагъуныгъэ зэпэсынрэ зэдэпсэун зыхуэфащэр щіалэгъуалэрэчи, къэна Іуэхугъэхэри зэфІэзыгъэкІыну зи пшэрэлъыр нэхъыгъхращ». Зэрышэнүм мыбы нэхъ гупсысэфІ хэлькъым. Ипэрай Урым хабзэр «зэрышэнүр зэдэрэгъуу зэдэпсэуныр, Тхъэм и унафэри, щыихъ хъэкъри зэхуэдэу зэдэгүэшэныращ» жиІэу къегъэув. НтІэ, аращи, лъэныкъуитІми къаҳэзэрхы, къаперыу щымыІэу хуиту хэдэфыну, зыри лыгъэкІэ къыпэуви хуейкъым. Анэмрэ адэмрэ я ушием фІэкІа, хашІыхыфын щыІэкъым. Мылькум тетыр адэрэчи, уасэ етын-къеъхынири зыхуэфащэр аращ. Щіалэхэри щхъэгъусэм щыхэдэкІэ, ІэкІуэлъакІуэу, фы дыдэу егупсысын хуейш.

Адыгэ щіалэгъуалэр тыншу зэрызэхэтим къыхэкІкІэ, щхъэгъусэ хэдэнымкІэ гугъу ехыркъым. Дэтхэнэ хъыдджэбзми жыжъ щыІэ щіалэхэри ецЫиху. Хъэгъуэлъыгъуэхэм, зэуцІэхэм, хъэцІэ щагъэхъэшІэм, щыхъэхухэм щіалэхэр ялъагъу, тыншу йопсалтьэри зэгъэпщэн, зэлтыгтэн пшальэйохуэр. Нэхъ кууэ щызэпсальэки, абыхэм таухуауэ гултытэ зыхуашІынүр къыхахыф.

Щіалэхэмий, хъыдджэбзори ялъэгъуауэ, я унагъуэ гуашэ зэрыхъунымкІэ шеч къытимыхъэжу къашэ. «Фыз пкыншэр лъепкъ гъэкІуэдщ», – жаІэ. Абы щхъэкІэ фэншэу, мыІэкІуэлъакІуэу щыт хъыдджэбзир, сыйт хуэдизу мыльэпкъыфІми, хуэмышІами, къишэркъым. Хъыдджэбзим и дахагъэм и закъуэкъым зэплъыр, атІэ ІэпкъльэпкъкІэ фыгуэ, фагъуэ мыхъуныращ зэплъыр. Хъыдджэбз пшэрхэри, «хуэмыху хъунуш», жаІэри, щіагъуэу зэрэпэсыртэкъым. Хъыдджэбзир дэрбэрмэ, мастэ-ІуданэкІэ Іэзэмэ, губзыгъэу ялтыгтэри ягъэлъапІэ. Щіалэм и сэшхуэмкІэ къихъа щэрыІуагъэр, хъыдджэбзми мастэ-ІуданэкІэ къелэж. Хъыдджэбзим щыгъын дахэ зэридым, хъахъэ, дэнльэкІ дахэ ищІу и цІэр игъэІуамэ, щіалэхэри къыхуопльэки. Хъыдджэбзим мыхэр хузэфІэкІамэ, ІэкІуэлъакІуэу унэгуашэ зэрыхъунумкІэ шеч къытрахъэжыркъым.

Хъыдджэбзми щхъэгъусэ хуэхъуну щіалэм дагъуэ димыльагъумэ нэхъыфІщ. ЛъепкъыфІагъэ хуэшІагъэми, уасэрэ лъепкъыфІагъэрэ иІэ пэтми, мыхэр хъыдджэб-

* Longworth J.A. Year among the Circassian. London, 1840.

зым дежкIэ хэдэнүүм щыхуекIуэм хурикъуркъым, щэныфIагъэ лъагэм мэлтыхъуэ. ЗэпIэзэрйт, захуагъэ, хахуагъэ зыхэмьль щалэр зрипэссыркъым. ДыгъуакIуэхэмрэ напэншэхэмрэ дежкIэ ауи еплъэкIыркъым. Адыгэхэм нэхъыбэ дыдэу ягу темыхуэр щыху зыукIаращи, зы хыдджэбзи дэкIуэнукъым.

Хыдджэбзхэр щалэм и дахагъэм щагъуэу еплъиркъым, «**къыхуэт зимыIэ щалэр дахэш**», жаIэ. Мыбы щхъекIэ зауз, Хэку хъумэнүүм ныкъуэдыкъуэ хэхъухъа щалэхэм хыдджэбзхэм пиIешхуэ хуашI. Унагъуэ гуэрхэмрэ лъэпкъ гуэрхэм япхъухэр унагъуэ гуашэфI къахекIуэ цIерыIуэ хъуашI. Щалэхэри нэхъ зэплъир мы щыпIэм япхъухэраш.

Щалэм зрипэсу, игу ирихъу фIыуэ ильэгъуа хыдджэбзым нэхъыбэрэ йопсалъэ, доуэршэр. Ар къидихъэхыну иужь итщ, ипэрэй тепльэгъуекIэ къэмьцIэн щхъекIэ, мыблэрыгъэм нэхъ къещтэр. Иужь дыдэм хыдджэбзым къишэну зэрыхуейр жреIэ. Ауэ мыбы къесыхукIэ зыр зым я хъэл-щэнкIэ зэкIэльоплъри, а гъашIэр къэзымыпсэ-уам пасальекIэ щыгъуаз ухбууфынукъым. Мыпхуэдэу зэкIэльтыкIуэу я псэлъэнимрэ я уэршэримрэ игъуэ нэсмэ, тIуми я Iэр зэхуаший. Хыдджэбзым къидекIуэну зэридар, щалэм и Iэр иубыдауэ къижреIэ. Езы хыдджэбзым ищлауэ и **Iэужь** (хъепшип гуэр) кърет, щалэми мыр игъэлъапIуэ лIэжыхукIэ и гум тельу ехъумэ.

Европэ лъэпкъхэм хуэдэу, адыг щалэхэр мы Iэужым пэкIуэу Iэльын ираткъым. Адыгэхэр дэныгъэ щыхым пиIешхуэ хуашIу хыдджэбзым къыхуагъанэ. Щалэм мы щыхыыр хыдджэбзым къыхуимыгъанэмэ, бзыльхугъэм емыкIу ирихауэ ялтытэ. Мыби къегъэльягъуэ адыгэхэм бзыльхугъэр сый хуэдизу ягъэльапIэми, щыхь зэрыхуашIри.

Мис мы дэкIуэнир щида махуэм щышIэдзауэ щалэгъулэм я хуитынгъэ псэуныгъэм иужьрэй сыхьэтэир къесауэ араш. Къыпецьтэм тыншу епсалъэу, гушыIэ зыщIхэм яку зы уардагъэ къыдохъэр. Дунейр зыфIэзымыгъэшIхэр иджы дуней пэжым къытхеяуэ зэпIэзэрьту, зыр зым щыхь зыхуашIыным пыльщ. НэгъуэшI лъэпкъхэрashi: мыбы емышхуу зэрымышэ ипэ зэпIэзэрьту, итланэ хуиту псэуныгъэ яIэш.

ЗэлIэфыз хъуну, зэдэпсэуну щыхуитIым яку дэль хабзэр нэгъуэшI лъэпкъхэм я хабзэм зэрэмыкIум щхъекIэ, къызэрыгуэкIу ябжыркъым. Ауэ, сыйти ирехъу, фIыми е Iей къихьми, и кIэм нэс деплту унафэ тицIынущи, адыгэхэм я хабзэмрэ адрес лъэпкъхэм я хабзэм дыхэлъянц: НтIэ, зэрыцIыхуахэр фIыуэ зэрыльэгъуамэ, щыхь зыхуашIуэрэ йокIуэкI. Щыхухэр къальхуа нэужь, щыхьым пиIешхуэ хуашI. Мыри зэрыша нэужь кIуэдиркъым. ГъэшIэгъуэнериashi, фIыуэ ильягъу и щхъэгъусэм егъэлэяуэ щыхь къыхуицIыну зэрыхуейр, фIыльягъуныгъэр егъэлэяими, ар и гуапэ дыдэш. Псоми зэрытцIэши, гъунапкъэншэ хуитынгъэм Iэпэдэгъэлэлри къельху. Гъэпжыныгъэм къикIыр зэпымыууэ щыхь зыхуэпциIынираш. НтIэ, арамэ, щыхь зэхуашIу, фIыуэ зэрыльягъу зэщхэгъуситIыр я гъашIэ псэукIэр нэхъ зэкIунуш. КIэшIу жыпIэмэ, хуитынгъэр зэрымышэ лъэхъэнэм къэнауэ араш.

Адыгэхэм «**мыупщIэныгъэр пIэм хуэфащэш**» жаIэр. Мы псэльэкIэмкIэ зэлIэфызым яку дэлтын щыхьым и гъунапкъэр етхъыр. НтIэ, араши, зыр зым щыхь зэхуамышIу, загъиекIуэ зэдэпсальэ зэлIэфызым я щыхыиншагъэр кIуэхукIэ нэхъ куу хъунурэ зэшIеижынущ. Абы щхъекIэ адыгэхэм мы я хабзэр Iейщ пхужыIэнукъым.

Уасэых хабзэр*

Адыгэхэм я пхъухэм щхъэкІэ уасэшхуэ паубыдыныр фІгуэ яльагъурт. Мы уасэр хамэхэм хъыдджэбзыр былыму ялтытэр. Пэжыраши, нобэ я пхъухэр щраткІэ, уасэшхуэ къеызыххэр щыІэш, икІи, ди жагъуэ зерыхъуши, нэгъэцІуу хэхыпІэу ялтытэ.

Пасэрей адигэхэм уасэм кърагъекІыр мырат: я пхъухэм щыхъ зерыхуашыр, зэрагъэльапІэр гъэльагъуэн щхъэкІэт. Сыту жыпІэмэ, адэм къаиха уасэм нэхъыбэ – и дыщ ипэ къекІуэгъуэм – и пхъум тэнү иритырт. Мыбы нэмьшыти къаиха уасэм нэхъыбэр унагъуэм исхэм тыгъэ яхшишыжырт.

Адыгэхэм япхъу щратымр э уасэ къыщиахым я унагъуэм и щыхъым и гугъу ящІыр. Мыбы папшІэ мэфыгъуэ. Я пхъур ямыгъэльапІэмэ, нэмьпль кърахмэ, унагъуэм и щыхъыр хэутэн ящІауз ялтытэ.

Унагъуэм и тетыгъуэм ельытауэ, зы хъыдджэбzym и нэчыхъыр уасэ хабзэм ельятат. ПаухыкІа уасэм и ныкъуэр сый щыгъуи адэм иратырт.

Адыгэ хъыдджэбзхэм, я лъэпкъыфІагъэм ельытауэ, уасэ машІэ къратмэ, я щыхъым хуэфащэ пшІэ хуамышауэ ялтытэрт. Абы щхъэкІэ нысэу къашэну хъыдджэбzym папшІэ уасэкІэ къикІуэтыртэкым, уасэшхуи иратырт. Уасэу ятыр: нэгъэцІу, вы, Іашэ, къинэмьшІхэр. Ижь лъэхъэнэм шабзэрэ шабзэшэрэ яту щыташ.

Нысаш мыкІуэ ипэ, уасэ къылахынумэ, хъыдджэбzym и лъэныкъуэмкІэ зы гуп шауэм и унагъуэм макІуэри, къыхылыхъу зэпсэлья нэужь, уасэр къылахри мэкІуэж. Хъыдджэбзыр щэхуу къуэсамэ, мазэ-мазихым фІэмькІыу апхуэдэ къабзэу лыкІуэ гуп макІуэри уасэр къылах. Ауэ къуэсарэ Іуэхури и адэм къыхуимыгъэнамэ, хъыдджэбzym ийоупшІхэр адэм уасэ иригъетыну хуейрэ хуэмейрэ. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, абы хуит къимышІауз уасэ къаихыркым икІи иратыркым.

Уасэ къеызыха адэм лыкІуэ гупым хетахэм тыгъэ зырыз ярет. Итланэ хъыдджэбzym и дэлххум, яІэмэ, и пIурхэм, адэ къуэш нэхъыжым, и анэшым, и шыпхуу нэхъыжым и щхъэгъусэм уасэм щыщ тыгъэ зырыз ират.

Адэм уасэм къыхэкІыу Іашэ-фащэ зыпшІэхилхъэнэр, кърата шым шэсыныр емыкІуу ялтытэ. Хъыдджэбzym и дэлххухэри а шым шэсыныри ягъэемыкІу. Шэсхэмэ, «я шыпхуур псэущхэ ящІаш», жаІэ. Мис мыхэми уасэ Йыхынам хэхъуэ Іуэху зерыхъэмьлтыр нахуэш. Лъэпкъым и унагъуэм и пхъум и щыхъыр лъагэу зэралтыр къеъэльагъуэ. НтІэ, араши, адигэм и гъашІэ псэукІэр зыгъэльапІэр щыхъ къыхуашын икІи щыхъ хуишшыныраш.

Уасэ езымытыфыну тхъэмьшкІэхэм, хуэшІа и унэкъуэшхэр къидоІэпыкъу. Щалэми мы хабзэм ипкь иту «фыкъыздэІэпыкъу» жиІэмэ, мыбы зыкІи емыкІу хэлъкъым.

Мы хабзэм и фыгъэкІэ Адыгэ Хэкум тхъэмьшкІэми тыншу фыз къешэф. ИпІуэкІэ уасэ ирата-ирамытами, нысэр унэм къаша нэужь зы тхъэмахуэ-тхъэмахуитын фыамыгъэкІыу фэепльу зы шыфІыр малхъэм къыбгъэдэкІыу адэм хуригъэшэнэр хабзэм щыщщ. Щыкъу анэм папшІэкІи щэкІ лъапІэ хутральхъэ.

А псор зэфІекІа нэужь, хъыдджэбз лъэныкъуэм «пэкІуэ», «щІэупшІакІуэ» жыхуаІэр ягъэзащІэ. Тыгъэ гуэрхэр яыгъыу я пхъум деж ипэ дыдэу и дэлхху нэхъышІэмэр и шыпхуу нэхъышІэмэр зы унэІут хъыдджэбз я гъусэу ягъакІуэ. Мы Іуэхуугъуэр дэкІуа хъыдджэбzymрэ и дыщымрэ ипэрэй я зэІушшІэш. Мыр къызыхэкІыр

* Тыркум, уасэр 1965 гъэм накыгъэм и 15-м Тохъу Хъэжумаррэ Адэмий Хъэфыз Ефэндыгэ я тхъэмадэу къуажэ 61 зэхэту ящІа унафэмкІэ: 25.000 лирэм дэкІа уасэр 3.000 лирэу ягъэуври, 1970 гъехэм къуэдыхыпаш.

мыращ: и унагъуэр кыргъанэу дэкIуа я пхъум, я пхъур зыша унагъуэм кIуэсауэ фэ зытрагъауери аращ. Абы кыхэкIкIэ адэ унэмкIэ икIыу малъхъэм и унэм зыри кIуэркъым, унэIутхэри ягъакIуэркъым. Мыри кызыыхэкIыр я пхъур зыхыхъя унагъуэм фIы дыдэу зэресэныращ. ЛъэныкъуитIри ипэ дыдэу щызэкIэлъыкIуэкIэ, тыгъэ зэхуашI хабзэц. Тыгъэхэр я лъэпкым хуэфащэ зэрыхъунум хушIокъухэр.

Адыгэхэм хъыджэбз ягъакIуэсэн хабзэр лъэхъэнэ жыижъэм къышожъэ. Европэм ипэрэй я фIэшхууныгъэмкIэ Финикий королым: Юпитер и тепльэр яримыгъэшIэн щхъэкIэ гуу тепльэр зищIу зэрылэжъар, Гирит хытIыгум зырашар мыбы къегъэлъагъуэ. Мы хъэгъуэлIыгъуэм Сарпедон кыльхуаш. мы алыйдж фэшхууныгъэм и нэх цIэрыIуэ бзыльхугъэхэр Презорфи, Жандре, Хелен псори ягъакIуасэхэри лы дэкIуаш.

Нысашэ хабзэр

ЩIалэр, зэпсэлья хъыджэбзым «хъунищ» жиргъэIа нэужь, нысашэм иужь йохъэ. Мы Iуэхугъуэр тIууэ зэшхъэшокI. Яперауз: хабзэм ипкъ иткIэ хъыджэбзым и адэм деж лъыхъу игъакIуэу, уасэри ирату, нысащIэр маxуэу хъэгъуэлIыгъуэкIэ къэшэн. Мыр нэхъ я гуапэц. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, лъэныкъуитIми я нэхъыижъхэм я фIэфIыныгъэ хэльу зэращIым папщиэ, нэхъ игъуэу ялъытэ. Нэхъыбэу пщащэхэр мыпхуэдэущ зэрыдэкIуэр. Адрей «сэрщ» жызыIэ унагъуэшхуэхэм я пхъухэри мы хабзэм ебакъуэркъым.

ЕтIуанэу: хъыджэбзыр жэцым гъэкIуэсэныращ. Унагъуэ нэхъыижъым мыхъуныгъэ Iуэхугъуэр кыхилхъэну гурышхъуэ щыIэмэ, е уасэ Iуэхум мыхъумыщIагъэ къильхуну гу лъзызыта ныбжыщIитIым, Iуэхур ягъэпсынщIэн щхъэкIэ, кIуэсэнгъэкIуэсэн Iуэхум хуокIуэр. Iуэхур мыбы щыхуэкIуэм деж, щIалэм и ныбжъэгъухэр гъусэ зыхуещIри жэшу шхуу хъыджэбзым и унэм йокIуалIэ, хъыджэбзри игъуэ нэсаяу щэхуу кыщIокI, шыплIэм дегъэтIысхъэри, къуажэм тIэкIу пэIещIэ зэрыхъуу, фоч ягъауэ, уэрэдхэр жалэу я къуажэ къокIуэж. Къэуша я къуажэри фоч ягъауэрэ къаподжэжри, я гуфIэгъуэр даугуэш. Хъыджэбзыр я благъэе и ныбжъэгъу гуэрым деж ирахъэлIэ, щаэр а унэм кIуэркъым.

Хъыджэбзым и адэм деж лъыхъу ягъакIуэнумэ, щIалэм и адэш, и анэш хуэдэу зы благъэрэ зи псальэр пхыкI зы тхъэмадэрэ абы и зы къуэдзэ лыкIуэу макIуэр. Ауэ хъыджэбзыр нэгъуещI къуажэмэ, я деж занщIэу

Адыгэ щIалэм и щIасэ хъыджэбзыр игъэкIуэсауэ ехъ.
Marigny, Taitbout (Edouard). 1818.

емыкIуалIэу, нэгъуэшI зы унагъуэйоблагъэхэри, абы икIыу льыхъум кIуэну щIыхъ хуашIу макIуэ. Щалэм и адэр льыхъухэм я гүсэу кIуэ хабзэхэм. Анэрачи, нысапльэ кIуэ хъуркъым. Анэадэм ямылтагъуу нысэ къэшэнэр зейр адигэхэрэш зи хабзэр. Ауэ хъыджэбзим и нэкIур имылтэгъуаэ, мыр «**уи щхъэгъусэш**», жаIэу, и лэгъунэм щIэгъэхъэжыныр хъэдэгъуэдахэши, мыпхуэдэ зы хабзи адигэхэм яIэхъым.

ШыкIуэхэр хъыджэбзим и адэм хуэкIуа нэужь, адэр, и пхъум и Iуэхум щымыгъуазэмэ, бзыльхуэхэм ирэгъэупщIыр, унагъуэм исхэм йоупщI. Хъыджэбзим и адэм щIыхъ зерыхуашIым папщIэ, унафэр адэм къыхуагъанэ. «**Хъунщ**» е «**хъункъым**» жиIэу зыри жаIэхъым. Ауэ и ныбжъэгъуэхэм йоупщIри зыхуейр зргъашIэ. Хъыджэбзыр зыхуей щIалэр унагъуэкIэ къапэхъумэ, адэм «**хъэуэ**» пасльэр къыхильхъэркъым. Мыпхуэдэу адэм и дэныгъэр зэфIэхъимэ, уасэр паухыкIри хъэгъуэлIыгъуэм и ПальэмкIэ зэгуроЙуэ. Мис а махуэм щыщIэдзауэ хъыджэбзыр и адэм, шоукIытэри, зыкъригъэлтагъужыркъым.

Нысашэ кIуэну гупым щIалэм и ныбжъэгъуэхэм ирэгъэблагъэ. Езыр яхыхъэркъым, и шынэхъыщIэхэр, анэш щIалэшIэхэр, адэшхэр гупым хэтын хуейш. Нысэр къизэрашэну гуимэм щIалэм и шыпхуе и благъэ хъыджэбзитIрэ зы фыэрэ, зы унэIут хъыджэбзыр я гүсэу, йотIысхъери макIуэ.

Хъыджэбзыр къуажэ гъунэгъум кърашынумэ, гупыр пщэдджыжым йожъэри пщыхъэшхъэм къагъэзэж. Нысашэр нэхъыбэу мэрем махуэм, зэээмэзи махуэкум е блыщхъэ пщыхъэшхъэхэм язым унэм къашэ. Нысашэ кIуэ гупым зыдэкIыну къуажэм и щIалэхэр къуацэ-чыцэ яыгъуу къахуобгъэрыкIуэ, гъуэгур зэхуашI. Шу щIалэхэри абыхъэм яужь йохъэри зытлагъум зауэшхуэ къифIэшIыну Iэуэлтаяэшхуэ къагъэху. Мы Iэуэлтаяэуэхэм яхуэфащэ тагъэхэр ират. Хъыджэбзим и къуажэм мы Iэуэлтаяэуэр нэхъ гуашIэу щокIуэкI. Жэцым къуажэм къэнэнумэ, гупым хэтхэм нэху щыхуки э тыншыгъуэ ирамыту, шым хуэдэу гум щIашIэ, ягъэхъэжэ, псым хадзэ... Мы гушыIэхэр, мыхъумышIагъэ псори я къуажэпхуу, фыгуэ ялтагъу хъыджэбзыр яшэну къекIуахэм тэзыр тралъхъяуэ ялтагъэри, мы гушыIэ гуашIэр я фэм дагъахуэр. Губжыныр емыкIушхууэ ялтагъэ. ЛъэнэкIуитIым я щIалэхэм гугъуехь сэмэркъэуэн ящI. КъекIуахэми тагъэ Iеджи къыгтрауд.

Нысашэ къекIуахэм а жэцым хъэгъуэлIыгъуэшхуэ ящI, нысэр дэзышыну къекIуа хъыджэбзхэр куэдрэ къэфэну я пщэм дальхъэри къагъафэ.

Фызышэ гупым я ежъэжыгъуэ къесмэ, къекIуа псори нысэр къизыщIашыну унэ бжэIупэм деж яшхэм шесауэ, зэгъэпещауэ щытщ. Щаум и къуаш нэхъыщIэр е и благъэ щIалэ гуэр нысэр къизыщIашыну пэшым щIохъэ. Мис адбеж дыдэм щыщIэдзауэ зыдашэну унагъуэшIэм я гуашэ нысэ хуэдэу, зытес шэнтэм бгъэдохъэ и блэгушIэм щIоувэри къегъэтэдж. ЩIалэхэм ягъэзащIэ мы Iуэхуэгъуэм нэхъыжхэр хыхъэркъым, нысащIэм и анэри, и адэри, нэгъуэшI нэхъыжхэри бгъэдыхъэркъым.

Нысэр зэрыкIуэну гъуэгум хуэшIа унагъуэхэмрэ уэркье унагъуэхэм щэкI лъапIэхэр траубгъуэ, хуэмурэ пэшыбжэм нэс нысэр къэзыша щIалэми зэпымынууэ нысэм нэгъэцIу жыгъеий трепхъэ. НэгъуэшI лъэпкъхэм я хабзэм хуэдэу, адигэ щаур, нысэм и блэгушIэм щIэувэу, фызышэ гупым зерыхэмыхъэр, хъэгъуэлIыгъуэм къеблэгъя нэхъыжхэм щIыхъ зерыхуашI гупсысэращ къизыхэкIыр. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, щIалэхэм щIыхъ зыхуашI цIыхухэм я пашхъэм бзылъхугъэм ядэшIыгъуныр емыкIущ.

НысащIэр бжэм щыдэкIым деж, я нэIуасэ фызыжь гуэрым «**льяпэ махуэ удз, си дахэ**», жиIэу йохъуэхъу. Мис мы пасльэр дахэм, и гъашIэр щихъа адэжь унэр зыбгынэ нысащIэм, и гъашIэ псори и нэгу къышIохъэжки, зимыIыгъыжыфу и нэпсхэр

къыфIокIуэ. Адэ-анэм я деж кIуэуэ фIэхъус ирихъыжыркым. Мыри къызыхэкIыр а маҳуэм пшIондэ я нэIэр зытрагъета, псеуныгъэ дахэ езыгъэхъулIа и унагъуэр, нэгъуещI зы щалэм папщIэ ибгынэу зэрыдекIуэм щыхъекIэ щыхъ яхумышIу икИи емыкIуу елтытэри я пашхъэ иувэну мэукIытэ.

Мис мыпхуэдэу гуфIэгъуэ хъэгъуэлIыгъуэкIэ къаша нысэр «лэгъунэ» жыхуаIэ нысэм и пэшым и бжэIупэм къыIуашэ. Зэрыкъуажэу гуфIэжу абдеж тыхъ нышхэр яукI. БжэIупэм пэппльэ хъыдджэбз-фызхэм нысэм фIэхъусирах. Унафэ зыхуащIа нысэкъуэтхэм нысэр и лэгъунэм щалашэ. Нысёми нобэ папщIэ хидыкIа Iэнщэ-фащалъехэр нысашэ гупым хетауэ зыхуэфащэхэм тыгъэ яхуещI. Къуажэ псор хъэгъуэлIыгъуэм хэтщ.

НысащIэм и Iуэхур

Адыгэхэм щыхъехуэу нысалтьэ (нысэ бостей) яд я хабзэкъыми, нысэр езым и бостейр щыгъыу къоIуэ. Дыщэ пыIэр щыхъергъыу, и бостейри дыщэ IуданекIэ хэдькIауэ зэрыгъэцIЭрэцIам фIэкIа сый хуэдэ бостейра нэхъ екIунур? Щауэишыж пшIондэ мы бостейр щетIагъэри кIухъэн иIэу къызэркиIуар къегъельагъуэ.

Адыгэ хъыдджэбзхэм я бгы псыгъуэр задэу щагъэтын щыхъекIэ **щохъутэм** пшIыхъалъхъэ. Щохъутэм пшIыхъемыльу лы дэкIуэныр хъыдджэбзым дежкIэ емыкIуши, ар щызыхыну зыхуэфащэр щауэращ.

Адыгэхэм я нысащIэр унэм къызэрашэу и тхъэмадэм и мылькум ельытауэ шы, жэмёшщI хуэдэхэр тыгъэ хуещI. Мыпхуэдэу щыт пэтми, тхъэмадэми, гуащёми нысэр яльагъуфыркым. Ахэр зэшэлIэныр апхуэдизу тиншкым.

ЕтIуанэрэй пшIедджыжым нысэм хъыдджэбз бостейр зыщехри фыз бостейр зыщетIагъэ. Щиха и бостейр и щыхъегъусэм и Iыхълы бзыльхугъэ гуэрым тыгъэ хуещIри, и щалэгъуэм фIэхъусирхэ.

Нысэр пшы гуащёкым икИи унэIуткым, нтIэ щыхъышихуэ хэльу къызэркиIуар къигъельэгъуэн щыхъекIэ, и пэшым гуашэ хуэдэу щIэсщ, пэшым щIэкIыркым, дэркым, бзэркым, нэгъуещI зы Iуэхуми еусэркым. Езым Iуэхутхъэбзэ къыхуащIэ, и Iэнэр къыхушIахъэ, езыр зыльагъуну къакIуэхэр иргэгъэблагъэ. И щыхъэгъусэм и благъэ-Iыхълыхэр къышыхуэкIуэкIэ, и лъенныкъуитIымкIи мэтэрыжь ирапхъэ. Ар зыпхуэтэну щалэ цыкIухэр абдеж щытхэц. Япэрэй маҳуэхэм и щыхъэгъусэм и Iыхълы фызыжъхэр къыхуэкIуэмэ, тIысыркым, шхэркым икИи псальэркым. Ауэ езым и лэгъунэм щIэсхэм юопсальэ. КъышIыхъар цыкIуми, щыхъ яхуишIу къотедж. Нысэр и тхъэмадэм, и гуащэм, и пшыкъуэ нэхъыжым, и пшыпхуэ нэхъыжъхэм, тхъэмадэм и къуэшхэм я цIэкIэ еджэркым, и тхъэмадэмрэ и гуащэмрэ я цIэхэр къраIуэ ащэ» жиIэу йоджэ, адрайхэм езым фIищауэ цIэлейкIэ йоджэ. Нысэр и щыхъэгъусэм и цIэкIэ еджэркым. Цэ дахэ гуэркIэ е и унэцIэмкIэ йоджэ.

ТыркумкIэ нысэ гуэрым и пшым и цIэр Хъэмидт, и щыхъэгъусэм еири Мэжидт. КъурIэн еджсэу сурэм хэт «Хъэмидун Мэжид» щыпIэм къыицысым, мы цIэхэр жисимыIэу, «Зи цIэхэр ирамыIуэ» жисIэу къэтэджсирти пшицэжсирт. Мы адигэ бзыльхугъэм адигэ хабзэр зэригъэзацIэр гъэицIэгъуэнкъэ. И фIэцхъуныгъэм япэ иргэгъэц и хабзэр (къыхэзыгъэзхъэхукIар дэраш. – A.I.).

Едыджхэ я хъэгъуэл^Лыгъуэ.
Нысэр и адэ унэм къыщлац.

Нысэкъыщлац пишинальэмк^Лэ нысэр гүимэм
ирагъэт^Лысхэну яшэр.

Нысэр гүимэм ирагъэт^Лысхъауэ фызыишэ къок^Лыжхэр.

Нысаңэр и лэгъунэм иләниэр.

Нысаңэм зытевену фэр хуагъэтлылъ, хъэтиякыр эр Щытынэ Аслъениц.

*Нысэр и лэгъунэм
льапэ махуэклэ Ѣлохъэр.*

Нысацлэм ырыцлэлъ хуацл, Иэфлу нсэлъэн ичхъеклэ.

Шауэм и Йүхур

Фыз къэзыша щалэм и щхъэгъусэм къыкIэльикIухыныр емыкIуу ялъытэри, нысэр унэм къышыщаша махуэм щыщIэдзауэ щалэр и ныбжъэгъу гуэрым деж къану мэтIыс, махуэхэм абы къышонэ. Зээмызи нэгъуэшI къуажэм къану яшэри мы хъэшIэр жэшныкьюэ нэужь и щхъэгъусэм деж щыщIыхъэжыфыр. Ауэ пщэдджыжым жыыIуу, зыми закъримыгъэлъагъуу, и шауекъуэтэм и унэм игъээжын хуейш.

Шауэм и анэм, и адэм, и нэхъыжхэм, къуажэ лыжь-фызыжхэм шауэишыж пщIондэ закъригъэлъагъун хуейхым. Мыбы щыыхъышхуэ пыльу ялъытэ. Мы шауэр ахэм ящыукIытэу, тыгъэхэр яриту къыдихъэхин хуейш.

Шауэр зипхуу къиша и щыкъу адэмрэ и щыкъу анэмрэ заримыгъэлъагъуныр дэнэ къэна, я унэ уэрамым и ляпэр дишиеркым. Нысэм и адэшхэмрэ и анэшхэмрэ закъригъэлъагъуркым, гъуэгум къыпещIэхуэ хъумэ, жыжъеу къапекIухыр. Малхъэм заримыгъэлъагъуныр, ятемыхъэнир «дыльэпкыщ» жызыIэ унагъуэхэм ильэс Иеджэрэ еукъуэдий. НэгъуэшI къуажэ дэсхэмэри закъригъэлъагъуркым. Ильэс зыкъомыфI дэклэ нэужь, шауэм и щыкъу адэмрэ и щыкъу анэмрэ техъэн хуей хуумэ, тыгъэ ляпIэхэр здиҳыбу кIуэн хуейш. Щыкъу адэми и малхъэм хуэфащэ тыгъэ къыхуещIыр.

КъэзышагъацIэ щалэр и щхъэгъусэм и гъусэу куэдрэ къалъагъуныр емыкIуу ялъытэри, и шауэишыжым нэужь, псынщIэ-псынщIэурэ къэкIухыакIуэ йожъэ. Мы къэкIухыныр сый хуэдизу игъэкIыхъэм щауэм и щыыхъыр нэхъ лягэ мэхъу. Европэм «фо мазэ» жыхуаIэу, зэлIэзфызыр къэкIухыакIуэ зэрежье хабзэмрэ адигэ хабзэмрэ зэпещIэтц. Адыгэхэм мы ягъэзацIэр, мыхъэнэншэу зэрышымытыр, зэрынэхъыфIыр мы ипэрэй махуэхэм Иэмал зэрагъуэткIэ и ИфIыгъэр зыхэшIэнир нэхъыфIщжыпIэ угупсыси хъунуш. Ауэ къэзыша шауэшIэм куэдрэ къикIухыныр, и щхъэгъусэр и мыгъусэу зэрыпсэур лыим и гуращэм зэрыпэлъэшыфыр нэхъ игъуэш.

ХъэгъуэлIыгъуэхэр Дэнхэуэ нысааш-мастэхэIу хъэгъуэлIыгъуэр

ХъэгъуэлIыгъуэр мыпхуэдэу йокIуэкI, ипэрэй хъэгъуэлIыгъуэр нысащIэр унэм зэрышIашжым щыщIэдзауэ зы тхъемахуэкIэ е зы мазэм и кIуэцIым ирагъэкIуэкI. Мыбы «МастэхэIу джэгу»-кIэ йоджэ. Идкы нэужь нысащIэр дэнми бзэнми хуитц, и гуашэм и пэшми, лэгъунэлейми кIуэркым, нэгъуэшI Гуэхухэм пещIэувэркым. Ауэ и гуашэр а джэгум иужкIэ къакIуэу мэтэрыжь ищIу и нысэр ильагъуфами уэркъ унагъуэхэмрэ унагъуэ хуэшIахэмрэ нэхъыбэу нысэкыщIэш джэгу ящIухуки э гуашэр нысэм и лэгъунэм кIуэркым.

НысащIеращи, махуэ къэс къыхуэкIуэ къуажэ хъыдджэбзхэр и гъусэу тыншу зэхсхэш, зэдоуэршэр. Адыгэ нысэхэм я фо мазэ закъуэракым, атIэ фо мазэхэр мис мыпхуэдэу гъэшIэгъуэну, тхъэжхэу ирагъэхъэкI.

НэгъуэшI льэпкъхэм я хабзэм елтытауэ, адигэхэм нысэр унэм къышIамышауэ джэгу ящIыркым. КъаIэрымыхъа фIыгъуэм папщIэ ущIэгүфIэн щыIэкъым.

Джэгур зэпыурэ къышIидзэжурэ зы ильэскIэ еукъуэдий. Хъыдджэбзым и адэм и унэм джэгу щIыныр емыкIуу къальытэ, сый щхъэкIэ жыпIэмэ, «ди пхъум лы къи-хуэдгъуэташ» жалэу хъэгъуэлIыгъуэр щIыныр хъыдджэбз лъэныкъуэмкIэ напэтехыу

ялтытэ. ХъэгъуэлЫгъуэ ищIу иригуфIэныр, иригушхуэныр нысэ къэзышэрэц зыху-
эфацэр. Абы щхъэкIэ, нысэр унэм къышIаша нэужь, джэгухэр ящIурэ, унагъуэшIэм
щIыхь хуашI. Мы хабзэр, нэгъуэшI лъэпкъхэм я хабзэм ельытауэ, шэч хэлькъым
куэдкIэ зэрынэхъыфIым.

Щауэишишыжыр

Фыз къишэну и ныбжъэгъу гуэрым къан хуэхъуауэ, зи унэм щыхъэшIэ щауэм и
ныбжъэгъум и къалэнц зы мазэ нэужь хъэгъуэлЫгъуэкIэ, Уэрedadэ кърашыурэ адэм
и унэм ишэжыныр.

Мы унэ гъэзэжыгъуэм езым и унагъуэми, я унэутихэм, къуажэм дэс нэхъ лыжь-
фызыжъхэм щауэр **укIытапищIэ** тыгъэкIэ яхуэупсэнэир хабзэц. Щауэм мыпхуэдиз
тыгъэр къан зыхуэхъуа унагъуэмрэ езым и ныбжъэгъухэм тыгъэ къыхуашIахэр сугу-
эшыжыр. Фыз къэзышэ щIалэм и ныбжъэгъухэм тыгъэ хуашI хабзэц. Мис мыпхуэдэ
дэIэпкъууныгъэхэмкIэ адигэхэм фыз къэзышэр игъэтыншу зы хабзэц.

Тыгъэхэр зэгъэпэща хъумэ, щауэкъуэтэм и къаным и псэуныгъэм ельыта-
уэ, езыми и мылькум ельытауэ махуэ зы-тищ e зы жэцкIэ и къаным и унэм джэ-
гу щецир, текIуадэр езым и пщэрлыу. Щауэм и адэми хуэфацэ тыгъэ кърет.
Мис мы щауэишишыжым нэужь, щауэр и унэм къонэжри, и Iуэхум иужь йохъэж, ауэ
нысэ лэгъунэм щицыхъэжыр жэццир хэкIуэта нэужьщ. Мис мыпхуэдэ хабзэр уна-
гъуэм ельытауэ ильэс бжыгъэкIэ, нэхъыбэуи, и анэ-адэр псэухукIэ сукъуэдий.

Тхъэмадэм щауэишишыж бжьэр щауэм ирет.

НысэкъыншЭш джэгур

Нысэр и гуашэм и пэшым щыыхъэнэр, унагъуэ Іүэхум пэрыувэнэр **нысэкъыншЭш джэгур ящынэм** ельяташ. Мы джэгур щащынэм и пальэри нысэр къаша нэужь, унагъуэм и хуэцлагъэмрэ и лъепкыифагъэмрэ ельятауэ, мазитI-мазищрэ зы ильэскI ёзыщхъэцокIыр. Ауэ нысащIэм бын къышIэмыхъуэ ипэ, мы Іүэхугъуэр дагъэкъиням я нэIэр трагъетыр. Мы джэгур иужьрэй джэгуш. Зээмызэ махуэ зы-тIущ иукъуэдийну «**къафэ**» жыхуаIэ джэгур ящI. Зээмызи зы жэц джэгукI эзФокI.

НысащIэр и лэгъунэм къышIашу, и гуашэм и пэшым щашэм щыгъуэ, фызхэмрэ хыуджэбхэмрэ къаухууреихъау «**Нысэишыж уэрэдадэр**» жаIэ. Щалэхэмий я кIэрахъуэхэр ягъэбзэрэбэз. Мыпхуэдэу и гуашэм и деж щхъэтепхъуэр къепхъуха-уэ щлагъэхъери, Европэ пащтыхъ гуашхэм япхъухэм фIэхъус зэрырахым хуэдэу, и лъакъуэ ижымкI зргээзыхри, и гуашэм щыхъ хуищу, и бостеикIэм ба хуещI. И гуашэмий, «**Тхъэм цыыху махуэ уишI!**» – жеIэри, и натIэм ба хуещI.

Мис мыпхуэдэу зи хьещIагъэ икIа нысэм а дакъикъэм щыщIэдзауэ гуашэпхъу-гъэнэр щегъетри унагъуэ бзылхуугъэнэм щедзэ, Іүэху псори егъэзащI, мы унагъуэм зыри имышIэу зэрышмытыр, цыыху лъапIэ къызэрихъар, унагъуэм бэвигъэрэ тхъэгъуэрэ кърихъауэ къигъэлъгъуэн щхъекI лъэкI къигъанэркым. Гуашэмий и къуэм фыз къишэу, унагъуэ хъуауэ зэрильгъуамкI мэгушхуэ.

Унагъуэм нысэ къихъам, унэм уIэгъэ хъуа щIэльмэ е гъэр хъуауэ къаутIыпшыжа гуэрэм къигъэзжам, бын къащIэхъуам, сымаджа щыIэмэ, мыпхуэдэ Іүэхугъуэхэм щхъекI адигхэм джэгу ящI. Мы хъэгъуэлIыгъуэхэр унагъуэм и хуэцлагъэмрэ и лъепкыифагъэм ельяташи, хъэгъуэлIыгъуэр цыкIуу е инуирахъекI. ХъэгъуэлIыгъуэшхуэхэр махуэу ящIри, махуэ зытIушкI якууэдий. Мыбы папщI «**пэгъафIэ хъэгъафIэ**» жаIэ. Джэгушхуэхэм Iэгъуэблагъэм щыIэ къуажэхэри къы-хохъэ, цыхур Iуву къызэхуос. Джэгу цыкIухэри жэцым ящIри, зы жэц закъуэцI зэрызэфIэхъэм щхъекI, а къуажэм дэсхэраш къекIуалIэр. ХъэгъуэлIыгъуэ цыкIухэм гъунэгъу къуажэхэм я щIалэхэраш къеблагъэр, хыуджэбхэр хыхъэркым. Адигхэм я хъэгъуэлIыгъуэм егъэблагъэ хабзэ яIэхъэм. ХъэгъуэлIыгъуэм и махуэр зы тхъэма-хуэ ипэ ягъэури, псори кърагъэблэгъауэ ялтытэ. Зыхуейр еблагъену хуитш.

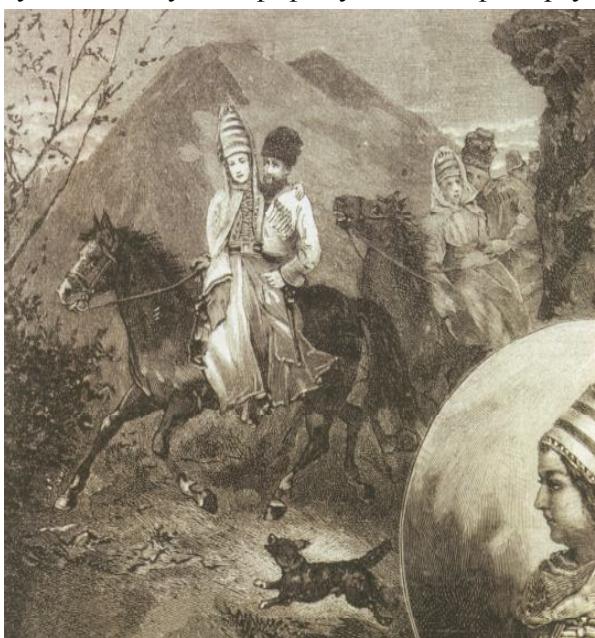
Джэгухэм, хъэгъуэлIыгъуэхэм тыгъэ яхь хабзэхъэм. КъэкIуахэм нэгъэцIу Iыхыныр емыкIуу ялтытэ. ХъэгъуэлIыгъуэхэм, лыжъхэм нэмыщI, лы псори йо-благъэ. Къуажэ щIалэхэмий къуажэ хыуджэбхэр къызэдашэ. Абы папщI адигэ джэгухэм, хъэгъуэлIыгъуэхэм щIалэгъуалэм зыкъагъэлъгъуэну пальэ ягъуэт. НэгъуэцI зы къуажэм и хъэгъуэлIыгъуэм кIуэну щIалэхэр яшхэм мэшэсхэри я гъу-нэгъу хыуджэбзым я деж макIуэ, зызыгъэцIэрэцIа хыуджэбзир егъэшэсри, езыри кIэсу мэшэсыжыр. Адигхэм япхъу, я щхъэгъусэхэр, Европэ бзылхуугъэхэм хуэдэу, уанэ пхэнжу мэшэсхэри кIэсу къэшэса щIалэм и Iэ ижымкI хыуджэбзым и бгырubbyд, адрес и IэмкI шхуэмымлакIэр еубыдыж.

Дэтхэнэ къуажэмий и щIалэгъуалэр гуп зэрогъэхъури хъэгъуэлIыгъуэм зэдокIуэ. КъыщагъэзэжкIи, хыуджэбхэр я унэхэм яшэж. Адигхэм я джэгухэр, я зэIушIэхэр удзыпщI щыIпI дахэмрэ дунейр щымамыр махуэхэм хуагъазэ.

НысащI джэгур щащыр нэхъыбэу нысэ лэгъунэм и гупэмкI щыIэ удзыпцIэраш. ЩIалэхэр абдеж зэхос, уэрэд жаIэ, пшиэнэ, Iэгу йоуэ, кIэрахъуэхэр драгъэуей. Мыр зэхэзыха хыуджэбхэри, я ныбжь чэзукIэ, нысэм и лэгъунэм къышIокIри блы-ним и гупэмкI къэфэну мэув. ХъэтиякIуэми и башыр иIыгъуу зы щIалэр къэфэну ирэгъэблагъэ, хыуджэбз тхъэмадэми зы хыуджэбзир утыкум ирешэр. Абы

иужыкІэ, къэфэныр зыуха хыыджэбзыр текІыжмэ, щІалэхэм язым йоупшІ къэфену хуейрэ хуэмейрэ. Мыпхуэдэу зы щІалэрэ зы хыыджэбзэр къызедофе. ЩІалэр зыхуей хыыджэбзыр къыдешри къегъафе. Ауэ хыыджэбзхэм къызыдэфену зыхуей щІалэм жраІену хуитыныгъэ яІекъым. Хыыджэбзхэм къэфэным ирагъэблагъэмэ, «хъэу» жаІену хуитыныгъэ яІекъым, икИи апхуэдэ хабзи щыІекъым. Ипэ лъэхъенэхэм къышыфэхэм кІэрахъуэ ягъаурт. МыхъумышІагъэ къэмыхъун шхъекІэ мы хабзэр щагъэтыжащ. ХъэтиякІуэм джэгум икІэм деж нэхъ ягъельапІэ хыыджэбзыр гъеру иубидырти, щІалэхэм щэхужыпшІэ къайимыхауэ яритыжыртэкъым.

Ильэс пышыкІутхум щІигъуа хыыджэбзхэмрэ ильэс тошІым нэса щІалэхэр джэгухэм хыхъэуэ къэфэфынухэш. КъэфапІэр унэ блыним метритху хуэдизкІэ пэжыжьэщи, хыыджэбз нэхъыжъхэр къэфену къышыдэкІэ, щикІутыжкІэ и лъэныкъуитымкІэ лъыгъуазэ хыыджэбзитІ и гъусэш. Мыбыхэм къыдэкІ-дыхъэж хыыджэбзхэр я ІэхэмкІэ яубид. Хыыджэбзхэр къэфену дэкІыу къышыдыхъэжкІэ лъэбакъуэ хуэмкІэ зокІуэ. ЩикІутыжкІэ, я гупэр щІалэхэмкІэ гъэзауэйокІутыж, я напэр ехъэхауэ. ЩыщыткИи, къышыфэкИи зэпІээрэту, щыыхъ яхэльу заыгъ. Псалтьхэркъым икИи гушыІэ ящыркъым.

*Адыгэ щІалэхэм я ныбжъэгъу хыыджэбзхэр
нэгъуэци къуажэм ѢыІэ джэгум яшэ.*

УІэгъэм хуашІ щІапшэр

Адыгэхэм уІэгъэ хъуа я сымаджэм папшІэ жэш къэс гушыІурэ, щІапшэ-джэгу хуашІ. Сымаджэр жэцым пшыхъэпІэ ильягъуу къыхэштыкІмэ, и уІэгъэр тыншу мыкыжыну жаІери, Іэзагъэу ялтытэ ямыгъэжеиниyr. Сымаджэр пІэм хэлъыхукІэ, и ныбжъэгъухэм пшыхъэшхъэ къэс тыы, танэ хуаукІ. А жэцым сыйт текІуадэми, и зы ныбжъэгъум и пшэрэильш. Мы Іэнэр жэш ныкъуэм ипэ къаштэ хабзэкъым. Сымаджэм и пІэр хъэшІещым щашІ. Ауэ сымаджэр хыыджэбзмэ, и лэгъунэм щагъэгъуэль. Джэгур абыи зыщыр щІалэхеращ. Сымаджэр зыщыэль пэшым и блын хуҗым и гущыІум Іэпхъуамбищ и бгъугъыу, лъэныкъуиплIри фыщІэу яер. Сымаджэм и пащхъэм хуагъэува псыфальэм и кІуэцым джэдыкІэ хужь иральхъэ. Абы и лъапэмкІэ ягъэтІылья гъущІ вабдзэм фыгуэ зэзакъуэ тууIуэ. Псыфальэм ит псым

щыщ зытIэкIу сымаджэм и напэм щахуэ. Щахуэ ятIэ фIыцIэмрэ джэдыхIэмрэ сымаджэм нэ тримыгъэхуэну араш я гугъэр. Уадэрахи, унафэ Iэмэпсымэу зэрхээ.

Пшыхъэцхъэшхэ ящIа нэужь, кьуажэм дэсу хьуа щалэгъулэр сымаджэм и унэм щызэхуос. УIэгъэ хьуар ныбжь иIэмэ, мы пэшым и ныбжьэгъу лыжъхэр щызэхуос. Щалэмэ, еzym и ныбжьэгъухэр къокIуалIэ. Жэц псом къафэ пшыналъэр ягъэузыIэркын. Джэгур щызыпагъэуми, уIэгъэм хууса уэрэдхэр цыхуитIым зэпадзыжурэ жаIэр. Адрейхэри дожьу е пшынэмкIэ ядожьур. Мис мыбы щыгъуэ, Июэлъяуэншэу, псоми я тхъэкIумэр етауэй йодайуэ.

Мы зыгъэпсэхуэгъум деж, и гүунэхэр быдэу дэбзыкIауэ, и кур хьурейуэ гъуанэу, зы хъэлыгъуанэр кIапсэкIэ пхауэ унацхъэм кърагъэлэлэх, кIапсэри фIыуэ яIуантIери яутIыпш. Хъэлыгъуанэм хуабжьу джэрэзу щидза нэужь, зыщыгугъижхэр я дзэмкIэ хъэлыгъуанэр ягъэузыIэн хуейш. Хэт игъэузыIэми, хъэлыгъуанэр абы ей мэхъу. Мы гушыIэм зи дээ къутэхэри къаакI.

УIэгъэ щIапцэ зыхуацIынэм и IуэхутхъэбзацIэр зыгъэзацIэр, щIапцэр зэхшиену унафэ зыхуацIа хъыджсэбзым ихъэкIэ ДАЕ-кIэ еджэхэрт (кыхэзыгъэцхъэхукIар дэраш. – *А.И.*).

Дышасэр

Нысэр, и унагъуэм ельытауэ, зы ильэс-ильэсиц дэкIа нэужь, и адэм и унэм лъагъунтлагъу – «**дышасэр**» – мэкIуэж. Унагъуэшхуэхэм япхъухэр жэцым макIуэхэр. Нысэхэм, я закъуэу зэрыкIуэм хуэдэу, бин къыхуэмыхъуу кIуэнныр нэхъ къаштэ пэтми, нэхъыбэм къайхъулIэркын.

Нысэм и дыш щацэжыр зэлтыгтар, лъэпкь гуэрхэм я хабзэмкIэ, адэм лыкIуэ игъякIуэу щажригъэIэм дежц щыкIуэфыр. Мальхъэ лъэныкъуэмкIэ хыбар ирамыгъашIэу и дыш јшэжыныр емыкIуу ялтыйтэ, я нысэм хуэмийжу яшэжауэ мыхъэнэ къокI, жаIэри. Нэгъуэнд адыгэ лъэпкъхэми адэ лъэныкъуэр щIэмьупшIэу ягъакIуэж.

Нысэр и дыш лъагъунтлагъу щыкIуэжым деж, малъхъэм **укIытапшIэ-техъапшIэ** тыгъэ зэрихым хуэдэу нэхъыжь, благъэ, лыжъ-фызыжхэм зэрыхуэупсэн тыгъэ яхуехь. Ахэр ибгынэу къуаншагъэ зэришам щхъэкIэ, къыхуагъэгъуну ельэIуу араш къикIыр. Мыбы къыцинэмьщIауи, здэкIуа унагъуэри хуэшIауэ зэрыпсэур къарегъашIэ.

Тыгъэ псори малъхъэ лъэныкъуэм я пшэрэлъщ. Унагъуэр хуэмыщIамэ, и благъэхэр, и кьуажэгъухэр къадоIэпыкъу. Тыгъэхэр зэрахуагъэфащэмкIэ щекIыпхъэ хуэдэжэр ират. Мыбы нэмыщI, зэээмэзэ выгу, зэээмэзи выгухэм ярызу хъэлывэ, мэжаджэ, мэтэрыз ехь. Тыгъэхэр щаугуэшым деж, шхыныгъуэхэм ящиши тральхъэ. Щаэм и шынэхъыщIэр, и шыпхъур, щалэцIэ и унэкъуэшрэ и бжэчутхэр и гъусэу нысэр зэридаша гу дыдэмкIэ къашэж. И гъусэу къекIуахэми щагъэзэжкIэ хуэфащэ тыгъэ ират.

Япхъум и япэрэй къэкIуэгъуэмэ, тIэкIу мыхъуу, куэдрэ щыIэн хабзэц. Мыбы и пIальэр унагъуэм и щыхъымрэ и хуэшIагъэмрэ ельытац. Мы щыIэныгъэр мазищ-рэ зы ильэс хуэдизкIэ еукъуэдийр. Мы пIальэм къриубыдэу япхъур, зыдагъэтIысын ямыгъуэту, ягъэльяпIэ, ягъэхъещIэ. И благъэ псори зргъэлъагъу, ахэр нэгъуэнд къуажэхэм дэсми. КъэзыцIыху псори къыцIоупшIэ, щыхъ къыхуашI. Ауэ мы пIальэр пшIэншэу игъакIуэркын, и унэм щигъэзэжкIэ малъхъэм и Йыхъыхэм, къуажэм и нэхъыжыфIхэм тыгъэ яхуихь хабзэц. Абыхэм папщIэ щыгъын Iэджи иду

зригъэпэшын хуейш. Дэн-бзэн ЙуэхукІэ къуажэ хыдджэбзхэр къыдоІэпыкъу. Лейуэ ящІахэм щыщ зырыз хыдджэбзхэм тыгъэ яхуещ.

Мы зэм я пхъур и унэм егъешэжыныр, нысэуэ зэрыдигъекІуам хуэдэу тыншкым, куэд тригъекІуэдэн хуей мэхьу. Сыт щхъекІэ жыпІэмэ, хуашыну щыгъын лъапІэхэм нэмьшІ, тыгъэ зыкъом, төлІэн-щІэлтын, хъэкъущыкъу, Іэшрэ шы хуэдэу, унагъуэр зыхуэныкъуэ Іэмэпсымэхэр здихын хуейш хабзекІэ. ДэкІуа нэужь, адэ щІэиним пыкырка хыдджэбзым псууцхъэ иратыф. НэгъуещІ лъэпкъхэм елъытауэ, я пхъум и Йыхъэр етІуанэу и унэм щыкІуэжым иратыр, илэ нысэу щыдэкІым зыгуэр иратмэ, **ТЕЛХЬЭУ** ялъытэри, я хабзэкым. И адэм дежкІэ и пхъур апхуэдизу лъапІэши, и щыхъыр апхуэдизу лъагэши, нысэу щашэм деж зы масти тельхъэ ищІыркым. Альд-жхэм хуэдэу **драхъома-нысэтын** етыныр адигэм, и гупсысэм къыххэхуэныр дэнэ къена, и пшыхъэпІэм къыххэхуэркым. Сыт щхъекІэ жыпІэмэ, хыдджэбзым щІалэр къишхуаэ егупсысинахеэш. Къэзыщэхунур зыхуагъэфащэр щІалэраш.

Уасэххуэ яту хыдджэбзир къашхуаэ зыфІэшІ хамэхэм, мы адигэ гупсысэкІэр ягу къагъекІри, «**ИтІэ дэ бзыльхугъэхэм цыхухьу етшэу ди хабзэкымы, хыдджэбзир къыдошшэху**» – жалэри ауан ящІ. Мыльку папшІэ лым бзыльхугъэм зришэжыныр и щыхъ лъагэм идэну Іэмал иІэкъым. Мыр къызыхэкІ гупсысэр мыраш: лымр бзыльхугъэм щхъекІэхэм, бзыльхугъэр лым и флагъекІэ псууныгъэм хуэтиншину зэрыхуэкІуэныр ялъытэри араш.

Лъагъунлъагъу къекІуа, нэгъуещІ унагъуэ ихья пхъур, хъэшІэу къекІуа я пхъум хуэдэу ялъытэри, абы тыгъэхэр хуэшынымкІэ емыкІу хэмийльу ялъытэ. Абы щхъекІэ, я пхъур зыхыхъа унагъуэм и щыхъыр ялъын папшІэ я лъэкІ къагъанэркым. Мыпхуэдэу нысэ хъуа я пхъур етІуанэу щигъекІуэжкІэ, адэм къайха уасэм нэхъыбэ трегъекІуэдэж. Нысэр зыхуэныкъуэ тыгъэхэр и щыхъым хуэфащэу зрагъэпэшын щхъекІэ и Йыхълы псори доІэпыкъу. Нэхъыбэуи къыххэупсэр тыгъэ къызыхуихъа и Йыхълы унагъуэхраш.

Нысэм, нысэтыныр зрагъэпэшу, и хъэшІагъэр ирикъуа нэужь, и гъусэу къекІуа щІалэмрэ езымрэ ягъэльапІэу, гу гъэшІэрэшІакІэ и щхъэгъусэм и унэм ирагъэшэж. Адыгэхэр сыйтим дежи щыхъ зэрашын хуэдэу, тыгъэ тэнымкІэ Іэпэдэгъэлэл ящЫныр ягу техуэркым. Зэпмыууэ тэнрэ Йыхынрэ хабзэм тетхэш.

Къуэрылху-пхъурылхухэр

Адыгэхэм я бынхэм къашІэхъуэжар егъэлеяуэ фыищэу ялъагъу. Еzym и быным ба хуимышлами, и щхъэм Іэ димылъами, и куэшын иримыгъэтйысхьами, къышІэхъуахэр зыпащын щымыІэу фыиуэ ялъагъу. Ауэ нэхъ ягъэльапІэу, фыиуэ ялагъур я пхъурыльхухраш. *Мыбдэж, «Пхъурылхур къыхъэмэ, Псатхъэр магъ»* псальэжсыр дигу къегъекІыж (къыххэзыгъэцхъэкулар дэрашц. – *А.И.*). Пхъурылхум и быным зэээммызэ мин бжыгъэхэм нэс и анэшхэм, сый щыгъуи ягъэльапІэр, псоми я унэхэм, еzym и анэш дыдэхэм я унэхэм зэрышыхъэм хуэдэу тыншу щлохъэф. Дэтхэнэ унагъуими я пхъум и бын, абыхэм я быныжхэри благъэу ялъытэ.

Хэкум мыпхуэдэ благъагъэр я пхъурылхухэмкІэ я бын лъагъуныгъэр изыгъекІ адигэхэр, хамэ къэрал күумэ, адигэ псори къуэшу, шыпхъуу ялъытэ.

ХҮЭЩІХЭР

Унагъуэ күүціми зәпіззәрүту, щыхъ яхуиціу, щыхъ кыыхуащыжу еса адыгэ бзыльхугъэмрэ хульхугъэр унэм щікімэ, хабзэмкіэ фыгуэ гъеса хуаши, емыкlu кыхырыкым. Щыпсалъэкіи, Гуэху щицікіи щыхъ лъегагъэ къегъэльагъуэри удимыхъыну, укимыхъэхуну Іәмал иікъым. Мы лъепкым и бзыльхугъери и хульхугъери апхуэдизу гъещігъуэнци зы щапхъэм кыыхашыкіа пфіещынуш.

Бгыхэм, мәзхэм, кьюэ-ладжәхэм я закъуэу псэу, гъесеныгъэ зиіэ лъепкъхэмрэ щагъуэу зәпшігъенігъэ зимыіэ мы лъепкъыр «лъехъене кыхъкіэ гъесененігъэм нәсаш» жыхуаіэ нобәрей лъепкъхэм ефікіыу, щыхърэ хабзэшхуэрэ зыхэль мы лъепкъыр умыгъещігъуэнир Іәмалыншәц. Мыбыи къегъэльагъуз а гъесененігъэ гъещігъуэнир къезыхутар адыгэ лъепкъыр зэрыаар.

Адыгэм и университет хъещігъиц.
Тепльэр зыңдар француз щіненгъел Гасавье де Гель.
1838 гъэм Хәкум къызыкіуам ииџац.

Бзыльхугъэ хъещіэр

«Зы лъепкым и гъесененігъэ щапхъэр бзыльхугъэхраш», – жаіэ. Адыгэ бзыльхугъраши, щыхъкіэ зи щхъэр зыгъэлзәпізжым и щапхъещ. Абыхэм я псэукіэм зебгъэхъуэж хууну зыри хәплъэгъуэнкым. Я напэр щіахъумәкым, хылджәбзхэр япэ иту, фызхэр я бынхэм яужь иту гъуэгум щызокіуэ. Шы яхэтмэ, я пашэр лыраш. Шыхэр здәштым е здәшыіэм бзыльхугъэ щыбләкіым деж, щыхъ хуашын щыхъкіэ, я псэльзенир зәпагъэу, шысхэмэ, хуотзәджхэр. Бзыльхугъэхраши, зәпіззәрүту, уардэу, хуэм-хуэмурэ яблекіныр, я уардагъэм екіууну ялтытэри, я лъебакъуз чыныр хуэмш икіи кіещіш. Лъебакъуз ячыр апхуэдизу кіещіши, земыкіуэу, хуэм цыкіуу псөјежхым хуэдэу кыыпізшынш. Я бостейхэм и кыхъагъыр я лъедакъэм зәрыфізмый папшіэ, щызекіуэкіэ я бостей кіапэр емыкіущи яїтыркым, я Іәхэр щіаупскіэркым. Шыхэр здәшыіэм щыбләкіхэм адекіз-мыдекіэ заплъыхыркым. Щызекіуэкіэ, я іепкъельепкъыр задэу, я щхъэр Іәтауэ зокіуэр. Здекіуэ лъэнүкүзмікіэ мышіалә дыдеу цыхухъу къакіуэмэ, я гупэр лъесырыкіуэм хуэгъезауэ, лыр блекіыхукіэ щыту попльэр. Лыри, лъесмэ, псальз дахэ тіекіукіэ йопсальэри яблокі. Адыгэ бзыльхугъэхэм мы я зекіуэкіэр Мистер Лонгворт икъукіэ гъещігъуэн къышыхъуауэ къеіутәж.

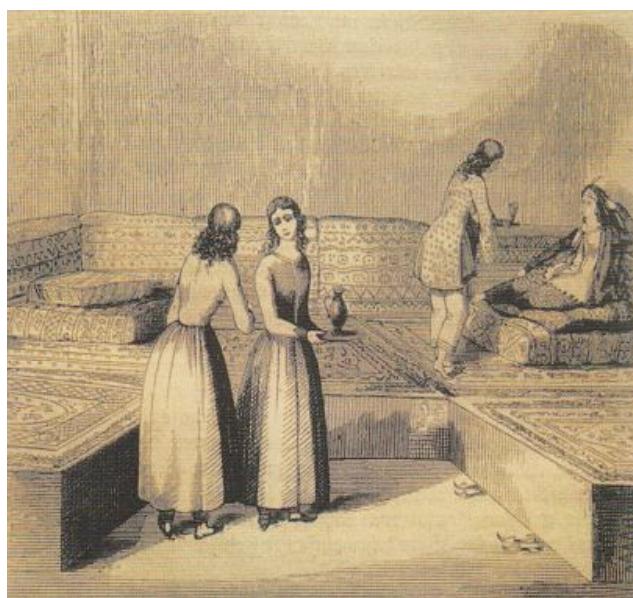
Бзыльхугъэхэм хуекіуэ лыр шумэ, щыхъ яхуицын щыхъкіэ, я деж нәмысу метр 40–50 хуэдиз къэнжжауэ шым йопсыхри лъесу блокі. Апхуэдиз күзета нэужь, шым

и щхъэр бзыльхугъэхэм яхуегъазэри мэшэсүж, апиондэху бзыльхугъэхэр я гъуэгу ирикIуэркъым.

Мыбы нэмыщI, къуажэ щыбым шызекIуэ бзыльхугъэхэм хуэза зекIуэлIыр: «**Фынеблагъэ, фызгъэхъэшIэнщ**, гъусэу синивдэкIуэнщ», – жиIэу йопсалъэ. Бзыльхугъэхэм: «**Упсэу!**», – жаIэр. Мыпхуэдэу зэхуэзэхэмэ, лым бзыльхугъэхэм, хыиджэбзхэм тIэкIу егъелеяуэ псальэ зытIуш яжреIэ. Хыиджэбзхэм нэхьыбэу гушыIэ хэльу ядопсальэ. Къуажэм цыхухъухэр шызэхуэс щыпIэхэмкIэ, абыхэм пэрыуэгъу яхуэмыхъун щхъэкIэ, бзыльхугъэхэр Iэмал зэриIэкIэ абыкIэ блэкIыркъым. Сыт щхъэкIэ жыпIэхэмэ, бзыльхугъэр шыблэкIэ, я бжэIупэмкIэ, нэгъуэшI гъуэгу иIэххэмэ, блэкIыркъым, цыхухъухэр псори къотэдж, гъуэгум тетхэмэ, тIэкIу йокIуэт. И щхъэгъусэм и Iыхъымэ, темыхъамэ, я бжэIупэмкIэ, нэгъуэшI гъуэгу иIэххэмэ, блэкIыркъым.

Бзыльхугъэхэр дэнэ щыхъэшIэми, хульхугъэхэм хуашI щыхъыр къыхуашI. Ауэ, хъэшIэщым щамыгъэхъэшIэу, «**Унэшхуэ**» жыхуаIэ унагъуэм я нэхъыжыр зыщIэс пэшишхуэм щагъэхъэшIэ. Бзыльхугъэ хъэшIэм хъэшIагъэ езыхъыр унагъуэм и бзыльхугъэхэрац. Ауэ, унэгуашэм и мызакъуэу, унэр зей цыхухъури ельагъу, доуэршэр. ХъэшIэ хыиджэбзыр, унэр зеймрэ и къуэмрэ я гъусэуи шхэфынущ. Бзыльхугъэ хъэшIэми, хульхугъэ хъэшIэм хуэдэу, щыхъ хуашIыу ныш хуаукI. ЩыкIуэжкIэ, унагъуэ бзыльхугъэхэр къуажэ гъунэм нэс докIуатэ. ЗыдхъэшIа унагъуэм ящишыу е зылIе литI и къуажэм нэс докIуатэ. Бзыльхугъэ хъэшIэм тыгъэхэр хуашI.

Бзыльхугъэхэм я гъээшIэнныпхъэхэр: нысэр лъагъуна кIуэн, благъэ-Иыхъымхэм я джэгухэм кIуэн, и Iыхълы, уэндэгъу хъуа и гъунэгъу бзыльхугъэхэм яхуэкIуэн, яхуэшыгъуэн, къекIуихъакIуэ кIуауэ куэдрэ къету къекIуэжам хуэкIуэн, зипху дэкIуа я гъунэгъухэм ехъуэхъун, гъунэгъу-жэрэгъухэм я сымаджэхэм щIэупшIакIуэ щыхухэкIуэнкIэ ИэнэшIу мыкIуэн. Сыт щыгъуи зы матэкIэ хъэлывэ е мэтэрыз хуахь. Матэри нэшIу къратыж хабзэкъым, хуэфащэ тыгъэ гуэр хуралхъэ.

Адыгэ бзыльхугъэ хъэшIэр ягъэхъэшIэр.
Ланкенau, X. 1877.

Бзыльхугъэ зэхуэзахэр, зэмыккуажэмэ, ауэ я цыхугъэ яхэтмэ, ИэплIэкIэ фIэхъус зэрах. ЩызэбгъэдэкIыжкIи, апхуэдэ къабзэу щыхъ зэхуашI, япэ я Iэ ижыр къаIэтри хуэму ИэплIэ зэхуашIыж. Мистер Белл, «**сыту гъэшIэгъуэн**» жиIэу, итхыжъац.

ХъэшIэ фызхэр зэрыс унагъуэм и мыхъылы, и мыблагъэ цыхухъухэм ядэшхэркъым. Ауэ хыиджэбзхэр хэти дэшхэфынущ. Мыр къызыхэкIыр хыиджэбзыр зэрыхъэхуитырац. Бзыльхугъэ хъэшIэ Иэнэми, хульхугъэ Иэнэм шызэрахъэ хабзэхэр хузэрахъэ. Бзыльхугъэхэм фIэхъус ирахыркъым. Ауэ хыиджэбзхэм фIэхъусирах. Хыиджэбзхэм я Iэр, лыхэм хуэдэу, яIэтыркъым, я щхъэр яшI къудейш.

Цынхухъу хъэцIэр

Шынхухъер гъуэгум щызэхуэзамэ, нэхъыщIэр метр 40–50-кIэ пэгъунэгъухъуа нэужь, щынхъ хуищIын щхъэкIэ, и шым къопсыхыр. Тури зэныбжымэ е лъэпкъыфлагъкIэ зэхуэдэмэ, туми щынхъ зыхуашIын щхъэкIэ, шым къопсых. Шым къемыпсыхауэ щынхъ зыхуэфащэм фIэхъус ирахыркъым. Шынур, щынхъ зыхуэщIыпхъэр къуажэ кIуэцIми, къуажэ щыбми, и шым къопсыхри лъесу бгъэдокI.

Губгъуэм щызэхуэзамэ, гупышхуэмэ, я тхъэмадэм нэмыщи, адрайхэр къемыпсыхыу, хуэму зэхуокIуэ, итланэ яшхэр ирагъэльри зобгъэрыкIуэ, я фочхэр ягъяуэ, зымыщи гуэрым фIэцIынщ зауэ ящI. Итланэ яшхэм къопсыхыр, гуапэу зэбгъэдохъэхэри фIэхъус зэрахыр. Мыпхуэдэу щащым и щхъэусыгъуэр, щынхъ зыхуэфащэм лъытэнгъэ лей хуашIри аращ. ЗэрыщIыху щIалитI губгъуэм зэхуэзамэ зэхуобгъэрыкIуэр. Мыбы зауэ гъэсэнгъэ хэлъщи, псом и нэхъыщхъуэу яшхэр бийм и шым бгъэкIэ еуэфыну ягъасэ.

ФIэхъус зэраха нэужь, зи къуажэр нэхъ гъунэгъу щIалэм ирегъэблагъэ. Мыр жумыIэнэир емыкIущ, сыйт щхъэкIэ жыпIэмэ, къуажэм пэгъунэгъуу е Игъуэблагъэм хуэзауэ, фIэхъус нэужым «**еблагъэ**» жимыIэнэир хъэцIагъэ ехин хабзэмкIэ емыкIушхуэш. ЩызэбгъэдэкIыжым деж, тхъэмадэр ягъекIуэтэжын хуейши, дакъикъэ 5–10-кIэ докIуатэ. ЯгъекIуата тхъэмадэмии ягъэзжыну къажреIэ. КъажримыIэмэ, хабзэкIэ зыдэкIуэм нэс дэкIуэтэн хуейш.

Адыгэхэм я лъэпкъ фIэхъусыр **ФЭСАПЩ – ФIЭХЬУС-ш.** Мы псальэ закъуэм фIэхъуси, щынхъ хэлъщ. ФIэхъус нэужым, «**ФЫЗЭПЭЩ?**» – жраIэ. ФIэхъус зырахар нэхъыжымэ, «**ТХЬЭМ УИГЬЭПСЭУ, ЖЫНЩХЬЭМАХУЭ УХЬУ!**» (къэбэрдайхэм), нэхъыщIэмэ е илэгъумэ, «**Тхъэм уигъэпсэу!**»-кIэ къыподжэж. «**Фызэпэщ**» псальэм зэрыпдэжжри «**ЗЭПЭЩ УХЬУ**» жиIеуш.

Цынхухъур и закъуэмэ, фIэхъус ирихын хъумэ, и Iэ ижыыр и тхъэкIумэм нэс задэу еIэт. Ипэрэй хабзэжжымкIэ и Iэ ижым и Iэпхуэамбэшхуэр и бгъэм нэсу, и Iэри щым еплъыхыу фэсапщ-фIэхъус ирахыу щытат. НатIэм нэс драхьеийуэ фэсапщ ирах хабзэжым. Фэсапщ Iызыхым и Iэр иIэтыркъым. Мыпхуэдэу **ФЭСАПЩ** зэзыххэр хъэцIуэу къэкIуахэрращ. Езы зэкъуажэгъухэр зэхуэзэмэ, «**АСАПЩ**» жаIэ. Диним елжжхэми «**асапщ**» жаIэ, нэгъуэщI хамэбээ псальэхэр жаIэркъым.

Губгъуэм щызэхуэзауэ шызэбгъэдэкIыжжкIэ, «**Гъуэгу махуэ!**» зэжраIэ. Щысу фIэхъус къезыха гъуэгурлыкIуэм «**Еблагъэ!**», щыкIуэжжкI «**Гъуэгу махуэ!**» жраIэ.

Шур хъэдэ дахыу е кхъэлъахэм хуэзамэ, шым къепсыхыу щынхъ хуищIын хуейш. Мэл хъушэм хуэзамэ, я кумкIэ дэкIыркъым, мэлыхъуэм мэлхэр зы лъэнныкъуэкIэ иригъэзэхукIэ пэппльэн хуейш. ГубгъуэрыкIуэр «**Пхуэбагъуз!**» псальэмкIэ зыхуегъазэри йоххуэхъу. Мэлыхъуэми, «**Тхъэм уигъэпсэу!**»-кIэ къыподжэж, зытI е зы щынэ къыхухихыну къыхуоупсэ. ГубгъуэрыкIуэми, «**Пысхыжыну**» къренэ, жеIэри и гъуэгу ирокIуэж. Мэл блэкIыгъуэм шур къепсыхыркъым, ауэ и лъакъуэ ижыыр лъэрыгъым тIэкIу кърех. Шур мыпхуэдэу къепсыхаяуэ ялъытэ. Шумрэ мэлыхъуэмрэ я зэхүүштыкIэр адыгэм икъукIэ игъэльтапIэ мэлым хуашI щынхъимрэ цынхугъэмрэ и куагъыр къызэригъэльтагъуэмкIэ гъэцIэгъуэнщ. Цынхухэм мы псэущхъэм и лым, и фэм, и цым къыхащIыкIхэмкIэ зэрызахуапэм щхъэкIэ хуашI щынхъыр игъуэш.

ХъэцIэ шур къуажэм тхъэмадэ гуэр е нанэ гуэр щыту блэкIынумэ, щынхъ яхуищIу шым къепсыхыу блокI. Сыйт щхъэкIэ жыпIэмэ, щынхъ зыхэмэлыр адыгэкъым. Шухэр, гъуэгум щытетым деж, я тхъэмадэр сыйт щыгъуи япэ итщ. И гъусэ-

Уеркъ щылэр хъэццым ирагъэблағъэр.
Spenser, Edmund. 1838.

Ла?», – жаlэри къыфыонэ. Нэжэгүжэу щытыныр щыхъ зиlэмрэ лыгъэ зыхэлтымрэ яхуэнныкъуэу яльытэ.

Хъэццым хъэццым Иэнэ къыхуацтэ. Тас-къубгъаным гу зэрэлтыфтэци, тасым и гушцыум сабынър тельщ, и Иэр зытхъэццым псы тримыутхэн папщэ тасым и гушцыум тель Иэмэпсымэм и гъуанхэмкэ псы флейр ижину, сабын тельхъэпэ иИажш. Хъэццым бжэ зеримылэм гу лыыдегъатэр, махуэ щылехэм упшэ кърапхъухырт. Адыгэм и хъэццым бжэж сыйтим дежи йухат. Хъэццагъэ ехынър адыгэ-

хэм япэ ирагъэц я хабзэшхуэц. Хъэццагъэ ехынымкэ Иэпэдэгъэлэл зыщым хуга-гъэгъуркъым. Я псальэжьми къегъэлтагъуэ: «ЦЭРЫЙУЭ УХҮҮН ЩХЭКИЭ СЭШХУЭ ЖАНРЭ ИЭНЭ ПЛЫЩИРЭ УХУЕЙШ», – жаlэ. Зауэм сэшхуэкэ, хасэхэм щэннифлагъкэ цэрыйуэ зэрьщыхум хуэдэу, хъэццэ гъэхъэццэнкли цэрыйуэ хъуну йогугъу. Адыгэ унагъуэ псоми хъэццым зырыз ялэц, и бжэри сыйт щыгъуэ зэйхахц. Къэкияа хъэццим ельытауэ, теплэннцэлтынкэ, Иэнэ къыхуэштэнкэ бысым гуашэр зэи бэлэргын хуейкъым.

ХЭМ ЗЭЗЭМЫЗЭ ЯШХЭР ЯГЬЭДЖЭГУ, ФОЧ ЯГЬАУЭ, ЗЫР ЗЫМ И ПЫЛЭР ИРЕХЪЭКЬЭ, ЗЭКИЭЛЬЮЖЭ, ШУХЭМ ЩХЭХУЭУ ЯЛЭ УЭРЭДЫР КЫХАДЭ. МИС МЫПХУЭДЭУРЭ ЗДЭКИУЭНУ ЩЫПЛЭМ ЕМЫШУ, НЭЖЭГҮЖЭУ, ТХЪЭЖУ, ГУШЫЛЭУРЭ НОС. АДЫГЭХЭМ ПСЭЛҮЭНЫРИ, ГУШЫЛЭНЫРИ ЯФИЭФИЩ. ХЭЭ ИУХЫЖГҮҮЭМИ, ВЭНЫГҮҮЭМ ХУЭДЭ ИУЭХУ ГУГҮХЭР ШАЛЭЖКИИ УЭРЭДХЭР ЖАЛЭУРЭ, ФОЧХЭР ЯГЬАУЭУРЭ, ТХЪЭЖУ МЭЛАЖЬЭ. И НЭЩХЫР ЗЭХЭУКЛАМЭ, ЗЫРИ ЖИМЫЛЭМЭ, «УИ АДЭ

Адыгэ хъэццим. Лонгворт Дж. А. 1838.

ХъэшIагъэ ехыныр

Шу хъэшIэр хъэшIэцым пэгъунэгъу хумэ, бысымым и щыхым хуэфащэу дэнэ къышепсихынуми ешIэ. Лыжхэр, пши-уэркхэр, тхъэмадэхэр хъэшIэц бжэIупэм нэс къакIуэу абдеж къышепсихынуш. Мыйхэм нэмышIхэр хъэшIэцым метр 40–50-кIэ пэжкыжъеу шым къопсих.

Іэпкъльэпкъыр задэу, псыншIэу, шым и сэмэгурабгъумкIэ къепсихынур сыйт хуэдизу хабзэми, шым и пщэмкIэ зебгъэзыхыу, и пщэр бубыдынур куэду емыкIуш. ХъэшIэр къышепсиххIэ, абдеж щыт щIалэм и Iэ ижжымкIэ шхуэмылакIэр, и Iэ сэмэгумкIэ лъэргъыр еубидри хъэшIэр къргэгэпсих. Шым и пщIэнтIэпсир щIэгъущихъэжыхукIэ кърашэкIыр, гъэмахуэмэ, хъэшIэцым пэгъунэгъу щыIэ жыг жъаум, щIымахуэмэ, шэцым щIапхери Iус ират. ХъэшIэц гуэрхэми я бжэIупэм пхъэльантхъуэ, мэzym къыхаупшIыкIауэ, фIэдзапIэ бжъакъуэбэ (дыкьуакъуэу) 5–6 Iэу хатIауэ иIэщи, шхуэмылакIэр абы и фIэдзапIэм фIадзэ. Сыхэт 4–5 дэмыкIауэ шым и уанэр трахыркын, шым и тхыр мыйбэгын щхъекIэ. ХъэшIэм и шым кIэльтыплтынур и бысымым къыхуегъанэ. Езыр кIуэуэ и шым кIэльтыплтынур и бысымым дзыхь хуимышI хуэдэу мэхъури, ари хабзэмкIэ екIуркын. *Пкъо хатIауэ, и щхъэ лъэнэыкъуэмкIэ йунэ фIэдзапIэхэр иIэмэ мый «ши фIэдзапIэц», мэzym къыхашауэ дыкьуакъуэбэ иIэу хатIамэ мыйни «пхъэльантхъуэиц» зэрэджсэхэр. (къыхэзгъэцхъэхукIар дэращ. – А.И.).*

ХъэшIэцым къышепсиха хъэшIэм и щIопшыр иIыгъу бысымымрэ абдеж щытхэмрэ ябгъэдоххэри фIэхъус ярех. Бысымым, «Еблагъэ», – жеIери, япэ йошри хъэшIэцым щIешэ. ХъэшIэми и Iэшэ-фащэр кIэрылту хъэшIэцым щIоххэри бысымым е хъэшIэм и IуухутхъэбашI щIалхэм языр хъэшIэм кIэрылт псори къыIех. Япэ щIыкIэ и щхъэрхъуэнур, и щIакIуэр, и щIопшыр, и фочыр, кIэрахъуэр, сэшхуэр мис мы чэзумкIэ къыIехри блыним пельэр. ХъэшIэм тIысыпIэ ирагъэльягъуми, бысымым щIыхъ хуищIынумэ, лыжъмэ, заншIэу тIысыркын. Ахэр нэхъапэ тIысемэ, и гуапэ зэрыхъунур жреIэ. ХъэшIэр тIысауэ, тIэкIу дагъэкIри бысымэр «АщапшIэ» къышIоупшIэ. ИцIыхуми, имыцIыхуми. «УзэпэшI»-кIэ и узыншагъэм щIэупшIа нэужж, хъэшIэри «ФызэпэшI фыпсэу»-кIэ къыподжэжыр. Ар дыдэм «Ухэт?» – жаIэу еупшIыркын. Пшерыхъ иIэмэ, араш зэупшIыр. «ХъэшIэр хэт?», «Дэнэ кIуэр?», «Сыт щхъекIэ къышIикIухыр?» – уппIэхэм и жэуапыр къезытыр пшерыхъращ. Пшерыхъ имыIэмэ, бысымым «УкызыдикIыр къызжепIэфын?», – фIэкIла уппIэ ирихъэлIэфынукын. ХъэшIэми и унцIэмрэ и цIэмрэ жреIэ.

Бысымым нэмышI, хъэшIэм и деж хэт щIыхъэми, фIэхъусирах, и узыншагъэм щIоупшIэ, ауз «Ухэт?», – жаIэу еупшIыркын. ХъэшIэр цIэрыIуэу, ягъэльапIэ гуэрмэ, бысымри яхэтыу езыр-езыру тIысыркын. Ауз, хъэшIэм зэ-тIэу тIысыну къажриIэмэ, нэхъыжжу тIысын зыхуэфащэхэр бжээм хуэгъунэгъуу мэтIыс. Ауз, хъэшIэр зытес гъуэлтыпIэм зыри тетIысхъэркын. ТIысын зыхуэмыфащэхэм «ТIыс» жыраIэркын. Ахэр тIысыркын, зэфIэту щытын хуейш. «ТIыс» зыжраIам, и тIысыпэр зыщIэжхэм зэ-тIэу тIыс къыжраIа нэужж мэтIыс. Күэдрэ ельэIуу тIысам щхъекIэ, «Хабзэ зымышIэм, ажэм и фэр тенх хуэдэш», – жраIери ауан ящI.

Адыгэ хъэшIэцхэм цыхур Iуву щызэхэт пэтми, жыпIэ хуунуш пащтыхъ гуэр ягъэхъэшIэу, щIыхъэр хабзэрэ яхэлту мэуэршэр. Зыр щыпсалъекIэ, адрейхэр йодаIуэ, псанье зылтымысхэр псанье хэзэрыхъыркын. Псаньехэри зэпIэзэрыту, уардэу, нэжэгүжэу мэпсанье, дыхъэшхын хумэ, я макъыр дэмыIэтэяуэ, щабэу мэдыхъэшхэр. ХъэшIэм къышIоупшIахэр хъэшIэцым щыщIэкIыжкIэ, «Зыгъэтынш», – жраIэ.

ХъэшIэм щыхъ хуашIынумэ, я гупэр гъезау щIокIыж. ХъэшIери, щIэкIыжым къихуэтэджынумэ, къотедж е зыкъытриIтыкI хуэдэу зещIри щIегъэкIыж.

ХъэшIэшым хъэшIэ къышIыхъехукIэ, хъэшIэхэм я ныбжым, я щыхъым хуэфащэу тэджыпау щIыхъ хуашI. Мы хабзэр зыгъэзащIеныр хъэшIэм и щхъэм зэрызэхуигъефащЭц. КъышIыхъ хъэшIэр лъяжъмэ е щыхъ зыхуэфащэ гуэрмэ, щIэс хъэшIэм тIысыну йольIу, ари хабзекIэ хуэтIысыркъым. ХъэшIэр тIысыжа нэужь зыхуигъефащЭм деж мэтIыс.

ХъэшIэр шэнтэм тес хуэдэу, гъуэлтыпIэми задэу, и лъакъуэхэри зэбгъэдэту икИи лъэгум нэсауэ, машIэу зригъэшIау тIысын хуейш. И лъакъуэхэр иукъуэдииныр, зэтедзэныр и щхъэр игъельапIэу ялтытэри, щIэсхэм дежкIэ мыпхуэдэу тIысынири емыкIущ. «**Махъшэ тIысыкIэ**» жыхуаIэ лъэгуажъэм утесынири къезэгъыркъым. Хъиджэбзэр задэу зэрытIысым хуэдэу тIысын хуейш. Жырым хуэдэу Iэпкъльэпкъ зиIэ щIыхухэмкIэ задэу щысыныр икъукIэ тыншщ. ХъэшIэр и пащIэ-жъакIэм ириджэгумэ, щыпальшкIэ пасаль э къемызэгъхэр жиIэмэ, я гуапэ хъуркъым.

Адыгэхэм кофе ящIэкъым. Абы и пIекIэ шей ират. Шей зимиIэхэм шхыным и пэ къихуэу зыри къихуахъыркъым. ПIцэдджыжым, щеджагъуэм, пIышхъэшхъэм Iэнэ къаштэри, хъэшIери шхэгъуэм попльэ. Ауэ шхэгъуэм ипэ шхэнумэ, шхыныр псынщIэу къихуах. Мыбы я нэIэ трагъэт. Iэнэр щIыхухэм я гъесэнгъэр къашагъельагъу щIыпIэш. Мы щIыпIэм емыкIу къуумыху ухэкIыныр Iуэхушхуэш. Адыгэхэм «**Iэнэр гъэсанIэш**» жаIэ. ПхъэласкIэ жыхуаIэр, «**ЩIыху мыгъэсар Iэнэм щыбоцIыху**», – пасальжъыр дигу къегъэкI. Хуэму шхэн, жэ Iыхъэр ику и инагь щабэу Iэбэу къаштэн, и жъэр IэнэмкIэ емыгъэзыхын, шхыныр жъэм нэмысауэ Iупэр зэтемыхын, жъэм жъэдэльыр шхальэм нэмысауэ жъэ Iыхъэ къэмштэн, шхыныр куэду жъэдэппльхъэуэз закъуумыгъельагъун, IэнэмкIэ гъезауэ къемыпсын, машIэу шхэуэ ауэ закъыфIебгъэшIын щыхъкIэ нэщIу къэмнэн, «**зи Iыхъэр зыхуэмшхыр хуэмыхуущ**» зыжремыгъэIэн, ауэ егъэлеяуэ шхэуэ **«хывым хуэдэш»** зыхужремыгъэIэн, шхын IэфI гуэрм щыщ куэдыкIей ишхыу **«зыри зымыльгъуа»** зыхужебгъэIэу ауан зыкъуумыгъэшIын, шхыным щытхъун е зеримыпэса хуэдэ пасальжъэр жиIэн хуейкъым.

КъекIуа хъэшIэм пIщIэ лей хуэмыфащЭмэ, бысымыр дэшхэркъым, щышхэкIэ щхъэштищ. КъекIуахэм лъяжъ яхэтмэ, е зы, е лъяжъитIэнэм ягъэтIыс. Ауэ мытIысу дэшхэнэыр зэкъым, тIэу **«тIыс»** къыжраа нэужьщ щытIысхэр. ХъэшIэр жэшым къэнэнумэ, фIэхъус ехыныр, ефэ-ешхэр яуха нэужь, и зыгъэпсэхугъуэ хуамэ, щыгъхэм ящышу и лъей закъуэр лъех. Мис абы щыгъуэ и пшэрхъыр (пщафIэр) е и IуэхутхъэбзащI щIалэр и лъейм йокъури лъех. Щыгъуэлтыжынам деж, пIэр ящIыжамэ, хъэшIэр хъэшIэ лъапIэмэ, бысымыр **«НэхульэфI укъикI!»** – жреIери щIокIыж. ХъэшIэшым къышIэна пшэрхъыми хъэшIэм зргъэтIэшI. И вакъэхэр (адыгэхэм я вакъэхэр гугъу щокI), и гъуэншэдж лъапэм екъуурэ зргъэтIэшI. И щыгъынхэр дахэу зэтрелхъэри зы лъэныкъуэкI егъэтIыль. Тас-къубгъянрэ хурикъун уэздыгъей уэздыгъэрэ зэригъэпэща нэужь, хъэшIэр мэгъуэлтыж, хэт щIэтми, **«НэхульэфI укъикI!»** – жеIери, щIокIыж.

ХъэшIэм и пшэрхъыр къыбгъэдэт пэшым щIэльщ. Пэш лей имыIэмэ, хъэшIэшым и щIыбагъ лъэныкъуэмкIэ мэгъуэль. Пшэрхъыр хъэшIэм дэшIыгъуу шхэркъым, тIысыркъым, унейм хуэпшэрхъын щIалхэр щыIэмэ, Iуэхутхъэбзэ ищIэркъым, ауэ шыхэм якIэльопль. ХъэшIэш щIыбым и лэгъухэм ядоуэршэр, зауэм, джэгухэм, хъэгъуэлIыгъуэхэм, хыыджэбзхэм тэухуау јдэуэршэрүэ и лъэхъэнэр егъакIуэр. Бысымыр хыыджэбз иIэмэ, и пэшым макIуэ, щIоупщIэ, къуажэм дэс адрей

хъыджэбз дахэхэм хуэзэнкIэ зикI Иэпэдэгъэлэл ишЫркым, сый щхъэкIэ жыпIэмэ, Игъуэблагъэм ис хъыджэбзхэр ильэгъуа нэужь, щхъэгъусэ хэдэнущ. Щалэхэр пшэрыхыным дэзыгъэхъэхэм язри мырац. ХъэщIэр щежъэжым – щышэсыжым – деж, шыхэр зэрагъэпэшамэ, дэИэптикуэгъуу иIэ пшэрыхыр хъэщIэшым къышIохъери «Зэпэщац» – жреIэ. Итланэ хъэщIэри къотэдж, пшэрыхыми и Ишэ-фащэр блынным зэрыфIадза чэзумкIэ къретыжри, хъэщIэр щыбым къышIокI. Шым мышэсыж щыкIэ, бысымым, ныбжэгъу хуэхъуахэм фIэхъус ярехыж, ИэплIэ зрашэкIыж. ИэплIэ зэрашэкIа нэужь, я Ихэр зэроубыд. Зээмызи я Ихэр зэрыубыда къудейкIэ фIэхъус зрахыж. ХъэщIэр щыкIуэжкIэ, и бысымым зэригъэхъэшIам щхъэкIэ фIыщэ хуищIиркым, сый щхъэкIэ жыпIэмэ, бысымым и пшэрыльыр игъэзэшIачи арац, ау «Узыншэу фыкъанэ!» – жеIэ. ХъэщIэр къызэркIуам хуэдэу, щыдэкIыжкIи шым щышэсыну щыпIэм и жыжьагъэр езым къыхуонэ. Пшэрыххэм шыр хъэщIэшым и гъунэгъуу къашамэ, хъэщIэми и бысымым щыхъ хуищIыну хуеймэ, шыр тIэкIу Иурегъэши, шым и щхъэр хъэщIэшымрэ абдеж щызэхэт щыхухэм хуэгъэзау ябуздыр. ХъэщIэр щышэсыжым деж шым и шыныбэпхым епль хабзэш. Адыгэхэм шыныбэпхым фIыуэ щIэзыкъузэр, уанэ тельхъэнкIэ мыIэзэу яльтытэ. Абы щхъэкIэ, шым шэса нэужь, шыныбэпхым шым и ныбэ щагыымкIэ зы Иэпхъуамбэ дыхъэн хуэдизу лалеу къэнэн хуейш.

ХъэщIэр сэмэгумкIэ мэшэс, щышэсым деж и И сэмэгумкIэ шхуэмылакIэри уанэ къуапэри зэдеубыд. Шым и сокур бубыду ушэсыныр емыкIуущ. ЩышэсыжкIэ, И ижымкIи щыб уанэ къуапэр еубыд. Ичльеч шүүхийхэм уанэ къуапэ къудейр ябуздри псынщIэу мэшэсх. ЩышэскIэ, Иэпкъильэпктыр шым и щхъэмкIэ егъэлеяу имышийуэ икIэццыпIэкIэ шэсын хуейш. ЩышэскIэ и лъакъуэ ижыр шым и джабэм жъэхэбгъэуэнури емыкIушхуэш. Шыр зуубыд пшэрыхыми и И сэмэгумкIэ лъэрыгъыр, и И ижымкIи шхуэмылакIэру еубыдьр. Ауэ лъэрыгъыр гуашIэу къришхыркым, сый щхъэкIэ жыпIэмэ, шыуейм и шэсыкIэр ауан ищIу яльтытэри арац.

ХъэщIэм и гъусэ пшэрыхыри метр 30–40-кIэ кIуэта нэужь, хъэщIэр и шым мэшэсыжри итланэц адрейхэр щышэсыжыр. Мы шэсыжыныр иккүкIэ дахэу зэфIагъэкI. ХъэщIэр шэсыжа нэужь, адрейхэри я уанэм нэса мэхъу. ХъэщIэм и нэхъалэ мыхэр шэсыфыркым. Пшэрыххэм яшхэр нэгъуэшIхэм ябуздыркым. ХъэщIэр шэса нэужь, «Фытхъэж!», – жиIэу, фIэхъус ярехыжри, шыр здэкIуэнымкIэ псынщIэу еунэтI, адьгэшми, зэрагъэсам хуэдэу, епIэццIэкIуу зреч. Шур шхуэмылакIэм зэрэIбу е лъэрыгъым иль и лъакъуэмкIэ шым унафэ зерыхуишIу зричину хуагъасэ.

ХъэщIэр тIэкIу япэжыжэ мыхъуауэ, шым щIопшкIэ еуэркым. Метрищэ хуэдиз куатэмэ, и щIопшыр зэ егъауэ. Мис мы уэгъуэмкIэ и бгым хэт шэсами иргэжьашIэ. Ималыншэ мыхъуауэ, шым щIопшкIэ уеуэныр емыкIуущ. Шым уэгъуэ щрихынум деж, и Иэр и тхъэкIумэмкIэ имыIэту, занщIэу ишийуэ игъэуэжын хуейш. Шыуейр шыныбэпхым щIоуэри щIопшыр егъауэр. Шыхэр фIы дыдэу зэрагъэсам папшIэ, щIопшкIэ ущIеуэни щыIэкъым. И ижкIэ и ИэпхъуамбэжьакIэм иришэкIа, фэдэнкIэ иль щIопшыр зэгуэхауэ иIыгъын хуейщи, итэр шым зэрэIусэу, зейм и гурыльыр шым къыгуроIуэ. Пшэрыхыри, тхъэмадэр блэкIа нэужь, кIэльюкIуэж. ХъэщIэхэр езыгъэжъэххэри «Гъуэгу махуэ!» – жаIэри къыподжэж. Адыгэхэм я хъэщIэр сый хуэдизкIэ щыIэнуми хъэщIэм ельытац. Зээмызэ мазитху-мазих, зы ильэси щыщIи къохъу. ХъэщIэм и щыIэныр, сый хуэдизкIэ къанэми, гъэхъэшIэным ельыта щыхъыр зэи ягъэкIашхъэркым. Мыпхуэдэу куэдрэ къанэ хъэщIэхэр зыщIэс хъэщIэшыр махуэ дэкIыхукIэ нэхъыбэу, щыхур нэхъ Iуву къокIуалIэ, хъэгъуэлIыгъуэ хуэдэу мэхъу.

Тыгъэр

Спенсер зэритхыжымкіэ, «Цыхум и щэнүр ефІакІуэмэ, еzym нэмүші нэгъуещіхэм емыгупсыным хуигъакІуэркым. ЩэнүфІагъэр сыйт худизу ефІакІуеми: и цыхутъери апхуэдизкіэ куу мэхъу. «Ди лъэхъэнэм щэн ефІакІуэнүр маші эмхъур» жызыїэ щіэнүгъелІхэм «нобэрэй гъесэнүгъэм и лъабжъэм къышІэнэр ирелІэ», – лъэхъэнэц жаіэр. Адыгэхэм «Тыгъэр зи щхъэр зыгъэлъапІэм и щіыхъ тэнщи, ныбжъэгъу уегъэгъуэтыр». «Техъеду», «Техъебу» хъэдисхэмі «Фыуэз закъевгъэльагъун щхъекіэ тыгъэ хуэфші», – жеіери унафэ еші. Лъэпкым хэпща тыгъэ къеіыхынымрэ етынымрэ къаруушхуэ зэрыхэлым папшіэ, мы хъэдисхэр къыдекІау жаіэ. Адыгэхэм ныбжъэгъугъэмрэ тыгъэ тэнымкіэ щіыхъ зэращым и гугъу зыщі инджылыз Мистер Белл мыпхуэдэу етх: Чичеро Гумпэм ишіа ныбжъэгъугъэм нэмүші, мыбы нэхъ ягъэлъапІэ щіэкъым. Мыхэр ныбжъэгъугъэм щхъекіэ зэи къикІуэтъиркым. Фыз къэшэн, хейм къытирильхээ тезырыр пишынын хуэдэ Гуэху зыкъом адигэхэм я гъашіэм щыпльагъу псори къызыхэкір ныбжъэгъугъэрц. Мы хабзэр лэжыгъэм, хэхъуэнүгъэм зrimыгъеужь хуэдэу къыпщыхъуми, фыгъэ зыхэль зы гуашІэц. Сыйт щхъекіэ жыпІэмэ, цыхур хасэм щіхэтым и щэнүм пшіэ зэриіэр щилъагъукіэ, езыри, къыкІэлъыкІуэхэри зэгуэрэм а дэхуэхыныгъэм ихуэмэ, къазэрьщхъэшыжыну гупсысэмкіэ хъещІагъэ ирех. Нэгъуещі зы фыгъуи хэльщ: ди дежкіэ цыхур зэрымышІекіэ дэхуэхмэ, и мылькур фІекІуэдмэ, лэжыхукіэ и щіыхъри и тетыгъуэри фІекІуэднынукым, нэщхъеягъуи ирагъэльагъунукым. Мис мыпхуэдэу дэхуэха цыхур гъесэнүгъэ зиэ лъэпкъхэм дежкіэ бжыгъэ фыцІэу я natІэм тельщ. Мыбы щекІуэкіа зауэхэм и мылькур зыфІекІуэда цыху зыкъом, нэхъыбэу Анапэ щышхэм сахуэзащ. Ауэ я псэуныгъэм дэхуэхыныгъэрэ хуэныкъуагъэрэ яІэу слъэгъуакъым. ЗыдекІуэм псэуныгъэмгъашІэм дахэу къазэрьшкъуэкІхэр, хъещІагъэ зэрахым къыхуэт щыІэтэкъым. Мис адигэхэм я цыхугъэм теухуау щапхъэ дахэ.

Адыгэхэм я гъашіэм хэль **тыгъэм** мыхъумышІагъэу хэльыр гъесэнүгъэ зыхэмийц цыху закъуэтІакъуэм я ягъекіэ, мы хабзэ дахэр щывгъетыж, яжепІэ хъунукым. Сыйт щхъекіэ жыпІэмэ, адигэхэм я псэуныгъэмрэ я гъашіэ къекІуэкІыкІэмкіэ яхуэфащэ дыдэц. Адыгэ гупсысекІэмкіэ **Іыхын-етыныр** яхуэфащэ Іыхъэц. Абы къыхэкіэ, и лъэпкъыфІагъэр, и мылькур сыйт ирехуу адигэр тыгъэ Иихыну, «**къызэт**» жиІэнкіи укІытэнүнукым. Ар къызыхэкіри абы къыпекІуэжыныр зыкІэ-тукІэ зэрыбэгъуэнүр ешІэри, и ныбжъэгъум «**къызэт**» жриІэнүм емыкІу хэлькым. Ики зыр зым тыгъэ зэхъуэжыным ныбжъэгъугъэри, лъагъуныгъэри егъефІерафІэр. Мы гупсысэр нобэрэй экономикэ хабзэм къезэгъыркым. Ауэ адигэхэр экономикэм тэухуау социалистхэм хуэдэу тыншу мэгупсысэ. Жыапхъэц, адигэхэм «**ууей, сүсей**» псальэр зерамышІэр зыгъещІэгъуа Мистер Лонгворт жеіэ: «**Экономист Симон Адыгэ Хэкум къекІуатэмэ, и теорихэр куэд лъандэрэ абыхэм зэрахабзэр ильягъунт**».

Адыгэ гупсысекІэмкіэ зы цыхум зыхурикъун нэхъыбэ бгъэдэльмэ, мылькур и ныбжъэгъу-жэрэгъухэм я фыгъекіэ зэрахъэфынущ. Мылькум димыхъэхамэ, и щіыхъыр япэ ирегъэц, зыхуейм ирет. Адыгэ Хэкум тыгъэ хабзэм зыщиубгъуам, зыр зым дэІэпкъуун зэрыхуей гупсысэ куум къигъещІаш. Адыгэм и ныбжъэгъум щіыху эиритиркым, щіыхъ хуимышІауэлъытэри тыгъэу ирет. Мы тыгъэ иритам и пэжыпІэр щабэу, гуапэу щіыхуэу иритауэ араш. Ауэ мыбы и щікІэмрэ и цІэмрэ щхъэхуэц. КъыИиха тыгъэм пэкІуэжыр нэхъ лъапІэжу тыгъекіэ къигъээжынуши,

Мистер Белл «тыгъэ щакIуэ» цIэр зэрыфIищар захуэш. Сыту жыпIэмэ, пэжри араш. Тыгъэ Йызыха лым зы ильэсэм и кIуэцIкIэ нэхь льапIэжу тыгъэкIэ къыхуэупсэжыныр хабзэш, Йызыхыр аракъым, езытыраш хэхъуэ зыгъуэтш. Йызыхым зэрышхээпэр щыхуэныкьюм Іэрыхъяуэ, хуэшIа хъужыхукIэ гугъу зэрэмыхыраш.

Тыгъэ етыныр лIэужыгъуитIкIэ зэцхээшокI: зыр къимыгъээжыну занцIэу ират тыгъэр, адрейр щыхуэу ират тыгъэр. Ипэрейр щыхх гupsысэкIэ, етIуанэрэйри дэIЭпыхын гугъекIэш. Хъэпшип цыкIуфэкIухэр къыхуэупсэн гupsысэм хыхъэркъым. Тыгъэ льапIэ къеIызыхам, къезытам «Къызэтых» жримыгъэIэу, и Палъэм фIимыгъэкIыу иригъэхыжыныр нэхъ ягъэлъапIэ Iуэхугъуэш. Палъэ гуэр дэкIа нэужь, тыгъэ къезытар и унэм къеблагъэмэ, псальэмакъ къыхигъэкIыркъым. ЩыхкIуэжкIэ зригъэпэща тыгъэр ирет. ЩыпIэ жыжъэм къикIа хъэшIэр щыхкIуэжкIэ, хуэфащэ тыгъэр хуэцIыныр хабзэц. Тыгъэр, хъэшIэм и щыххым ельтигауэ, хуэфащэ зэрыхъуным йогугъу. Тыгъэ зратар, тыгъэр и IэкIэ иубыдыныр емыкIуши, и бгъум деж ягъэтIиль е и пишэрихым ират. Мыри мылькукIэ нэпсейуэ къэмыгъэлъегъуэн папшIэш. Тыгъэ зратами фIышIэ къахуещIыжри, «сывт щыгъуэ, дауэрэ?» къыхуэупсэжыним таухуауэ зыри жиIэркъым.

ФІЭЩЫГЬЭЦІХЭР

Мәжусий-друидизм фІэшыгъэціхэр

Лондон **Бзэхэм я Щэнныгъэ Хасэм** и унафэкі адыгэбзэр къиҳутэну къагъакіуэри мый Ӣуэхугъуэм төххуау тхылъ зытха Мистер Лоувэ зэрүжијэжыр:

Шейх Мансур утыкум къызэрихъэ лъандэрэ, адигэ лакъуэлІэшхэм Ислъам фІэшхуныгъэр къашташ, икіи псори сунит мэсхъэбым итхэш. Ауз лъепкыр я друидизм фІэшхуныгъэм емыпцыжау яыгъщ. Мыбыхэм Тхъепельтыту яІэхэр мыхэраш:

1. ЩЫБЛЭ: зауэмрэ хеящіемрэ я тхъепельтытэш. Зауэм щыкіуекі нэхъапэ мы тхъепельтытэм йолъеју. Заур къайхъуламэ, хъушэм хэт нэхъ ты дахэр тхъэлъеју нышу хуаукі. Зауэм ипэ уафэр гъуэгъумэ, хъуэпскамэ, фы къайхъулІэну къашохъу. Щыблэ зэуа жыгхэм лъапІэнныгъэ нэкі йопль. Абы и лъабжъэм щіэува цыхур щыблэм иукіамэ, еІэбхэктым. Хъэдэр ягъельапІэ, цыхур Ӣуву зэхуосри щіалъхъэ.

2. ЛЪЭПЩ: мафІэм и тхъэш. Мы тхъэм ельејуныр ипэрэй мафІэм и тхъэ фІэшхуныгъэм и щіэину плъытэ хъунущ. Мыбы ельејуным и хуэмэбжымэхэм и лъэужъхэр бғыщхъэхэм щыпсэу зауакіу лъепкыхэм я деж иджыри щыІэш.

3. СОЗ(Э)РЭЩ: псыхэм, псыхъуэхэм, хъыджэбхэм я тхъэш. Мы тхъэм и унафэм щіэтщ хыри, пшагъуэхери. Абы и унафэкі къурш лъагхэм я щхъэм трищіа мылд-джанхэм кытеса уэсхэр къольельх. Мывхэм псыхэр къышіож. Уэшх щхъекі мы тхъепельтытэм ельеју мэкъумәшциэм, хъесэм икъухъя мэкъум псы тІэкіу трекіэ, нысащіэм, лым, анэм фыгуэ яльагъу гуэр хым къышагъуэтыхамэ, я тхъэлъеју нышыр хым ихын щхъекі, псым хадзэ; мы тыгъэр хы лъашіэм щэндакъэ* зиэ тхъепельтытэм зэрынэсыныр я фІэш мэхъу. Тхъепельтытэр зи фІэш хы цыхухэм я лъејур, я нышыр зэридар, жыбыгъекі е пшэхэр зэрызекіуэмкі къргъашІэ.

4. ЗЕКІУАТХЬЭ**: зекіуэхэм я тхъэш. Мы тхъэми лъэсу зекіуэхэмрэ нэхъыбэу тхъэлъеју кіуехэр къехъумэ. Игу шымыкыу, и гуапэу хъэшлагъэ езыххэм фылъагъуныгъэ яхуїејш. ХъэшІэр къышыкіуэм е щежъэжым деж мы тхъепельтытэм щхъекі зы бжъэ хуеший, щіыльэм тІэкіу трекіэ***.

5. МЭЗЫТХЬЭ: Мэз Тхъэ гуашэш. Мы Тхъэ гуашэм, мэз жыауэхэм щіоувэри йолъеју. Мыпхуэдэ щыпІэ хэхахэм адигэхэр «тхъэжыг»-кіэ йоджэ. Адрей тхъэхэм хуэдэу, мы тхъэри ягъельапІэ. Мис мыпхуэдэ тхъэлъејупІэхэм цыху зыїеїІэукахэр щіыхъэмэ, къыхуагъэгъу, къыдошІхэр. Пасэрэй Урым, Алыдж тхъэ унхэм щіэлъэдэфхэрэ ліэнныгъэм къелт.

6. КЪУЭТЫЖ****: фІэшхуныгъэ жыгейш. Мы жыгым и лъабжъэм лъепкыим и лыжъхэр хеймрэ мысэмрэ зэхагъэкыну щызэхуос. Мы жыг лъабжъэм зауэмрэ ма-мырыгъэмрэ и унафэр къышащтэ. Мы щыпІэр фІэшхуныгъэ лъапІэу зэральтытэм щхъекі, зауэм мыкіуэ ипэ, мыбдеж щызэхуос.

* Щэндакъэ: паштыхъ шэнт, тахътэ.

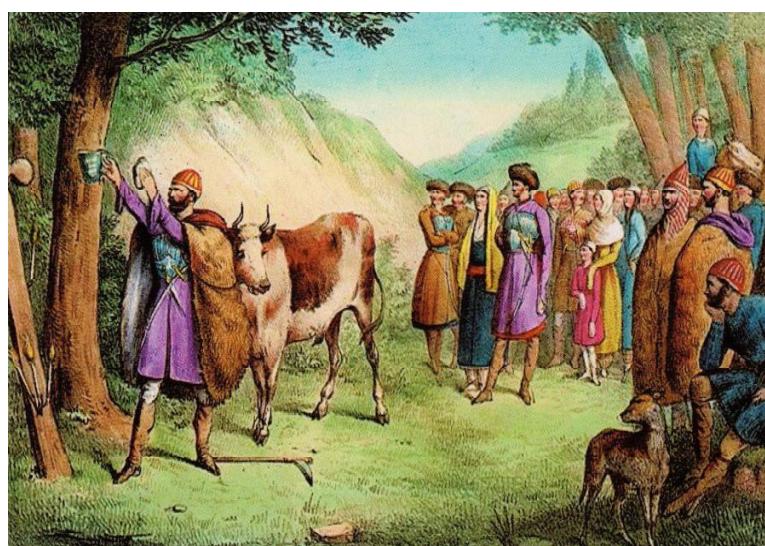
** Зекіуатхъэ: ноби тхъэријуэр мы пасльэмкі яјуэр.

*** Мы хабзэр нобэ тыркухэмрэ чристэнхэмрэ ягъэзащІэр.

**** Къуэтыж: адигэбзэкі паскэ мыхъэнэ иратаяуэ, жыг лъапІэ жијеју арш. Зы, Къуэдэс тхъэ щыІэш, бдзэжьеим ешхъщ, хыхэр, псыхэр къригъеуркыым.

Хым пәмыйжыксау щылә Тхъәщіләгъ мәз тхъэльәйләм деж и иңхәр тхъэмпицим – пылъ хүэдәу гъәицәрәицілауә жор итиш. Мы щыләм жығираушицыкыркыым, икін абы фәадзамы ейсәхәркыым. Жорым деж ильесым зыбжанәрә шызақхос. Т. де Марини.

Жорым деж ишиту, тхъэльәйләр мәл-бжән е Іәицыхуз уқынымкілә яублэр. Ар яукын ипэ лыжыым жор лъабжыем деж егъеубыда шәху уәздыгъе үлыкүхәм языхәзымкілә Іәицым и фәр къыхегъесыкіл, фәзгъәжыпіләм деж, и иңхәм фадә трекіләр. Т. де Марини, (Edouard). Накыгъем и 28. 1823 гъэ.

7. АШЭМӘЗ: Адыгэ Йуэрыуатәм и пшынальэтхъәщ. Вы бжъакъуәм къыхщыкылауә, Тхъэгъэләдж къаритауә, и зы лъэныкъуәр хужьу, адрей лъэныкъуәр фыңціэу зы бжъамий иләщ. Хужымкілә епщәмә, бәвүгъэрә дахагъэрә, фыңціэмкілә бжъамийм епщәмә, кыфыгъэрә мыхъуныгъэрә къегъехъуф.

*Ди гъуаздэжэ цэрыгэу
Црым Русльян и ІадакъэцІэкI.
Тхъэгъэлдэж Ашэмэз ирима бжъамиийр.*

жорзехъэхэм къащІэнауэ дэтхэнэми щхъэхуэу махуэ Йутыжхэр зэраІэр Мистер Белл къыжеІэж: ЯщI тхъэлъэIур чристэнгъэрэ адрей фІэшхъуныгъэ хабзэхэмкIэ зэхээрыхъяуэ ягъэзащIэ. Мы хабзэхэр щагъэзащIэм унагъуэ псоми Іэнэ зырыз къахь, нышхэри яукI. Шэху уэздыгъэхэр щагъанэри жорым тралхъэ. Іэнэ къахъахэр жорым и гупэмкIэ ягъэув. АбдеккIэ блэкIхэм я хъурыфэ пыІэхэр щхъэрхыр, макъышхуекIэ тхъэлъэIу зыщI цыхуищым фІэкIа жорым зыри бгъэдыхъэркым. Мы цыхуищым языр жорым бгъэдыхъяуэ тхъэлъэIу щащIым и зы ІэкIэ хъэлыгъуанэ, адрей и ІэмкIэ шуатэ жыхуаІэ бжъэр и Ыыгъщ. ИужъкIи мыхэр зэхуэса псоми хуаугуэш. Мы тхъэлъэIум адигэхэм я фІэшхъуныгъэжым и хүэмбжымэхэр хыболъагъуэ.

Мистер Белл Пшат къуэладжэм Идарокъуэ Къасболэт и гъусэу Шыблэтхъэм хуащI тхъэлъэIум зэрыхэтар, жор пащхэм нышхэр щаукIыу, тхъэлъэIухэр зэрытращыкыжар къыхылыхъу къеIутэтэж щыкIуэхэм, **Уафэ** жыхуаІэ къу цыхуIум: «Жыл гуэрхэр яунэм ягъэзэжу слъэгъуаш. Итанэ щыым кууэ хаукIауэ зы пкъом дрихъэлIаш. Пкъом и гущыIум зы бжэныщхъэ трагъэзэгъяуэ, и фэри чыхэмкIэ яукъуэдияуэ, нып хуэдэу пкъоущхъэм пальяуэ жым зэрихъэрт. Пкъом и гъунэгъуу мывэ пкъоуиплIым мэктурэ тхъэмпэрэ куэду тралхъяуэ, и гъунэхэр хъурейуэ чы набжъекIэ къахухъяуэ и унащхъэр захуэу зы гъуэлтыпIэ иIэт. Мы гъуэлтыпIэр бжэным Щыблэ лъапIэр къеуэу и псэр щыхиуда щыпIэу зэрыщытым щхъэкIэ, гъуэлтыпIэм унащхъэ щыхуашам и щхъэусыгъуэр къызгурIуаш. Мы щыпIэ лъапIэм и гъунэгъуу щыIэ удзыпIэри къакIууху хъурейуэ зэраубари сагъэлъэгъуashi, мыри Щыблэтхъэм хуэфащэ щыхх хуащIын щхъэкIэ, махуишкIэ удж щащIа щыпIэт. Хы Йуфэм Йус мусльымэн къабзэхэм мы фІэшхъуныгъэхэр ямыгъэльапIэжми, зэээмэзэ, тхъэ щаIуэкIэ, **Щыблэ** цIэр хы Йуфэм Йус псоми язхуэдэу ягъэлтьапIэ. Уае нэгъунэ хы Йуфэ чристэнхэм къащІэна фІэшхъуныгъэхэр мусльымэнгъэми хэзэрыхъяуэ, а хабзэр Азра Йуфэм нэсу ягъэзащIэ хабзэу жаIэ».

Мистер Белл, аргуэрү ильэгъуа гуэр, **мэрэм** Йутыжыр мыпхуэдэу къеIутэтэж: 06.11.1838, нобэ **мэрэм** Йутыжым еплIанэрэйуэ и иужьрэй махуэц. Мазэм етIанэрэй махуэм пшыххэшхъэхуекIуэу шатэ, хъэлыгъуанэ, щакхуэмыгъэтэджыр мы Йутыжым щхъэкIэ зэрагъэпэщауэ лэгъунлэйм щалхъэ. Зы лыжь гуэрым

мыбыхэм тхэлъэйу трицыхьри псоми къыдатащ. Абы иужь «**къэхъуни-къэштэнни щылжкыым**», жысэри сыгъуэлтыяащ. Аүэ, жэц ныкъуэм пшиэнэ Ыуэльяушхуэм сыкъигъеушащ. Щхъэгъубжэм и Гупхъуэр зэрыгусхыу, пшантэнэм и удзыпцэн щэ хуэдиз хуу щалэгъуалэ зэгъусэу, хэти хъэлыгъуанэ, хэти шатэ яыгъыу лэгъунлейм щыхъэу, щалэхэри мазэ нагъу дахэм и нэхум хэту удзыпцэн къыщыфэхэрт. Бзыльхугъэхэми захуэпауэ, зэфитхэу, зы сыхъэт хуэдизкэ къэфа нэужь, пшинауэхэмрэ уэрэджылакиухэмрэ, адрейхэри я гъусэу, куэжу слъэгъуаш.

Пшиэнэ макъыр, ди къуэм дежи, адрей унагъуэхэми куэдрэ къыщылуаш. Пшинауэхэм я бжыгъэр тоштэр тхурэ зэрыхъури гъэштэгъуэн къысцыхъуаш.

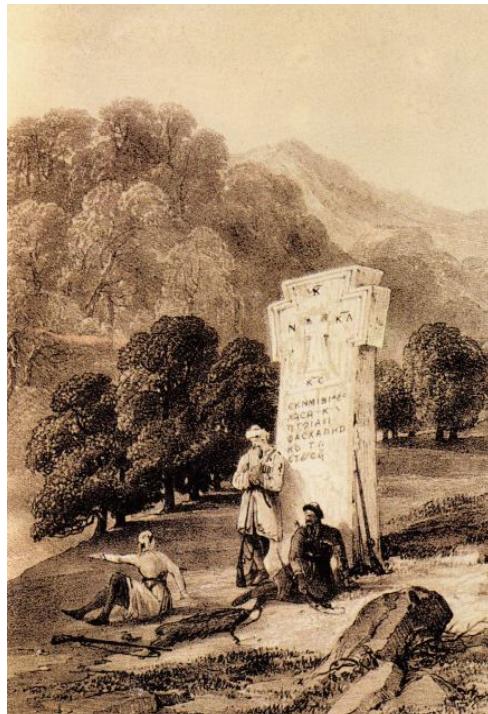
Пшиэнэм дежъухэрт **мэрэм тхъэльэйукэ**. Си зэдзэклакиуэ Локъэ цыхухэм яхыхъэри мы тхъэльэйур итхыну иужь ихъаш, аүэ си жьагъуэ зэрыхъуущи, псори хуэтхакъым. Хуэтхыфам и купштэр мыраш:

*«Къыхъурэ уфафэ уи бостейр
Дыщэпскэ гъэштэгъаш.
Уэ, уэгур зей бзыльхугъэ,
Хъыдджэбзхэм уаригуашэц.*

*Ей, Мэрэм дахэ,
Уэ, бэвэгъэ мэштэр
Мамырыгъэрэ
Тхъэгъуэрэ къыидэгъэхъулэ».*

Мыпхуэдэу мазэгъуэ жэшипл блэклаш. Махуэм нышхэр яукыурэ, ефэ-ешхэ ящлаш.

Мис иджыри къэс къэтюэтахэмкэ адигэхэм, Ислъам фиэцхъуныгъэм имыхъэ ипэ, яла фиэцхъуныгъэмрэ я тхъэльэйу ирагъэклюэкламрэ тэухуауэ шыгъуазэ фыхъуаш. Нобэ псэу адигэ лыжъхэр мыхэр псори зэрыпэжымкэ шэсу кьюувхэр.

*Чристэн фиэцхъуныгъэр къытхээзытица алдожхэм къацэнэна жор.
Сыныр ди нобэм къесакъым. Белл Дж.С. 1840.*

Ислам фIэшхъуныгъэр

Ислам фIэшхъуныгъэр къуекIыпIэмкI щыIэ къэбэрдейхэм, абыхэм я ужкIэ чэзур къухъэпIэмкI щыIэ адигэхэм я деж нэсащ. Исламыр къашта нэужь, шерихъэтим къемыкIу я хабзэхэр хыфIадзэжын щхъэкIэ, ефэндыхэм лъэпкь псоми ирагъэшIа «Лъэпкь тхъэрыIуэм» къыхэкIыу къэхъукъашI эзгурымыIуеныгъэ цЫкIухэм папцIэ адигэхэм «ЩопцI зау» цIэ зыфIища и тхылтым къыхылIыху топсэлтыхь, Мистер Лонгворт, Мистер Белл и гъусэу мы лъэпкь тхъэрыIуэм хетахэри.

Мис мы махуэхэм лъэпкыр мусльымэн хъуами, еzym я хабзэхэм, я гупсысэкIэм къемызэгъ Iуэхугъуэхэр шерихъэт хабзэкIэкъым, атIэ я адигэ хабзэхэмкIэ ягъээшIэжыр. Мистер Лонгворт итхыжахэр къигъэпэжыну, Мистер Белл шесу мыр къеIутэжыр:

«Гу къабзэ хъужауэ, си бысым хъэлэлжыр – Хъушт Уэрдан – урысхэр къазэртеуэм къыхэкIкI щIэмэз къиIэпхъукIа хъэшIэмрэ езыимрэ яку зы псальэмакъ къекIуэкIаш. ХъэшIэм, мэшыр бийм къыхуамыгъэнэн щхъэкIэ, бгъэсныр зэрымыхауэр, бысымыми гъэсэн зэрыхуейр жаIэрэ зэнэкъуэкъуащ. ИкIэм, хъэшIэм бысымыр игъэувыIэн гугъэкIэ: «Мыр ди тхылтым и унафэм къемызэгъщ, фэ фшIэннымкIэ фыхуитц», – жиIаш. Махуэм тхуэннейрэ нэмэз зыщи бысымыми, и фIещ дыдэу: «Уэ ди тхылтым ит псори уи фIещ умышиI, зы палъэ дэкIмэ, абы мыхъумышиI Иэджи зератхар къыбгурIуэнщ», – жиIэу жэуап иритыжащ.

Ислам фIэшхъуныгъэм Хэкум псынциI дыдэурэ тыншу зыщиубгъуар, мусльымэнгъэм и хабзэ лъагэхэр, я щIыхыр лъагэу зыхъума адигэхэм ягу къабзагъэм къызэрекIуаращ.

Адыгэхэм Алыхьым щхъэкIэ «Тхъэ» жаIэ. Мы фIещыгъэцIэр мафIэр зи фIещ хъуныгъэхэм Алыхь псальэм папцIэ жаIэ «Taут» псальэм къытхъукIагъэнкIи хъунущ. Мистер Белл етхыр: Щтауч мывэмкIэ мафIэ щIэгъэнэныр Алкис и къуэ Пируди къихутащ. Щтауч мывэм къыхих хъуаскIэр иубыдын щхъэкIэ Прометей, Ферула жыхуалэ къэкIыгъэмкIэ иубыдауэ жаIэ. Мы къэкIыгъэр Мысырми щызэрахъащ. Алхъэс, Пэрыйт псальэхэр адигэхэм цIэуэ күэдрэ фIаш. Мис мы IуэрыIуатэмкIэ цIэрыIуэ хъуа Прометей IуэрыIуатэри щыгъуазэ хъуэ Кавказым и япэрей фIэшхъуныгъэр мафIэм и тхъэу зэрышытар къыдгуроIуэр. Палласи, Баку лъэныкъуэмкIэ щыIэ мэжусийхэм Тхъэм щхъэкIэ «Taunt» зэрыжайэр итхыжащ. «Тхъэ» псальэр къызытхъукIар «ХъЭ» тхъэпэлтытэращ. «Хъэ» псальэм адигэбзэмкIэ гуашIэшхуэ зыбгъэдэль, шыIэнныгъэ, къаруушхуэ зиIэ мыхъэнэхэр къызэшIеубыдэр. «ДИ» еигъэ цIэпапцIэр «дыдей» жыхуиIэц. «ДИ ХъЭ» щыхъуми, ди щIэнныгъэ, ди гуашIэ, и пэжыпIэраши, «ДИ ТХъЭ» жиIэу араш.

IутIыжыр

ИутIыж махуэхэм я тхъэлъIу хабзэри адигэхэм зэращIыр адрей мусльымэнхэм хуэдэ дыдэущ, нэгъуэцI хабзэ зэрымыхъунури нахуэц. Уциеныр фIэшхъуныгъэм тэухуащи, политикэм тэпсэлтыхь хабзэкъым. Ислам фIэшхъуныгъэм, пэжырачи, адигэхэм я деж щIыхькIэ зиIэтащ, чристэнныгъэм мыпхуэдэ лъэкIыныгъэ зэrimыIэр къэзыIутэж Мистер Лонгворт Адыгэ Хэкум Ислам фIэшхъуныгъэр хэзыпщахэр ижь лъандэрэ адигэхэм ягъэльяпIэу, емыцIыжу «ТхъэрыIуэм» къутахэу, зы фIэшхъуныгъэ щIэнныгъэли я гъусэу, икIи нэхь ипэIуэкIэ Исламыр къэзышта

тхъэмадэ гуэри я гъусэу зы гуп хъууэ, къуэладжэм дэс къуажэхэр къакIухьурэ, еушиеу, зэзэмызи баштекъузэкIэ Хэку псоми ислъамыр тепщэ ящлац.

Адыгэхэр цыху гуашIэм елеикыу, зыгуэрым хуэпцилIыныр зэрамыдэр, езыхэм мылькукIи, фIэшхууныгъэкIи тепщэ яхуэхъунур, я хэкумрэ я хуитыныгъэм къизэрэмызэгъым щхъэкIэ жылэ-лъэпкэ псори яужь иувэну щихъэр, тхъэбысым хуэдэхэу гъуэгугъельагъуэхэр утыкум къихъакым. Ауэ щIэнныгъэ ябгъэдэлту цыху гъесахэр, дэтхэнэри зы къуэладжэм и хеящIэ тхъэмадэу шерихъэткIэ жылэм я Iуэхухэр зэрахъэу, ислъам хабзэкIэ цыхухэм зэрыхуэлажъэхэм папщIэ, икIэцIыпIэкIэ Адыгэ Хэкум къабзэлъабзэу ислъамыр къеунэхуаш. «**Ефэнды**» цIекIэ зэджэ щIэнныгъэлIхэмрэ хеящIэхэмрэ шерихъэт хабзэкIэ Iуэхухэр ягъэзащIэу щIадзаш.

Дэтхэнэ къуэладжэми мэжджытхэр дащIыхъаш, нэхъыбэми еджапIэрэ мыдри-сэри гуашIыхъыжат. ЕджапIехэм щIалэгъуалэр зэдеджэрт. ЩIэнныгъэ щызрагъацIэ мы еджапIехэм и фIыгъэкIэ, мы лъэпкэ губзыгъэ дыдэм яхурикъуним хуэдиз щIэнныгъэлIрэ ефэндырэ къыщIагъэкIаш.

Мэжджытхэм зэрэущиер адигэбзэт. Ауэ хуэтбэр, адрей мусльымэн къэралыгъуэхэм хуэдэу, хъерыптибзэт. Нэмэзыр яуха нэужь, псоми IэплIэ зэхуашI, я Iэхэр зэрыгубыдауэ я IутIыжымкIэ зохъуэхъу. НэшIикIыж IутIыжым зи унэхэр мэжджытхэм пэгъунэгъу унагъуэхэм, я пэсүуныгъэм ельытауэ, Iэнэ узэдахэр Iемалыншэу ирагъэхь хабзэц. Мы IутIыжым папщIэ мэжджытхэм и гъунэгъу удзыпщIехэм пщэдджыжым жыгуэ Iэнэхэр щаухуэр.

Бзыльхугъэхери Iэнэ гъещIэрэцIахэр зэгъэпэццынкIэ зэпоуэри, нэхь шхыныгъуэфIхэр абы ирагъэхь. Мэжджытхэм къыщIэкIыжа жылэм я зэхъуэхъуныр зэфIекIа нэужь, езыгъэблагъэ цыхум «**ФытIыс**», – жеIэ макь лъагэкIэ. ЩIалэхэми «**ФыкъакIуэ**», – жиIэу унафэ яхуешI. Итланэ зэнэбжэгъу псори плIырыплI-тхурытхууд зэвсэгжээ. Нэхь лъыжъхэм я деж щыщIадзэри, щIалэхэр къадэIэпкыуурэ шхынхэр ялгуэш. Мис мыпхуэдэу Iэнэ къыхуаштэ. Псори гушыIэу, гукъыдэж яIэу, зэпсалъэу шха нэужь, я унэхэм мэкIуэж.

Лъыжъхэр мэжджыт бжэIупэм щызэхъуэхъуамэ унэ-унэкIэ къакIухыжыркыым, ауэ къуажэм щыхъ зиIэу дэс фызыжъхэм IутIыжым папщIэ ехъуэхъууну хуокIуэхэр. Хъыджэбзэ псоми ехъуэхъункIэ щIалэхэм зэи Iэпэдэгъэлэл ящIыркыым. Къуажэм дэс хъыджэбзэ псоми я Iэхэр а мацуэм яубыднынущ. Благъэ-Иыхълы бзыльхугъэхэм якIэлъыкIуэрэ ехъуэхъуныр хъульхугъуэхэм я пщэрыльщ. Адыгэхэм хъэщIэм кофе, шей, кIэнфет ират я хабзэкыими, бзыльхугъэхэм а мацуэм куеду хъэлыивэ, шатэ, тхъу, шэ, шху, фо зэрагъэпэц. КъахуэкIуэ хъэщIэхэм Iэнэ лъякъуицкIэ шхыныгъуэхэр къыхуаштэ. Мыпхуэдэ Iэнэхэр а мацуэм унагъуэ псоми къизэдаштэри, шхэн зыфIэфIхэр а мацуэм мэтхъэж.

Фызхэмрэ хъыджэбзхэмрэ, я благъэхэм нэмыщI, цыхухухъхэм я деж лъагъунльагъу кIуэ я хабзэкыым. Ауэ зэгъунэгъу фызхэр, къуажэм дэс зи ныбжь хэкIуэта нанжжхэм лъагъунльагъу хуокIуэ. ЩыхуэкIуэки хъэлыивэ, мэтэрэз зэдахь, IэнэцIу хуокIуэныр щыхъыншагъэу ялтыгэ.

Лъыхэми къуажэ Iэгъуэблагъуэхэм щыIэ я благъэхэмрэ щыхъ зыхуашI тхъэмадэхэм щоупщIэ. ЩIалэхэри, мы IутIыжым и фIыгъэкIэ, адрей къуажэхэм я хъыдэбзхэм лъагъунльагъу хуокIуэхэ. Пэжырачи, IутIыж мацуэхэр къуажэ-къуажэу зэкIэлъыкIуэу ирахъэкI.

IутIыж мацуэхэм щIалэхэри лъыжъхэри зэхуосри нэшанэ зэдеуэу, Европэм «**Бажэ къэшэкIун**» жыхуаIэмрэ «**шы гъэджэгун**» жыхуаIэмрэ хуэдэу, нэгүзегъэужь джэгүхэр ирагъэкIуэкI. Ауэ, франджыхэм зэращIым хуэдэу, адигэхэм бажэкIэр пщэрыль

ящыркым. Къуажэ хыыджэбз дахэхэм кылахауэ, щалэхэм ягъельраШэ тажым хуэдэу ягъещэрэш «Дэ пыИэр» И ижкI яыгыгу шухэм япэ иту, кыкIэльтыжэхэм ялэримыгъехэн щхьекI льэкI кыигъанэркым. Мыбдеж шы тхъэмьщкIэхэм сыйт ирагъешчэрэ. Мыбы нэмьши метр тIурыгI яку кыыданэу, аргынэ тIурытIуу цыхухэр метр 50 и кыхыагыу яку шууэ дожри иужьрэй цыхум зэрынэсу, и шым шхуэмьлакIэ унафэ хуещири, сэмэгумкIэ зегъешри къуоув. Мыпхуэдэу я шыр цыху Иувым щымыщтэу, хыхъэ-хэкIыжу ягъасэ.

Пкъо лъагэм и щхъэшыгум «джэдынэм» жэрыжкIэ хуэкIуэу щыблэжым деж нэшанэ йоуэ. ИтIанэ, щым ягъетIылья ИещIегъэж жыгъейми джэдыкIэми шым жэрыжэу шэсау нэшанэ йоуэ.

Метр щитIым къриубыдэу жэрыжэу кIуэрэ и фочыр дапшэрэ иузэдыфу (а лъэхъэнэм ипекIэ яузэду гын фыцIэ фоч зэрхъэрт) уэфми, мис мыпхуэду псынщIу фоч зэрагъеуфыр къагъельтагъуэн щхьекI эзпеуэхэрт. Лъэбакъуэ плыщым къриубыдэу щэнейрэ и фочыр иузэду, нэшанэ еуэфхэр къахэкIырт. Мыпхуэдэ хъэгъуэлIыгъуэхэр зы жылэ къудейкым щацIыр. Къуажэхэр нэхъ тыншу щызэхуэсын щхьекI удзыпшIэ уэрыр зэхуэсыпIуу къыхах. Къуажэ Иэгъуэблагъэхэм я лыжъхэри я щалэхэри абдеж щызэхуос, я джэгунри я зэпеуэнри махуишкIэ ирагъэкIуэкI. Ешанэрэй махуэм шыгъажэшху ящI. Адыгэхэм шы жэрыр яфIэхуукым икIи ягъельраШэркым. Сыйт щхьекIэ жыпIэмэ, Адыгэ Хэкум и псэуныгъэм гъуэгу кIэщIым жэрыжагъэракым зыхуэныкъуэр, «бэшеч жэрыгъеращ» нэхъ къаштэр. ЗекIуэхэм бэшеч зиIэ шыхэращ пэлъэшыр. Мы зекIуэхэр нэхъыбэу жэц-махуэ псокIэ къышымыувыIи къохъу. Абы къыхэкIэ шыгъажэхэр зы сыхъэт нэхъ машIекIэ ящIыркым. Шыгъажэм бжынэр зубыдамрэ етIуанэ увыпIэр къэзыхъамрэ абы къекIуэлIа нэхъыжхэм языр шы, Иещэ хуэдэ тыгъэхэмкIэ яхуопсэ.

А махуэ дыдэм ичындыхуэкIуэу «Фэ едзых – Фэ ехъэжъ» джэгукIэр ягъезашIэ. КъэкIуа лъэсхэми шухэми зы жыгыр къаухъуреихь. Лъэсхэр и кIуэцIымкIэ къанэу, шыухэр я гупэмкIэ къанэу, жыгым дэпщяя лыми фэ цынэр къредзых. Нэхъапэ лъэсүм Иэрохъэ. Дэтхэнэ лъэсүм Иэрыхъами езым и къуажэ шум Иэригъэхъэну хущIокъу. Абы иужькIэц джэгукIэ гъэшIэгъуэныщэм щыщIидзэр. Мы хъэргэшыргъэм Иэбли якъутэ, шы лъэгуми хэутэнни ящI. И кIэм фэ цынэр зыIэрыхъа шум езым и къуажэмкIэ еунэтI. Шу щиц къэкIуамэ, псори абы иужь йоувэриирахуэжэ. «Ехъ, фыгубыд, маржэ, фымыгъакIуэ, и пэм фильадэ» – хуэдэ псальэмакъ Иэджи зэхъыбох. Абы иужькIэ зиш джалэм, зи щхъэр къутэм хэт еплыр?! Псоми я гугъэр зыщ: фэр нэгъуэшI къуажэм ирамыгъэхын щхьекIэ, зыхым кылащIатхын папшIэ, яшхэм шэсау кIэлъожэ. А удзыпIэшхуэм къуажэ шухэм фэр зыIэрагъэхъэн щхьекIэ щызоныкъуэкъу. Фэр зыIыгъым и гъуэгум поувхэ. Абыи, адэкIэ-мыдэкIэ иIуантIэурэ, и гъуэгур иххуэжурэ яIещIэкIын щхьекIэ, лъэкI кыигъанэркым. Мызэм адрей шухэми а лъэныкъуэмкIэ яунэтIыр. Мы зэхэзэрыхъыгъуэм шур езыхужьяхэри, лейуэ къэзыхъяхэри къахокI. Псоми мыпхуэдэу гъуэгу пхэнжым теувахэм щхьекIэ «гъуэгу махуэ» жаIери ауан ящI.

Мис мыпхуэдэу зэрызехъэу, я нэгу зрагъеужу зэнэкъуэкъуа нэужь, хэт и шыр нэхъ лъэщми, нэхъ жерми, нэхъ бэшчими, шыр къызыдэкIа къуажэм ехъри ипэ кыыпшIэхуа унагъуэм и пшIантIэм дедзэ. Иджы гъэ къакIуэ пшIондэ фэр зыхъа къуажэм и щIыхыр ягъельраШэ. Мы фэ хэдзэр Европэ лъэпкъхэм «бажэ ешэн» жыхуалэ шу джэгукIэм ешхьш.

Ныш (къурмэн) ЙутЫжыр

Ныш ЙутЫжым мэжджытыйм Іэнэ къахыркъым. Зэхъуэхъуа нэужь, псори и унэм юкулэлэж. Псори зыхушцэкъур зыщ: псом я нэхъапэ и нышыр иукыу и гъунэгъухэм яригъэшхынырыц.

Къурмэнлыр зыпщэфла унагъуэм и гъунэгъуу хэт къыхуэзэми ирагъэблагъэри ирагъэшх. Тхъэмэшцэлэм лы цынэ хуегъэхъэнэр адигэхэм я хабзэкъым. Абы къыхэкІкІэ: нышыр къанэ щымыІэу ягъавэ. Хэт хурагъэхынууми, гъэвауэ икИлэпсри щІэтыжу хурагъэх. Адыгэхэм, къанэ щлагъуэ щымыІэу, Іэщ зэраал щхъэкІэ, дэнэ укыуэми, нышу яукла лы урохъэлэ, лы зыфІэфІхэр мэтхъэж. Мыпхуэдэхэм а мацуэм кIапэм щыщ нэхъыбэ яшхри загъэтхъэж. Адыгэхэм куэд пшхыныр фыуэ ямылтытэми, а мацуэм ельытауэ гушыГэм хуахырж. НэгъуэцІ лъэпкъхэм ЙутЫж мацуэхэм чэф хъуауэ къэнэным нэхъэр нэхъыфІш, лыр тІэкІу нэхъыбэу пшхымэ, ягъэ екЫнкъым.

Хъэдэ дэхыныр

Адыгэхэм я хъэдэхэр муслымэнхэм хуэдэу дахыжри щIальхъэ. Мыбы тэу-хуауэ нэгъуэцІ зы хабзэ яІкъым. Ауэ ипэрай лъэхъэнэм къацІенауэ хабзэхэри эзрагъэзацІэр и лъажъэмкІэ зэрыстхамкІэ къэфщІэнущ.

Зи хъэдрыхэр дахэ хъун Баж 3. Зихьни мыбдежсым тIэкІу ѹыуац. Адыгэхэм я хъэдэм и мацэр къатла нэужь, лыхъ хуацІыр, хъэдэм и ижсырабгъумкІэ, мэчэмкІэ и гу-нэр гъээзауэ щIальхъэ. Мыр Хъэрыпми, Тыркуми я хабзэкъым (къыхэзыгъэшхъэхукIар дэрац. – А.И.).

Адыгэхэм хъэдэм щыхыншхуэ хуашІ. Мистер Лонгворт етхыж: адигэхэм я хъэдэхэм хуашІ щыхыимрэ эзрагъэльяапІэмрэ уашытхъумэ яхурикъунц. ЗэуапІэм я зы къуэш хэкІуэдамэ, цыху зыкъом хъэдэр къацтэн щхъэкІэ абы йожалІэ. Лыхъу-жыгъэ зыхэль зауэхэр, ипэрай лъэхъэнэм щекІуэклэ Троя зауэхэм ешхьши, и кIэр гуауэ мэхъу. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, урысхэм адигэ нэхъыбэ зэтрауکІэн щхъэкІэ за-уэм хэкІуэдахэм я хъэдэхэр зэпкъраупщIыкIри адекІэ-мыдэкІэ хыфІадзэ.

Хъэдэхэм егъэлеяуэ щыхы зэрыхуашцым къыхэкІыу, я кхъэльяхэхэр бжыхь быдэ дахэкІэ къахух. Мэзым щIихъумэжа кхъэхальэр щхъуантIагъэм зэщIиблauэ, тепльэ дахэ иIэщ, былыми дыхъэфыркъым. Жыг итхэр ираупщIыкIыркъым, цыхухэр, дыха нэужь, дыхъэшхыркъым, макь IэтакІэ псальэркъым. ЩыдыхэкІи, къышыдэкІыжкIи щыхы хуашІ, хъэдэ зыщIэль щыпІэхэм тевэркъым, шухэр щыблэкІэ шым къоп-сиххэри шыр я Iэдэжэу блокI.

Адыгэхэм дэтхэнэ кхъэ щIыпІэри жыгейм къыхашIыкIа пхъэбгъухэмкІэ къахух. И лъапэми и щхъеми пхъэбгъу Iув зырыз хаукIэр. «Таймс» газетым и тхакIуэм Адыгэ Хэкур къызэрикIухьам тэухауэ «Вагабонд» цIэ лейкІэ кхъэльяхэхэм папщІэ итхы-жар мырац: Кхъэльяхэхэр тIууэ зэщхъэшщокI, къуажэдэсхэм щхъэкІэ син ягъэувыр-къым, ауэ пщи-үэркъхэм яйм мывэм къыхашIыкIауэ, дунейм ехыжам зэрихья Iэщэ-фащэхэр мывэм къыхаупсыкIауэ щытауэ етхыж. Мыбыи къегъэльягъуэ а щIыпІэхэм мывэм тхыпхъэшыпхъэхэр зэрытращIыхыфыр. Вагабондым и тхылтым кхъацхъэ синим и сурэтри итщ. Адыгэхэм я лахэм папщІэ син ягъэувауэ зэи яльэгъуакъым. Ауэ Мистер Лонгворт Абыкъу къуэладжэм урысхэм иращIыла зэуапІэм щыблэкІым зы цыху и инагыу, и Iэпкъльэпкъ псори къигъэльягъуэу зы син абдеж дыдэм за-уэм шыхэкІуэда пщым и щыхъкІэ зэрагъэувар ильэгъуауэ етхыж. Мыбы нэмыщI

пшыхэм папшIэ ипэрей лъэхъэнэм къышIенауэ Iуашхъешхуэхэр зэрышыIэр, жеIэ. Зыкъомыми мывэшхуэ кхъацхъэ хуагъеувауэ итхац. Мэзым хэс адыгэхэм ящIа цыху сурэт пхъэ синхэр лъэхъэнэ гуерым зэрыфынны шэч хэлъкъым. Абы къихэкIкIэ, адрес лъэпкъхэм хуэдэу, мывэ синхэр къашIэнакъым.

Хъэдагъэр

Мистер Белл ЩЭмэз (Новороссийск) лъэныкъуэмкIэ щыщиIам щыгъуэ, урсышэм ихъауэ, уэркъ Кърым-Джэрий щхъэкIэ 1837 гъэм Вэныгъуэ мазэм и 25-нэ мацуэм ильэгъуя ипэрей адыгэ хъэдагъэ зэращIым таухуауэ итхыжар мырац: «**ЗылI игъуэ нэсу ламэ, ягъэпкIыу, яукIауэ зауэм хэкIудамэ, ямыгъэпкIыу, и щыгъынхэр зэрышыгъым хуэдэу, сыхъэтищ-плы щылья нэужь, щIальхъэж**». Мы хъэдэ щЭлхъэгъуэм нэхъ и гъунэгъухэр къокIуэ. ИужкIэ я хуэшыгъуэну щыпIэ жыжъэхэм щыIхэр къахуокIуэ. Мыбы папшIэ ящI хъэдагъэр зэрырагъэкIуэкIыр мырац: хъэдэр утыкум къамыху, унэм и зы лъэныкъуэмкIэ арджэн яубгъуам пIэ тралхъэ. ПШ гүшIуми и гъунэхэмI лам и щыгъынхэр ягъэтIыль. ПШэр щацIа щыпIэмкIэ щыIэ блыними и Iещэ-фащэр пальэ. Унэ кIуэцIым хъэдэр зейм и унагъуэр, и благъэхэр щIесц. Фызабэу къэна бзыльхугъэри бжэ деж щытщ. ПШэм и лъэныкъуиплIымки и благъэ хъыджэбз-фызхэр щысц. Унэ бжэIупэмкIэ, удзыпIэмI цыхухуухэр шызэхуосыр. Мыбыхэм яз бжэIупэм екIуалIэмэ, пэшым щIес бзыльхугъэхэмI гыуэ щIадзэ. Мыбы екIуэлIа лыр хуэму унэм щIохъэри и Iехэр и нэхэмкIэ дрехье. ПШэм и гъунэм щыс бзыльхугъэхэм я Iэр яIетыжри итIанэ щIокIыж. Къызэхуэса псори зырызурэ мыхуэдэу мэшыгъуэ.

Къуажэм щыщ зыгуэр щылIкIэ, и благъэхэри, и мыйлагъэхэри, щIали, лыжки – псори макь IэтакIэ хъэдагъэ зэдоджэ. Лам и щэныфIагъэм щытхуурэ зы сыхъэт хуэдизкIэ магь, ауэ лыжхэр гыркыым. Я цыхугъэ, я жэрэгъухэр хъэдэ унэм щIохъэмэ мыхуэдэу ящIыр. Кхъэльхэм кIуахэр къикIыжыхукIэ шиму щытхэц. ИтIанэ дунейм ехыжам и щхъэгъусэр, и Iыхълыхэр, и гъунэгъухэр зэбгъэдоувэ. Щыгъуэну къэкIуахэм я гупэр хуагъазэри мэув. Хъэдэ дэхыжынным къызэхуэса псори унэ гупэм деж щытхэм яхохъэ. Дыуэ зыщIыр ефэндырац. Хуэгүэвэну къэкIуахэм я нэхъыжыр лъакъуэ сэмэгумкIэ лъэбакъуиш ечри, и Iэ сэмэгур и тхъэкIум элъашIэм нэс IеIетри, «**Тхъэм зышиIэнэгъэ къывит, зи дунейр зыхъуэжами и хъэдрыхэр дахэ ирхэхъу**», жеIэри и щIыбагъыр къимыгъазу йокIуэтыж. Iэ ижыыр къэпIэту ушыгъуэныр емыкIуц. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, Iэ ижыыр гуфIэгъуэм ехъуэхъун папшIещ къышаIетыр. Мыбдэжыр гуауэ, щыгъуэ щыпIещ. Щыгъуэну къэкIуахэр ижымкIэ ягъазэри докIыж. Нэпс щIэзыгъэкIахэмI тас-къубгъан къыхуахыри зрагъэтхъэшIыж, нэгъуэшIхэм топсэлтыых.

Бзыльхугъэрэ хъулхугъэрэ къеблэгъахэр мацуицкIэ зэхэтщ. Ауэ лам и щхъэгъусэр, и Iыхълы бзыльхугъэхэр мацуэ 12-кIэ щыгъуэну, къахуекIуэхэмI мыхуэдэу я пацхъэм иувэн хуейщ. Лам къышIена Iещэ-фащэр, фэильхъэгъуэхэр щыгъуэн пальэр икIыхункIэ зэрагъэтIыльам хуэдэу къагъанэ. Щыгъуэныр мазих е зы ильэс икIа нэужь, иухауэ яльтытэ. Лам къышIена фэильхъэгъуэр мыщIагъуэмэ, фэильхъэгъуэшIэ зэрагъэпэц. Я Iыхълыхэм вакъэ, фэм къыхэшIыкIа псыльэ хуэдэхэр зэрагъэпэцри ПШэм и гъунэгъуу ягъэтIыль. ИужкIэ мы хъэпшыпхэр а къуажэм щыщу хъэдэм и Iуэху зезыха ефэндыхэм хуаугуэш. Унагъуэм къагъэнэну хуитыныгъуэ яIэр мырац: лам и Iещэхэмрэ и шымрещ. Лам щIыхъ зэрихуашIым

къыхэкІкІэ и шыр мазихкІэ шэцым къышІашыркъым, шыми фІууэ кІэльоплъхэ. Мы хабзэр щІалэгъуләми бзыльхугъеми хуашІ.

Адыгэхэм я пщыр дунейм ехыжамә, хуашІ хъэдагъэм Мистер Белл щытепсэлъыхъкІэ жиIэр мыраш: ЩхъэкІуэ кІуа цЫхур хъэдэр зейм и унэм къышыу гъы макъыр щызэхихыфым деж и шым къопсых. Унэм екІуэлІа нэужьи, нэшхъеягъуэ зиIэ унагъуэм и цЫхухъухэр щЫбым къышІокІри щхъэкІуэ хабзэр зэфІагъекІ. НэгъуещІ цЫхухъэм хуашІ хабзехэр пщыхэми хуашІ. КъызэрыгуэкІ хъэдэхэм зыкІи къашхъэшыкІыркъым. Бзыльхугъехэр хъэдагъэм щахуэкІуэкІэ адыгэхэм щхъэкІуэ хуэкІуэхэм (гузевакІуэ, щыгъуакІуэ, тхъэусыхакІуэ) жаIэ. Бзыльхугъехэри хъэдэ зыщІель унэм къесмә, я нэхъыжыр макъ лъагэкІэ магъ. Унэм щІесхэм зэрызэхаху, сенэм къышІохъехэри хъэшІэхэр пэшым щашэ. Зы сыхъэт хуэдизкІэ дунейм ехыжам и анэм, адрей и благъэхэм ябгъэдэсу, лам и фІыгъехэр, и щэныфІагъэр жаIэурэ зэдогъхэ. Мы хъэдагъэм иужъкІэ тас-къубгъан къахъри зрагъэтхъещІ, напэIэльещІкІэ зрагъэлъещІыж.

ХъэдэIусыр

Адыгэхэм хъэдэм папщиЭ шхын къыхуаIетыныр Іэмалыншэу ягъезашІэ Іуэхугъуэхэм язщ. Мы хъэдэIусым нэхъ гу зылъытапхъэхэр ислъам фІэшхъуныгъэм ипэ яIахэрачи, мыхэри хуэм-хуэмурэ щагъэтыжащ. ИужъкІэ мы хъэдэIусашхэр лам папщиЭ къурІэныр хъэтим ящын щхъэкІэ къраджа ефэндыхэмрэ гъунэгъуэхэмрэ я пщэрэиль хури фІэшхъуныгъэ Іуэху екІуэлІэкІэм хуэкІуэжъаш. Мистер Белл ЦЭмээ щильэгъуа хъэдэIусым папщиЭ мыхэри итхыжащ:

«Бысымым дунейм ехыжа и къуэшым щхъэкІэ хъэдэIусышхуэ къиIеташ. ХъэдэIусым папщиЭ мацуиш-мацуиплI ипэ къихуэу гъунэгъу фызхэр дэ дыздэшыIэ унэм щызэхуэсахэш. Щлакхъуэхэр ягъэжъаш, Пластэхэр ящаш, шатэ трахащ. Куэдым хъэдэIус щхъэкІэ хъэлыгъуанэ, фо, мэл хуэдэ, нэгъуещІ тыгъэхэр къахъаш. ХъэдэIус мацуэм, лыхэм нэмышІ, жыбуи щІалэуи бзыльхугъэ плышиI къеблэгъаш. Мыбыхэм зы гупыр дыуэ зыщыну ефэндым и гъусуу кхъэльяхэм кІуаш. ХъэдэIусыр щекІуэкым щыгъуэ, лам и фочыр, и кІэрахъуэр гъэуэн, и джатэр кърахъу и кхъапIэ гүщыIум тельхъэн, и шыр кхъэльяхэм шэуэ къешэкын, итлан э лам и фэепль хъуну шым и зы тхъэкІумэр теупщыкІыныр мы щыпIэхэм щыхабзэш.

Ауэ, лам и къуэшыр мусльымэн ехъэжъяти, мы хабзэжь къомым и нэхъыбэр ягъэзэшлакъым. Ефэ-ешхэр ипэм зэращым хуэдэу удзыпцІэм щашаш. Бзыльхугъэхэр сыйт щыгъуи нэхъ лъагапIэм, хъульхугъэхэри нэхъ ильбажъэIуэкІэ тIысат.

Мы ефэ-ешхэм мэл пщыкІуцэр зы жэмрэ яукIат. Мыбы ипэ дыдэу щысльэгъуа адигэ бзыльхугъэхэр щызэбгъэдэкІыжкІэ фІэхъус зэрызэрахъыжыр згъещІэгъуаш. Нэхъапэ я Iэ ижымкІэ IэплIэ зэрашэкІри, я Iэ ижымкИ зэрыубыдыжахэш.

ЛАКЬУЭ ЗЭХЭТЫКІЭ

Адыгэхэм, адрей лъэпкъхэм хуэдэу, я тхыдэжь, я лъапсэм теухуауэ шыгъуазэ дащыфакъым. Ауэ я адэшхуэхэр зэшибл хъууэ, мыхэр ипэ щыкІэ Йащхъемахуэ и лъапхэмрэ Псыжь псыхъуэм и къудамэ нэхъышхъэ Щхъэгуашэм яку кыдэнэ **Тубз*** къуэладжэм щыпсэуаш (Тубэм зэрытЫсам теухуауэ **«Картаджа»**** ЙуэрыIуатэм ар дыдэр къеIутэж. ЗэрыжайЭжымкІэ, мы зэшхэр зы былымыфэ хуэдиз щынальэкІэ лъэIуахэт. Итланэ фэри ПлацІэ щыкIуу фэдэнү зэпаушIри щынальэшхуэ яубыдат)***. Мы щыпIэр хэку зыхуащIри, мыхэри адигэ лъэпкъым хуэдэ къабзэу, мы зэкъуэшиблий къатехъукІа лъэпкъыр бэгъуауэ, иужькІэ я унафэм щагъэувауэ тепшэ яхуэхъуа, зыхэткIууха лъэпкъхэр Ког (Кьюэкъу) я унафэм щIэт, адигэм еIуанэу къыкIэлтыкIуу ялтыгтэ.

Адыгэ псальэжым жеIэ: «**Тубэм зи хъесэ дэмылтыр лъэпкъуу умылтытэ**». (Абэдзэхэ ЙуэрыIуатэ).

Адыгэхэм щапхъэу къагъэльагъуэр зэрыпсальэжым щхъэкІэ, ипэрай лъэхъэнэм мыпхуэдэу зэрыбэгъуам гульйтэ хуэпшI хъунущ. Ауэ зэшиблым мыпхуэдизу зы лъэпкъышхуэ къытехъукIынэм лъэхъэнэ къыхь иубыдынущ. Щхъэгуашэ къуэладжэм куэду Хъетыкъуей, Хъэткъуэ, Хъут лъэпкъхэр зэрыдэсымкІэ къыдгуролуэр мы зэшибл жыхуаIэхэр **Хъитит** лъэпкъуу, абы итЫсхъэу, я щэхэри лъэпкъыцIуэ къахуэнэжауэ гурышхъуэ дегъещI. Сыт щхъэкІэ жыпIэмэ, хытитхэм къахэкIри абы къакIуу итЫсхъагъэнри хэльщ. Хытитхэр езыхэм папшIэ **Хъэт, Хъэттий, Хъит** жаIэрт. Хъэткъуэ, Хъетыкъуей хуэдэу адигэ псальэхэраци, «**Хъэттий и къуз**» мыхъенэ къоkI. «**ХъитI**» псальэхэраци, шапсыгь лъэпкъым зэрахъэ зы унагъуэцIэш, мыйбы къикI мыхъэнэ дыдэри – **Хъитит**.

Хытитхэм теухуауэ Европэ щIэнныгъэлIхэм ятхахэм хыдолтагъуэр хытитхэм я тхыгъехэм хэт псальэхэм и ныкъуэм нэхъэр нэхъыбэр адигэбзэу зэрыщтыр.

Адыгэхэр псэукІэ лъагэм зэрыльIэсам къегъэльагъуэ гъэсэнныгъэфI зэраIэмрэ зы лъэпкъышхуэ зэрыхъуамрэ. Сыт щхъэкІэ жыпIэмэ, мыпхуэдэ гъэсэнныгъэфI зиIэ, мэзым хэс лъэпкъым и Іэщагъэхъым. АтIэ я адэшхуэхэм къацIэнэ щIэнинш. Тхыдэм зэрихуамкІэ, ижь-ижыкъж лъандэрэ Адыгэ Хэкум и щынальэм зерисахэмкІэ шеч къахыркъым. Мы щынальэхэм ильес мин бжыгъэ лъандэрэ хуитыныгъэ яIеу зэрыпсэуар тхыдэтххэмий ятхыжац.

Адыгэхэр ижь лъандэрэ быдапIэу щыт къуэладжэхэм, мэз куухэм я жьаум, адрей лъэпкъхэм яхэмзыэрхъу, щхъэхуэу зы лъэпкъуу псэуаш. Я псэукIэмкIи дунейм нэгъуэцI зы лъэпкъым и псэукIэм емыщхъу зы хабзэкІэ зэрыпсэуам къегъэльагъуэ. Абы папшIэ лъэпкъыфIагъэ къызыхэкIа щыпIэу зэрыщтым, щIэнныгъэм игъельапIэу «**Лъы къабзэ**» жыхуиIэр, нобэ дунейм тет адигэхэм къахольагъукI. Сыт щхъэкІэ жыпIэмэ, Адыгэ Хэкум и хы Йуфхэм екIуэлIэнир тыншш, тафхэм кIуэфа хамэдзэхэр къимынэфу ныбжым хуэдэу кIуэдьыжац. И «**кIуэцI быдапIэ**» жыхуаIэ бгыхэм хамэдзэу зы лъэпкъ ихъэфакъым, урысым къизэухукІэ.

* Тубэм папшIэ къаIутэж ЙуэрыIуатэм къызэрхэшымкІэ: Къэбэрдейхэм я щIэр къызытехъукIауэ ялтыгтэр Къэбардэраш. ФыщIэ зыхуицIа пшыр зыгуэркІэ къыхуэупсэн щхъэкІэ къыщыхигъэзыхъым мыпхуэдэу хъууэу яIутэж. Тубэр, абэдзэххэм зэхуаугуэша щынальэш. Унагъуиблыр щыздэгушэм унагъуитI къадэIэпыкъуат. Феодалнэ зэшхъэшыкIынныгъэр абэдзэххэм я деж тасхъэш, икли щагъууэу ягъельапIэхъым.

** Картаджа: Африкэ хы Йуфэм къэралыгъуэ зыхуа зэуакIуэхэрш.

*** Карфаген зэраухуам ешхъш, фэм теухуа ЙуэрыIуатэр (Абазэ Албэч).

Я адэшхуэхэр Йаашхъемахуэ лъапэ зэрыпсэуам тухуяуэ ЙуэрыИуатэхэрачи, ипэрэй Алыдж мифологиет Прометей и «Промэтхъ» ЙуэрыИуатэм дыхэпльэжмэ пэжыгъэ хуэмэбжымэ зэрыхэпльагъум шэч хэлькъым. Мы документхэри пэжу нахуэш.

Мистер Белл етхыж: «Мы лъэпкъ гъэшІэгъуэним и тхыдэр Алыдж, Урим, Генуе, Грузие, Хъэрып, Тырку тхыльхэм зэрыхэтынымкІэ шэч къэсхъиркъым. Адыгэ Хэкум и щынальэм и тхыдэм дыхэпльэмэ, я гъунапкъехэм Йус адрей лъэпкъхэм ельытауэ нэхъыбэу цыху зэрысыр адыгэ лъэпкъхэм я щыдэхъу жыхуаїэм дыхуешэж».

Адыгэ лъэпкъхэм я бзэхэр мы хэкум зэкІэльхъэужуу къатеуа хиндо-джэрмэнхэм, самихэм, монголхэм, славянхэм я бзэхэм ешхъкъым, атэ щхъэхуузы бзэш. Я псэуныгъэри щхъэхууэ, езыхэм я хабзэхэмкІэ ирагъэфІэкІуаү, я гъэсэнгъэр зыгъэкІуата зы лъэпкътуу зэрыщытыр къегъэльагъуэ. Пасэрэй тхыдэм зэритымкІэ, текІуэныгъэ къэзыхъа лъэпкъхэм я зыужынгъэмрэ я дэхуэхыжынымрэ дыхэпльэмэ, мыхэр Хэкум и къуекІыпІэ лъэныкъуэмрэ Дарьял дыхьэпІэ лъэныкъуэм и щыбагъымкІэ къэкІуа дээ толькъунхэр, машІэу ецырхъуу блэкІаү къольагъуэ. Ипэрэй Иран гъунапкъэр, Ассирием къазэуам и гъунапкъэр дымышІэми, Адыгэ Хэкум зэрынэмисыфар нахууэ долъагъу.

Бизанс документхэм алыхдхэри, уримхэри Адыгэ Хэкум и щыдэхъу лъэпкъхэм зэрытэмыкІуар, я щынальэм ирамыгъэкІыфауэ шэс мэхъур. Хъэрыпхэм Адыгэ Хэкум и дыгъяпІэ губгъуэхэр къазэуаш, тэтэр-моголхэри дыгъэмыхъуэ тафэхэм тепшэ щыхъури, лъы ягъэжащ.

Аүэ нэгъуэцІ щыпІэхэм къикІа лъэпкъхэм ирашыла зауэхэр тафэм щыхъуаш, бгыхэр къанэ щымыІэу щыдэхъу лъэпкъым зэи ІэшІэкакъым. Бизанс, Тырку, Монгол тхыльхэм Адыгэ лъэпкъхэм я текІуэныгъэхэр итш. Сэ къызэрысхутамкІэ, адыгэхэр Адыгэ Хэкум и щыдэхъу лъэпкъщ, «езыр-езыру зигъэсэжкауэ» «SELF EDUCATION – SELF EDUCATED» лъэпкътуу зэрыщытыр къегъэльагъуэ.

Тхыль зыкъомым Нухь Псыдзэр Адыгэ Хэкум хуахъри Нухь и кххуухъыр **Къазбэч** бгым и щхъэм щетІысэхауэ, цыхухэри абы щыбагъуэри дунейм тез хъуаү ятхыж.

Мистер Лове етхыж:

1321 гъэм Адыгэ Хэкум щхъэкІэ географие тхыльыр зытха цыху цІэрыІуэ Эбул-федэ къыхегъэш мых Хэкум щыпсэу лъэпкъхэм я бзэр 300 хуэдиз хъууэ, абы папшІэ Адыгэ Хэкум щхъэкІэ «Бэхэм я къурш» – цІэр фищащ.

Дызытепсэльхъым ельытауэ блэкІа лъэхъэнэ жыжъэм зы пэжыгъэ къыхокІ: япэрэй лІэшІыгъуэхэм зэралутэжам хуэдэу, цыху гупхэр мых бгыхэм къехри хуэм-хуэмурэ тафэхэм итІысхаящ. Мышхуэдэу зэкІэрыкІа лъэпкъхэр, машІэми күэдми, зэшхъэшыкІуя я лъапсэр Нухым и къуэрыльхухэм нагъэсыфащ.

Риттер зэрыжиІэмкІэ, Алыджым и лъэпкъ пажэм Пелопонес е Аттике (адыгэ писальэмрэ Аттике писальэмрэ зэшхъыныгъэ яІеш) е и мых щыдэхъу Адыгэ Хэкум и тафэхэм къызэрикІахэмкІэ шэч ищыркъым. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, япэрэй лъэхъэнэм лъэпкъ гуэрхэм къазэуну е мэкъумэш яшІэн папшІэ, Адыгэ Хэкум хы ФышІэ Йуфэм Йутурэ «Хъимус» – Балканхэмрэ «Олимпиус» лъэныкъуэмкІэ къызэрыкІуахэмкІэ шэч къытирихъэркъым.

Пэжырачи, япэрэй Тракиехэр адыгэ къабзэу зэрыщытар, ахэм «ДжатэшІ» цІэм – «джатэ зышІ» къызэрикІыр, адыгэбзэу зэрыщытым папшІэ, джатэ щынкІэ цІэрыІуэ хъуахъу яІуэтэж. Япэрэй Хъититхэмрэ Троянхэмрэ зэрыадыгэри яІуэтэж.

Мыбы къегъэльагъуэ бзэ лІэужыгъуэ зыкъомкІэ писаль э адыгэ лъэпкъ цыкІухэр Хэкум и гъуэгумкІэ Азием икІыу Европэм Іэпхъуа лъэпкъ зыкъомым

къакІэрыхуахэм ящишу зэрышмытыр. Нэхъ щЫпІэфІ лъыхъуэу Іэпхъуа лъепкъхэр зыхыхъа лъепкъым дэпсэумэ, и хуитынгъэмрэ и бзэмрэ ихумэжыныр икүкІэ гугъущ. Псом ящхъэжырачи, зыхыхъа лъепкъым хэшьпсыхыныр, и бзэри фІэкІуэдныр Іуэхум хэльщ. Абы папшІэ Адыгэ Хэкум яла бзэхэр, щЫдэхъуа лъепкъым япэрэй бзэуэ зэрыштым теухуаэ гурышхъуэ щЫн хуейкъым.

Лакъуэр*

Черкес псальэм Хэкум ис мы лъепкъхэр къызэцІеубыдэ: Абазэ, Абэдзэхэ, Бесльэней, Бжъэдьгъу, Шапсыгъ, Хъэтыкъуей, Ингуш-шэшэн, КІэмыргуей, Къэбэрдей, Къущхъэ (Осетин), Лезгин, Убых лъепкъхэр. Къуэладжэ щхъэхуэхэм дэсхэц, икИ дэтхэнэ лъепкъими, машІэ-куэдми, зэцхъэшыкъуа бзэхэр яІэш.

Мыбы нэмышЦиу мы лъепкъхэр лакъуэктІэ зэцхъэшокІ. Адыгэхэм мы зэцхъэшыкІ лъепкъхэм папшІэ фІаша «Лакъуэр» псальэр зыплыхъакІуэтхакІуэхэм «SOCIETY OF FRATERNITY» – «ЗЭКЪУЭШНЫГЪЭ ХАСЭ» жаІэу зэрадзэкІаши, ар екІуу фІашауэ къыдолъытэ. Сыт щхъэктІэ жыпІэмэ, адыгэхэм, уэтэрхэр яухуэу, къакІууху Іэпхъуэшапхъуэныр я хабзэтэкъым, зы нэхъыжым и унафэм щІэту псэуакъым. Псом ящхъэжырачи, езыхэм яхуэфащэу зы гъэсэнгъэ яІэу, хасэхэр яухуэу, мамыру зэдэпсэуахэц. Абы папшІэ Іэпхъуэшапхъуэхэм трашыкІа лъепкъ псальэм (Кабалэ-ЗэунэкІуэц фІэкІа хамэ къамышэну жиІэу къокІ) пэжыжэу къэнахэц. Мыбыхэм щхъэктІэ гуп-гупу зэхэкІаш жытІэмэ нэхъ игъуэц.

«Лакъуэр» псальэм къикІир дзэхэр зэрагъэпсым хуэдэкъым, атІэ я псэукІэм тэуухаши, и лъабжъэмкІэ къэдгъэлъагъуэхэм нэхъ гурыІуэгъуэ ишЦынуш.

1. Лакъуэхэм гъунапІэ яІэ хуэдэт. Ауэ щЫпІэ гуэрхэми цыхухэр машІэу щыпсэут.
2. Нэхъыбэм лъепкъ псэукІэр зэрыхъум хуэдэу адыгэ лакъуэхэр щІэинкІэ тепшэхъуа зы пшым и унафэм щІэту псэуатэкъым.

3. Адрей лъепкъхэм яку зэгурымыІуэныгъэ къидэхъуэмэ, я хъэкъыр яхуихъумэну, щЫхъ зыхуашІ, кІэшЦуц щЫху пэжхэр лыкІуэ ящырт. Ауэ мыбыхэм аркъудей тепшэнгъэ яІэтэкъым.

4. Лакъуэхэри гъащІэм зэрыхэтым щхъэктІэ дээ ІуэхумкІэ къалтысыр ягъэзацІерт. Заум щыкІуэктІэ, дээ гуп зешэнрэ дзэпш хэхын Іуэхугъуэхэр езы зауэлІхэм я Іуэхужт.

5. Лъепкъыр зехъэным и хабзэ «Хъамсэ», «Семие» щыкІэ тетыгъуэхэр лакъуэхэм яІэкъым.

6. ЗэунэкІуэшхэр (Лакъуэхэр) зэрышэкъым.

Зыгуэрхэр адыгэхэм я класс зэцхъэкІыныгъэм епльу япэм Адыгэ Хэкум феодальнэ зэхущтыкІэ щыІэу, лакъуэ гъэпсыкІэри нэмыцэм яІэ дэрэбей гъэпсыкІэм къышЦэна «Faust recht – ІэштЫым Йыхъэ» хабзэм пэшЦэувэну яухуаэ яфІошІ. Ауэ, иль-эс мин бжыгъэ лъандэрэ хуитынгъэ зила адыгэхэм яку дэрэбенгъэ-ІэштЫым Йыхъэ тепшэ а щЫинальэм зы цыхум гъунапкъэншэу тетыгъуэ зэrimыІэр, зэи и гъунэгъум еzym нэхъыбэ тетыгъуэ иІэу зымыдэну адыгэм ІэштЫымым и щхъэр зэи хуrimыгъэш-

* «Адыгэ» псальэм къышЦэувэ Адыгэ Хэкум и щЫдэхъуа лъепкъхэр чэзукІэ мыхэрашц: Абазэ, Абэдзэхэ, Бесльэней, Бжъэдьгъу, Шапсыгъ, Хъэтыкъуей. И щхъэктІэ щыІэ чэзум и пэжыпІэр мыхуэдэц: Адыгэхэр: Адэмий (Адэмий), Абэдзэхэ, Бжъэдьгъу, Бесльэней, КІэмыргуей, Хъэтыкъуей, Жанэ, Къэбэрдей, Мамхэгъ, Мэхъуэи, ХъэкІучу, НатхъуэктІ, Шапсыгъ, Еджэрыкъуей. Абазхэр: Апсыуз, Аикъарэ, Аивуэ. Къущхъээр-Осетинхэр: Ирон, Дигорон. Уайнахъхэр: Шзиэн, Ингуш, Туи. Дагыы-станхэр: Авар, Лезгин, Даргин, Табасаран, Рутул, Анделал, Къумыкъу, Лак, Агул, Цур...и. (къыхэзыгъэшхъэхукІар дэрашц. – А.И.).

хъыныр быдэу жыпIэфынущ, сый щхъэкIэ жыпIэмэ, дауэншэ и къуухэр бжыгъэншэ къуршхэр яIэу Адыгэ Хэкум зыгуерым и унафэ щIэувэну идэнукъым. Хагъэзых хъумэ, нэгъуэшI зы къуэладжэм мэIэпхуэ.

1840 гъэ пIондэ Хэкум щыIа инджылыз зыплъыхъакIуэхэм мыбы и щапхъэ Iэджи ялъэгъуаш. И лъэпкъекIэ нэхъ лъахшэр дэнэ къэна, пIцыуэ щытми, гъунэгъуэхэр зэшыхъамэ, нэгъуэшI зы къуэладжэм мэIэпхуэри, абы и хъещI щыхъукIэ (къэзыхъумэнхэр нэхъыбэ зерыхъуам къыхэкIыу) и хутыныгъэр ихъумэжыфырт. Мыбы папщI зыими и хутыныгъэр игъэкIуэднынгъэ.

Дэтхэнэ цыхуми зэуэкIэ щищIэкIэ, хабзэм тету шыпсэуки, ар IещэкIэ уи унафэм щIэбгъэувэфынукъым. Сый щхъэкIэ жыпIэмэ, пIоми я Iещэр я пIеуныгъэм и тетыгъуэш. И Iещэ-фащэхэр и Iэпкъельэпкъим кIэрыхъуу Iуэхугъэши, ар адигэхэм я дежкIэ, пIжыраши, хуитынгъэм и щапхъэц, и гъуазэш. «Iештийм Iыхъэ» хабзэр Адыгэ Хэкум тепщэ щыхъуауэ лъыжъхэм зыими зэрызэхамыхар, адигэ лакъуэхэм «дэрэбенгъэм»^{*} къышIенауэ зэрышцымытым и щапхъэу, Ян Потоцки, жиIахэм и гугъу зыщI Мистер Белл лъыжъ хъуа уэркъ Наурыз къижкиIахэр мыпхуэдэу етхыж: Лъэпкъ гуэрхэр тепльэкIэ нэхъ лъагэу къызэрэльягъуэ, е лъэпкъ зыкъомым зы пIцыр ялъытэнры, абыхэм яку зэхуэдэнэгъэ дэмылту къигъэльягъуэркъым. Мыбы папщI Мистер Урквартыр гъуазэ яхуэхъури, адигэхэм къэралыгъуэ яхуэн пIальэр къэсмэ зыхуениу лъыкIуэ пIышIукIух (лъэпкъийм я лъыкIуэ тIурытI хахат). Мы хэхыгъуэм «Хъисарэ Вардане нэгъунэ, шапсыгъэр натхъуэджым нэс щыIэ нэхъ къуажэ цыхъукIхэри хиубыдэрт. ЛъыкIуэ тIурытI хэзых лъэпкъийр адрайхэм къазэрэцхъэшыкI яIэкъым. Ауэ ахэр «ТхъэрыIуэ»-кIэ хахаш жаIэрт. Дэтхэнэ тхъэрыIуэри щIыхахар а Iуэхум хэлэжыхыфыну арат, армыхъумэ езыр лъэпкъыфIым къихэкIауэ аратэкъым. Апхуэдэ къабзэу уэркъ унагъуэм къихэкIауэ тхъэрыIуэу** тху къыхахт. Ауэ къэрал ухуэн унафэм хэлэжыхынным щхъэкIэ хаха тхъэрыIуэ цыхуитхум зы лъыкIуэ хэтыну ядащ. А лъыкIуэри, Чыпакъуэх щышу Гъэрыкъуэ Сэмиз Истамбыл лъыкIуэу ягъэкIуат. Мы лъыкIуэ пIышIукIухим тIууэ заугуэшыжки, ир дэтхэнэ къалэми и хеящIэхэм я тхъэмадэхэмрэ зырахъумэжыну «Ацэмээ» къуэладжэм щызэхуэсныу унафэ къащтащ.

Уэркыгъэр я лъэпкъим зэрыуфIынкIыжамкIэ гуIэжу тхъэусыхэ Европэ тхакIуэхэм зи гугъу ящIыр уэркъ пIеукиIэракъым, атIэ уэркъыпсэ зыхэль адигэ уэркъхэр иужьрей уэркъуя ялъытэу ятхыр. Ауэ мыбыхэм яхэль лъыгъэр адигэм хуитынгъэм хуйIэ лъагъуныгъэмрэ Европэ уэркъхэмрэ зыкIи зэшхъкъым.

Адыгэхэр дэтхэнэ я лакъуэри зы адэшхуэм къатехъукIауэ жаIэж. Нэхъыцхъэраши, иужкIэрэ тхээ иIуэу лакъуэм хыхъахэри, лакъуэм япэрей жылэм яхыхъэныр, абыхэм хуэдэу лакъуэ хыыджэбз къэмышэн, лакъуэм хэт псори къуэшыгъэрэ шыпхъунэрекIэ еплъынырщ. Псом ящхъэжыраши, лакъуэхэр зы лъым къитехъукIауэ зэрыштыр аракъым, атIэ тхъэрыIуэкIэ бэгъуауэ, къуэш зэрызэхуэхъуар къизэрагъэлъагъуэрщ.

ТхъэрыIуэхэм дытепсэлтыхъмэ, мыхэр цыхъуу, дэхуэха лакъуэхэр гуашIэдэкI зиIэ лакъуэхэм тхъэрыIуэкIэ яхыхъэжауэ аращ. ТхъэрыIуэхэр унагъуитIщ зэрыхъури, ещанэ яхыхъэркъым.

ТхъэрыIуэкIэ зэхыхъа «Зэкъуэш Хасэу» зэхэт лакъуэхэм зэгурлыуэныгъэрэ здэIэпкъуныгъэкIэ апхуэдизу быдэу зэкъуэтхэши унагъуэ Iуэхугъуэхэр ишIыну

* Дэрэбен: Европэм щIынальэихуэ зиIэу пIцылI куэд зыгъэлажье щIыху (А.И.).

** ТхъэрыIуэ (у) – адигэ лъэпкъийм щIыцу тIурытIу тхъэрыIуэкIэ хаха лъыкIуэ пIцыкIух (А.И.)

къару хэлъщ. Мы хабзэр адыгэхэм я псэуныгъэм ельытауэ зы хабзэши, дунейм зы лъепкъми мыпхуэдэ гъэпсыкІэ иІэкъым. Лакъуэм и цыхухэр нэхьыбэу зэбгрыдауэ зэрыпсэум, зыр зым Йыхъэ Йихыныр игъетыншину зы флагыи иІэш, сый щхъекІэ жыпІэмэ, цыхухэр зэбгрыдауэ щыпсэум, я зэгурмыиуэныгъэхэр тегъекІуэтыхыири нэхъ тынш мэхъ.

Лакъуэм и цыхухэр зэрышэжыныр зымыдэхэри щыІэш. Пэжыраши, мин бжыгъекІэ цыху зиі лакъуэм и цыху псори зы щыпІэ щыпсэуатэмэ, гугъуехъ хъунут. Аүэ зэпыIудзауэ зэрыпсэум къыхэкІуу, зэрышэн щхъекІэ зыкИ гугъуехъ хэлъкъым. Зэрышэнныр зыдэнныр къызыхэкІыр зэкъуэшыныгъэ гупсысер гъэлъэшын щхъекІэш. Іэмалыншагъэ зэрыхэмэлтым щхъекІэ хабзэм екIуныр нэхъ тыншщ. Пэжыраши, лакъуэхэм я пхъур Іэмалыншэу къэпшэн щыхъукІэ, лакъуэхэм, хъыдажбэз лъыхъуакІуз эпха зэпшцэнныгъэр нэхъ куу ешI, политикэ Іуэхушхуи зэрызэфIигъекІым и флагыи хэлъщ.

Адыгэхэм яІэ хуитыныгъэм и жы къабзэм ухэпсэухыу мы лакъуэм «**«мынхумышІэу»** хужепІэн зыри щыІэкъым. Пэжыраши, лъепкъхэм яІэ псэуныгъэ хабзэхэм еплытмэ зэрынэхъ захуэр гурыIуэгъуэ мэхъу. Мыри философхэм «**хъяратэ**» жаIэу зышцІэхъуэпс цыху къуэшыгъэм щхъекІэ щапхъэу къэбгъэльгъуэ хъунущ. Цыху мин бжыгъэхэр зы унагъуэ пшынумэ мыри быдэу ебгъэдэн щэнифлагъэ къудейкІэ зэрызэфIэкІыр адыгэхэм дежкІэ щыхъышхуэш.

Лакъуэм хэт зы цыхум лъепкъым хуэгъэзауэ и пшэрыльхэмрэ игъээшцІэн хуей хабзэ нэхъышхъэхэр мыраш:

1. Лакъуэм щыщ хъыдажбэз къэмешэн (хъыдажбэзыр шыпхъуу яльгъури, ар къэшэнныр хабзэм емыкІуу ельтытэ. Абы къыхекІкІэ ипэ лъэхъэнхэм мы хабзэр зыкъутэр и Iэ, и лакъуэхэр япхуурэ псым хадзэрти ирагъэтхъэлэрт. ИужькІэ вы 200-кІэ ягъэшынэрти хъыдажбэзыр зейм иратыжырт).
2. Лакъуэм хэт псори къуэшу, шыпхъуу плтытэу апхуэдэу Іуэхум бгъэдыхъэн.
3. Лакъуэм хэт гуэрым тезир тралхъэмэ, хуэмышиныжыфмэ, лъепкъ зэхэдзэм хэлъхъэн.
4. Лакъуэм щыщу дэхуэхам, «фыкъыздэIэпькъу» жызыІэм дэIэпькъун.
5. Лакъуэм щыщу фыз къэзымышэф тхъэмышкІэхэм дэIэпькъун.
6. НэгъуэцI лакъуэм ящыщ цыхухэм, еzym и лакъуэм щыщ гуэрым лей кърахмэ, Іуэхур зэфIахыжыхуукІэ а лакъуэм и цыхухэр бийуэ лъытэн.
7. Еzym и лакъуэм щыщу лей къызытихъяар ІэшцекІэ хъумэн.
8. Лакъуэ **тхъэмадэм**, я нэхъыжхъэм къагъэува тезырми унафэми емыбэкъуэн.
9. Лакъуэм щыщ унагъуэхэм я псэуальхэм щыхъэн, шыпхъурэ анэрэ хуэдэу бзыльхугъэхэм ядэпсэльэн.

Лакъуэм хэтхэм, цыхкIуи ини ирехъу, нэхъ тетыгъуэ Йыхъэ лей иратыркъым. Псори зэхуэдэш, зыр зым нэхърэ мэскъалкІэ нэхъифIкъым. ЩэнныгъэлI, лъыхъужь къызыхэкІа лакъуэхэр унагъуэкІэ цЭрыIуэ мэхъури, лакъуэхэр мыбыхэмкІэ зыщытхъуж хъунущ. Нэхъ щызэнныкъуэктур зэуакIуэрэ нэхъ лъыхъужхэмрэ папшцІэш. Я лъыхъужхъэр яуса уэрэд-усэхэм хыхъамэ, мыбыхэмкІэ иригушхуэнущ. Аүэ мыбыхэми псэуныгъекІи, хабзэкІи леигъэ къалэжыфыркъым.

Лакъуэхэр

Адыгэхэр – пшы, уэркъ, лъхукъуэлI, пщылI, жиIэу – плIыуэ зэцхъэцокI. Хуитынгъэ иIэу къальхуауэ, илъэс мин бжыгъэ лъандэрэ хуиту псэу адыгэхэм я гъашIэ псэукIэм и лъабжъэр, зыр зым щIыхъ зыхуашIу, хуитынгъэкIэ зэхуэдэу, зыми дэкъузэн гугъэ имыIэу, лыгъэ хэльу къизэральхуар, я щэнам къемызэгъ мы цыхухэм лакъуэ зэцхъэцокIын класс псэукIэр зэрамыIэм шеч хэлькъым.

Пэжырачи, адыгэхэм зэи лъэпкъыфI классу зэхкIыну ухуенгъэрэ цыхухэм лейуэ тетыгъуэ езымыт **тхъэмадэ** (и нэхъыжыгъэри Тхъэм едер) жыхуаIэ жъакIуэхэм я гъуазэнгъэкIэ Іуэхухэр, зэIущIэхэм жылэр зэхэту, псоми зэхахыу, нэхъыбэм «Хъунщ, додэ» жыхуаIэмкIэ зэблахырт. Мис мыпхуэдэу демократие псэуныгъэ зиIэ **Адыгэ хэкум лакъуэу** класс зыцхъэцокIынгъэрэ я щIыхъыр зиIэт дамэтель, бгъехэIу саугъэт сыйт хуэдэхэр яIэкъым. Инджылыз зыплыхъакIуэхэмрэ къакIухъакIуэхэмрэ **«Хуитынгъэ зэпIээрьтым и быданIэ»**-кIэ зэджэ Адыгэ Хэкум мыр хужеI: Пэжырачи, хуитынгъэр ижь-ижыржь лъандэрэ я псынацхъуэу яIэщи, лъэпкъри щхъэхуэ-щхъэхуэ гуэшыныр, зэхуэдэнгъэр пкыутэу класскIэ зэцхъэцыбгъэкIынр дауэрэ хъуфыну? А щIинальэм дэтхэнэ адыгэми пацтыххэм папшIэ жаIэ **«Тхъэм фIэкIа зыми хуэмыпшылIын»** жыIэкIэм техуэкъэ? Адыгэм илъытэу щIыхъ зыхуищIыр жъакIэхухэм я ушираш. НэгъуэцI зыгуэрыр езым нэхърэ нэхъ тетыгъуэ иIэу, нэхъ худачауэ илъагъуну игу техуэнукъым. Абы къыхэкIкIэ а псальэм игъепшIу лъэпкъыфIагъэмрэ лыгъэмрэ нэгъуэцIым и IэмшIэм ирильхъэнкъым. Пэжырачи, псэкIэ аристократу псэу адыгэхэр мы дызытепсэльхыхым тэхууауэ икъукIэ фыгъуэндщ. Мыбыхэм я псэуныгъэмрэ я хабзэхэмрэ щыгъуазэхэм мыйбы и щапхъэ Iеджи яльгъунуш.

Адыгэхэм класс зэцхъэцокIынгъэ ямыIэу иужькIэ къизэрощтам и щапхъэхэм языхээзI куэду зэдэпсэу шапсыгъ, убых, абэдзэх эхуэдэ адыгэ лъэпкъхэм **«пшы»** зэрамыIэр, пщыхэр куэду къэбэрдейхэмрэ я гъунэгъуэу псэу бжъэдьгъу, кIэмшIэм хъетыкъуей унагъуэ зытIущым яIэш.

Тхыдэм наIуэ къытхуещI къэбэрдейхэр маджархэм (хъунхэм) зэгъусэу еянэрэй лъэпкъыу Аущ нэужь ебланэ-еянэ лIэцIыгъуэхэм нэс Таман хытIыгу ныкъуэмрэ Кърымым и дыгъэмыхъуэ лъэнныкъуэхэм, Тэн псыхъуэм и дыгъапIэмкIэ, Днепр нэс щIинальхэм псэухэри, итланэ маджархэм къахэкIыжахэц. ЕпшIыкIупланэ лIэцIыгъуэм хы ФыцIэ Іуфэхэр ябгынэри **тэрч** псыхъуэм и тафэхэм Iэпхъуац. Мис мы маджархэм щадэпсэуам щыгъуэ, маджар принцхэм, щЭрыIуэ хъуа дзэпшхэм ядэпльеIурэ, къэбэрдейхэри маджархэм щапхъэ трахыуэр лъэпкъыфIагъэ-уэркъыгъэ хабзэхэр адрес адыгэ лъэпкъхэм хапщац. Ауэ мы уз зэрыцIалэм адыгэ лъэпкъ псори ицIэлакъым, атIэ лъэпкъ зытIущым нэсауэ араш.

ЛъэпкъыфIагъэ хабзэр зэгуэр Адыгэ Хэкум тепщэнгъэ зиIауэ гурышхъуэ зыхуашI къэбэрдейхэм я деж къызэрежьям и зы щапхъэри шапсыгъхэм яхэса пшы унагъуэу **Занокъуэ** унагъуэр Хъетыкъуейм къиIэпхъукаIауэ Тэрч лъэнныкъуэмкIэ щIыIэ адрес пшы унагъуэхэмкIэ благъагъэ зэриIераш. Мыбыи къегъэльгъуэ адрес лъэпкъхэм яIэ пшы унагъуэхэр нэхъыбэу къэбэрдеипшхэм я къудамэу зэрыштыр.

«**Уэркъ**» псальэм къикIыр цыху щэн, щэныфIагъэ зыхэль жиIэу араш. Ди лъэхъэнэм Европэ королхэм я лэжакIуэ, зэуакIуэхэм ирата лъэпкъыфIагъэ тетыгъуэм хуэдэу, пщыхэмрэ тхъэмадэхэмрэ къыдекIуэтая адыгэ къыхэжаныкIахэм ират тетыгъуэцIэц. Ауэ мыпхуэдэ тетыгъуэцIэ зиIэхэр я щхъэм щытхъужу, цыхухэр дакъузэу щышIадзэм, хуитынгъэ гупсысэкIэхэм тету псэу лъэпкъхэмрэ пщыхэмрэ

Лэжыгъуиш ипекІэ зэфІэнхэри зэзэуахэш. Зауэ нэужым абыхэм яІэ тетыгъуэцІэ лейхэр псори трахри, кызырьгуэкІ цыхухэм зэрахажар **шупашэкІэ** зэджэу щига лыжь цЭрыгүэм кыыхуїцэтэжкаэ Мистер Белл мыр етхиж. Ауэ цыху плащІэ хабзэу Іэнэм **уэркъхэр** нэхъялэ хэлэбэну хуит зэращIар, адрей ІуэхугъуэхэмкІэ псори зэрызэхүэдэр итха нэужь, мыр кыншцегъуж: Жылэм я щихэр кыншцаІэтам кьеэльягъуэ, **«льэпкъ къабзэ»** псальери иужькІэ къэунэхуаэ зэрыштыр. Іуэхум икІэшЫпІэраши, иужьрэй лъэхъэнэм **«льэпкъ къабзэ»** псальэр адигэхэм зэрыхъяар, ар къэзышта пшими и унагуэмрэ и лъэпкъэгъухэмрэ зэрынэсам шэч хэлькъым, армырамэ, зэраутэжжым хуэдэу, пшыхэр хэрып лъэпкъытим икИи къуэкЫпІэрэ къухъэпІэрэ лъэпкъхэм я пшыхэм я щІэблэкъым.

Хээрэти Бегымбарыр хэрып лъэпкъым зэрыштым щхъэкІэ, Ислъам фІэцхъуныгъэр къэзыштахэм я лъапсэр хэрыгым ирапхыфмэ щыхъ лъагэу яльытэнущ. Дэтхэнэри гъуэгу пхэнжкІэ абы лъэлэсни хушцокъу. Мы фІэцхъуныгъэ гупсысэри зы лъэхъэнэ гуэрым Мысыр щатхауэ хэрыгыбзэу адигэ тхыдэм хэтш (Элмэрэтуки «Нурулмэкабис»). Мыбы зэритымкІэ **«черкес»** псальэр **«дерэ кеса»** кеса щІэпхъуэжащ псальэр яхъуэжауэ, Кесари, и гъусэхэри дэшыгъуу, Адигэ Хэкум кІуаэ, адигэхэри абы кытхэхукІауэ итхащ. Хээрэти Умар и лъэхъэнэм хуээ мы щІэпхъуэныр псысэц. Нэхь жыы дыдэу ялтытэ мы зы лъэпкъыр, Пальэ кІэшІкэ багъуэу, мелуан бжыгъэхэм нэсыфыну Іэмал илакъым. Мы жыІэкІэм пэжыгъэ гуэри хэлькъым. Мысырым тепшэшыхъуа адигэ сультанхэм езыхэр фІэцхъуныгъэ ІуэхугъуэкІэ загъэлъапІэмэ, политикэ лъэныкъуэкИи я Іуэхур нэхь пхыкЫну гугъэ яІауэ арагъэнщ. Адигэпшхэм яшыщ гуэрхэм мы Іуэрыгүатэр тегъэшІапІэ яшИри, садати арапу (Хээрэп пэжу) залтытэжжыр. Мыпхуэдэуи нэхь лъэпкъ къабзэу зэрыхъуным иужь итахэц.

Пэжыраши, ильэс мин бжыгъэ Іэджэ лъандэрэ щхъехуиту псэуа адигэхэм нэгъуэцІ зы лъэпкъым и лъэпкъыфІагъэр щыхуу кынхыну сыйкІэ хуэныкъуэ. Абы кыхэкІкІэ пшылІми, адрей лъэпкъыфІхэм нэхърэ лъэпкъкІэ зэрыадыгэм шэч хэлькъым. Ауэ, пшы гуэрхэм монгол, къалмыкъ, нэгъуей хуэдэу мыадыгэ лъэпкъхэм япхуу кызыэрэшари тхыдэм итш. Мыбыхэм я теплъэхэр ноби кыхош. ЦЭрыгүэ хъуа пшы Занокъуэ Сэфар Бейм и щхъэгъусэр нэгъуей Жант. Мыр щапхъэу фигу кыидогъэкЫиж.

Адигэ Хэкур куздрэ кызызхикІухуу тетхыхъа Мистер Белл пшыхэр лъэпкъкІэ хэрыгым кызызхэкІа псысэр пэж хъуну ельтигэри, пшыхэм я гугъу ищыхукІэ **«Эхли салиб»** зекІум цЭрыгүэ хъуа хэрып лъыхъужжхэм Европэхэм флаща **«Саррасин»** псальэм къикІир **«хэрыгым щыш»** жиІэу етх. НэгъуэцІ зы тхакІуэзыпхъякІуэ Мисте Белл и ныбжэгъу Мистер Лонгворт пшыхэр тепшэ хъуа адигэхэм зэракъуэрылхур етхри пэжыгъэ дыдэм и гугъу ешI.

Пшыр

«**Пшы**» псальэр Европэхэм **«Принц»**, урысхэм **«Князь»** (Джыназ) фІэшыгъэцІэхэмкІэ тэрмэш яшI. Ислъам шэрихъэтымкІэ псори зэхуэдэш, адигэхэр мусльымэн мыхьу илэ, пшыхэм лъэкЫныгъэшхуэ яІат. Пшынэжжин ІуэхугъуэкІэ лъхукъуэлІим (хуитынгъэ зиІэ къуаждэс) щхъэ тошI, уэркъхэм щхъэкІэ щхъэ щэшI япшын пэтрэ, пшыхэм папшIэ щхъэуэ щэ япшыннырт. Дэтхэнэ щхъэми и уасэр хуитхэм папшIэ вы 8–10-р ябжырт, пшыхэм папшIи вы 18-р уасэр хуагъэувырт. Пшым и къуэхэм я щхъэкІэ ятын щхъэр хэхауэ метр 1.20–1.60-рэ я лъэгагъу пшылІ щалэкІэ ягъэпшынэт.

Гуашэр

Жанхэм папшIэ уасэу вы 60, уэркъхэм щхъэкIэ 30, лъхукъуэлIхэм щхъэкIи щхъэ 25-рэт. Пшыхэм къашэну нысэм щхъэкIэ япшыныну нысэ тыним щхъэкIэ еzym къыбгъэдэтхэм я мылькум ельытауэ къайхыну хуитыныгъэ иэт. Ауэ, щыхъ къызэрхуашIым папшIэ, гуашэми къэзышхэм псоми тыгъэкIэ хуэупсэныр хабзэт. Мыбы нэмьшI еzym къедзауэ зипхъу ириту уасэ къеызыхами зы щхъэ гуашэм иратырт.

Пшыхэр, еzym и блыгушIэтхэр и гъусэу, къуажэ хэхам дэст, «Кьюокъу» жыхуаIэ къуажэдэсхэм пшым хуалэжын хуейуэ Іүхжугъуэ гуэрхэр яэт. Мис ар Мистер Белл зэритхыжар: «Пшыхэм я тетыгъуэ лъэхъэнэм, и блыгушIэт уэркъхэмрэ ШакъуэлIэшхэмрэ и гъусэу, гупышхууэ зекIуэ күүнээр и хабзэт. ЛъэпкъыфIым хабжэхэрат пшыхэм дэшхэфыну хуитыныгъэ зиIэр. Пшыхэр куэдрэ псэльэнээр хабзэм къемизэгъу зэралтытэм щхъэкIэ, пшыр щагъахъэшIэ пэшым лъэпкъыфIым къыхэкIауэ щIалэ зыгушым щхъэгъерйт ИэнатIэр ягъээшIэнээр я хабзэт.

Пшы зиIэ къэбэрдей, бжьэдигъу, кIэмыргуей, хъетыкъуей лъэпкъхэм я пшыр хеяшIэм и ИэнатIэр игъэзащIэмэ, щыху зыукIахэр щэнээр, нэгъуэшI тезыр тралхъэн ІүххугъуэхэмкIэ пшы зимыIэ адрес лъэпкъхэм я хабзэм тет хуэдэу ящырт. Пшыхэм я жылэхэм хъэктын къыахыртэкъым.

А лъэхъэнэм Адыгэ Хэкум лъэпкъ зыкъому щыпсэуа тхъэмадэхэм ящIа зэIущIэмкIэ пшышхуэр хахти, мыбы папшIэ «Пшыхэм я пшыж» жраIэрт. Мы цIэр къызытехъукIар дыгъалIэ адыгхэм «Хъэти-Хыититхэм» я паштыхышихуэ, пшышхуэ яIэу, пшыхэм я пшыжу жиIэу аращ. И пэжыпIэри «паштыхышихуэ» жиIэу аращ къригъекIыр. Мысырым Карнак тхъэльIупIэм щIэ **Мысырым и фирхэун Рамсеср II-рэ Хъэтихэм я паштыхы Маум I-рэ** зэдащIа зэгурIуэныгъэр зытрагха мывэм «Хъэтихэм я пшышхуэ»-кIэ и цэр къраIуаш. Пшы Болэточкуэ щхъэкIэ Хэкум пшым я пшыж жраIэрт (**Нэгумэ Шорэ, Адыгэ Тхыдэ, нап. 62**). Иналышхуэри пшым япшыжт. ЗэфIэкIыныгъэрэ хахуагъэрэ зыхэмийль е мыхъумыщIагъэ зылэжъа пшыхэр трагъекIуэтырт. Мы быхэм трагъекIуэта мыхъэнэ къикIыу «Пшы техужа»-кIэ еджэрт. ШакъуэлIэш жыхуаIхэм я нэхъыбэр но-бэ уэркъхраш, зы лъэхъэнэ гуэрым пшыу э щытахэу.

Гуашэм и шхыныр пшылI щIалэ цыкIум «Гуашэ Иэнэ»-кIэ хуущIехъэр. Гуашэр зытес щыпIэм «Шилбэр» жыхуаIэ да-нэ Гупхъуэхэр гъудэбадзэм зыщахъумэну кърадзыхырт.

Уэркыр

«Уэркъ» псальэм «хуэшIауэ псэу, лъэпкыыфI» жиIэу аращ къикIыр. Адыгэхэм я деж уэркыгъэр апхуэдэу зы тетыгъуэши, мы тетыгъуэр игъэзащIэ Йуэхугъуэм щхъекIэ пащыххэм ирага-хуагъэфэща тетыгъуэм зыкIи ешхъкыым. Мыхэр хэкумрэ лъэпкыымрэ я пажэ пэтми, икъукIэ щэныфIэхэш, цыху плащIэхэш, гушIэгъу яхэльщ, тэнкIэ къикIуэтхэкъым, лыхъужхъещ, икИи зышыIэнныгъи яхэльщ. Я щхъэм и пщIэр ящIэж, куэдрэ псальэркъым, Йуэху къэхъугъэм и псальэ химылхъэу поплъэ, гупсэхуу йодаIуэ, зауэм щыкIуекIэ, шу пашэш, къыщигъэзэжкIи дзэм и шукIэш.

Мыпхуэдиз хабээ хэйтыхыла зыхэль уэркыым и уэркъ напэр ихьумэу, губзыгъэу, мыбэлэрыгъыну, и лыгъэр къигъэлъагъуэн Йэмал имыIуэ, еzym и гурыIупсыр ирикъухыну, Йеягъэ иримыгъэлэжку икИи еzym имышIуэ псэун хуейщ. Йуэху мыщхъэпэхэр зэгурлыуныгъекIэ зэфIигъэкIыу, игъуэ ихуэмэ, и лъэпкыым, и хэкум и фIагъэм щхъекIэ, жылэм щахэтым зы къуажэ щалэж хуэдэу, къызэрыгүэкI зы цыхуу, еzym щхъекIэ фIы къехъулIэнным хэмиту, и лъэпкыым, и хэкум щхъекIэ мэлажъэ, и псэри ет. Уэркъхэм мы къедбжекIа Йуэхугъуэхэр мыбэлэрыгъыу ягъэзащIэ.

Уэркъхэр, мы къедбжекIа Йуэхугъэхэм я нэIэ трамыгъэту, ззуапIэм лыгъэ къыщамыгъэлъагъуэмэ, нэгъуэшIхэм тегушхуэмэ, и щыхъыр хэутэн ищIмэ, и уэркъигъэри, и тетыгъуэри адигэ псоми ЙээткIэ трахыж. Адыгэхэм я деж зы уэркыым ищIа емыкIур жылэм дежкIэ емыкIушхуу ялъагъу, сыйт щхъекIэ жыпIэмэ, уэркъхэм мыхъумыщIагъэ ямылэжку ялъытэ. Абы щхъекIэ дэтхэнэ уэркъри мыбэлэрыгъыу зыхуэсакъыжын хуейщ. Зэпмыгууэ и щыхъыр, и напэр ихьумэн щхъекIэ ЙуэхугъэфI Иэджэми хон. ИтIанэ уэркъхэм еzym щхъекIэ ЙуэхугъэфI ялэжкыфыркыым, игъуэ ихуэмэ, мавэ, Йуэху щIэнным абы и щыхъри, и тетыгъуэри, и лъэпкыыфIагъэри хэутэн ищIыркыым. Жылэм дежкIэ и щыхъыр нэхъ льагэ мэхъу икИи хуэфащэ щытхуу къелэж. Жылэм абыхэм я лажъекIэр щапхъуэ къащтэ. ХуэшIами, тхъэмьщIеми абыхэм яхуэфащэ щыхъ хуещI. Адыгэ Хэкум уэркыигъэр мыкIуэдыхын зы хабзэш. Ауэ зэрыуэркъыр къэзигъэлъагъуэ гуэр я бгъэми я дамэми телькыым, я унэцIэхэмкIэ псоми яцIыху. Унагъуэ дамыгъэхэр яIэш. ФашэкIэ еzym я тетхэм къыкIэлтыкIуэхэм нэхъ къызэрыгүэкIщ. Лъэпкыым щышу хуэшIа хъуам, дыжын зытебза къамэм дыщэпс тегъельэдэжауэ зэгуильхъэнщ, шылэ джанэ щитIэгъэфынщ. Еzym Уэркъ хабзекIэ къызэрыгүэкI фашэ щыгъыну, дыжын зытебза къамэм зэрихъэнэр хабзэ зыщишIыжми ягъэ екIынкыым. Пэжырачи, уэркъхэм фашэ гъэшIэрэшIакIэ захуапэмэ, емыкIукыым, мыпхуэдэ фашэкIэ зыкврахыну я щхъэм хуамыгъэфащэми. Уэркъхэм пцы яупсыркыым, пцым щхъекIэ тхъэ яIуэркъым, дыгъуэркъым икИи дыгъуэгъуакIуэр яхъумэркыым. Хей зытрамыщIыха цыхур яукIыркыым икИи ирагъэукIыркыым. Я бийхэр яущий, и лажъэр хуагъэгъу. ЖыпIэ хъунщ уэркъхэм я лъэпкыыфIагъэр еzym къыдалхуауэ, и бынхэми къыщымынэу, я бынхжми щIину къахуэнэу. Адыгэ псоми я хабзэу, зэдаштауэ зы хабзэ хъуа уэркыигъэр, бгъэкIуэд мыхъуну зы тетыгъуэш икИи псэукIэш. Мистер Белл уэркыигъэр пщыхэм дауэрэ хуагъэфащэми, мыпхуэдэу етхыхыжр: «Уэркъ жыхуаIэ лъэпкыыфIхэр къызыххекIар адрей щхъэхуйт лъхукъуэлI-лъхукъуэцохэм къыхекIахэм пщым уэркыигъэр хуегъэфащэри а цIэ лъапIэр кърет. Мы тетыгъуэр зэрыхъур мыраш: пщым жылэ зэIушIэм хуегъазэри уэркъ ищIыну щалэм зыш, зы джатэ, витI иретри «уэркъ» ишIауэ жреIэ. Уэркыигъэр езыр лIа нэужж и бынхэм щIину къахуэнэркыым», – жеIэр. Мистер Белл мыбдежым икъукIэ шоуэ. Мы Йуэхум и пэжыпIэр мыраш: жылэ зэIушIэм псоми зэдаштауэ уэркыигъэр зыхуагъэфащар ишIакыым. ЕтIанэу, «щIину къахуэнэркыым»

жијэми, мыри щыуагъэш. Мы уэркыгъэ хуэгъ-эфащэныр, иужьрэй лъэхъэнэм адигэхэм хабзэ яхуэхъуауэ, мы хуэфащэныгъэр япэм зы цыхум хуагъефащэу щытами, иужькIэрэ мы тетыгъуэр унагъуэ псоми щIину къахуэнэну къацташ.

Пшыхэм хуэдэу, уэркъхэми пшылI яIэну хуитт, аүэ пшым и тетыгъуэм хуэдиз хуиты-ныгъэ ИЭтэкъым. Аүэ мыуэркъым ипхъу къашэфыркъым, япхъу иратыфыркъым. Я льышIэж уасэмрэ нысэ уасэмрэ къуажэдэсхэм ейм ельты-тауэ зэцхъэшькIырт. Иэнэм и тхъэмадагъэм фIэкIа абэдзэххэмрэ шапсыгъхэмрэ уэркъхэм лъэкIыныгъэ къыхуэзымыгъенар Мистер Белл етхыжыр: Уэркъуу пшыгъэм нэс дэкIуэтаят, тхыдэм хыхха Абат лъэпкъыр. ЛъхукъуэлIхэмрэ уэркъхэмрэ я зэдауэр къыхъльыхъ хъури зэзэуахъэш. Зауэм лъхукъуэлIхэр къашытекIуэм, зэ-рыльэпкъыу урысейм ихъяжахъэш. Абы щхъэкIэ лъхукъуэлIхэм апхуэдизу я дзэр хуоши, мы лъэпкъыфIхэр Иэнэми тхъэмадэу ялъагъунуу ягу зэрытэмыхуэр Мистер Белл и тхыльым иритхэ-жаш. Адыгэхэм уэркъхэм щыхъ хуашI, аүэ мыр къызыхъекIыр яIэ тетыгъуэракъым, атIэ адигэм и цыхугъераш.

Адыгэ уэркъ щIалэ.

Натхъуэдж уэркъ. Гагарин, Г. 1840–44.

Къэбэрдэй уэркъ. Гагарин, Г. 1840–44.

Лъхукъуэллыр

И щхъэкІэ зи гугъу щытщIахэм нэмьшI, адыгэ щхъэхуитхэм щхъэкІэ «Лъхукъуэл» жаIэ. Мыхэр адигэхэм я щэм и 90-м нэхъыбэ мэхъу. Инджылыз зыплыхъакIуэхэм «Лъхукъуэл» – «Freemen» псальэмкІэ зэрадзэкIаши, «Хуитхэш» мыхъэнэ къикIыту аращ. Пэжу, зыми и унафэм щЭтхэкъым, зыми и унафэм щIыхъэнукъым, я хуитыныгъэм щхъэкІэ я псэр ятынуши, «Хуитхэш» псальэр пэж дыдэу хуагъэфэщауэ ипIэ йоувэ.

Пицы, уэркъхэм лъхукъуэлIхэм благъэ зыхуамыщиыну хушIэкъу пэтми, къыхэжаныкIа лъхукъуэлI унагъуэхэм пицы-уэркъыпхьу къэзышахэр ижь лъандэрэ куеду щыIэш.

Абэдзэххэм «УлIмэ, улIакъуэш, лъигъэ пхэльмэ, ульэпкъ къабзэш», – жаIэ. Мыр хабзэу зылтыта абэдзэххэм хуитхэр зыр зым къызэршихъэшыжыныр щIыхъкІэ къалэжь, адрийхэр уасэ зимыIэ гуэрү ялтытэ. Абы къыхэкІэ лъхукъуэлIхэми уэркъхэм хуэдэ къабзэу залтытэж. Мы класс зэцхъэшцикIыныгъэр япэм хуэдэу и гуашIагъэр зеримыхъуэжыфыр, хуитыныгъэ зиIэхэр арийхэм и лъабжъэу ябжу е аппухуэдэу зрагъэбжыну лъепкъ щIыхъым, я псэукIэм къызэрмызэгъым щхъэкІэ, адигэхэм иужькІэ яхыхъа тетыгъуэхэр псальэр къудейуэ къэнэжьащ. Нобэ адигэ лъэпкъ псоми нэгъуэшI зи унагъуэм и тетыгъуэ лъагэр ялтытэркъым, псоми зэхуэдэ къабзэу забжыж, залтытэж.

Пицыллыр

Пицыллыгъэр къызытехъукIа щхъэусыгъуэ зэмьшхъхэр къаIутэж, ятх. Мыбыхэм хуубжэ хъунуш, япэм щыгъуэ лъэпкъхэр щызэзауэм къаубыду къахуа монгол, тэтэр, урысхэм къытраха гъэрхэр. ИпэжыпIэраши, мы пицылIхэм, лъэпкъкІэ уэркъыу цыху зыкъомым я бынххэри зэрыхэтым шэч хэлъкъым.

Адигэхэм пицылI псори зэхуэдэу ялтытэркъым. ПицылIхэри тIууэ зэцхъэшокI:

1. Зы гупыр **унэIутщ**. Ахэр унэм хуэлIыщIэхэр, унэгуашэм и унафэм щЭтхэраш. Мыбыхэм хабзэ хэхакІэ лэжыгъэ зэрамыщIэм къыхэкIыту, зи хуитыныгъэ яIэкъым, унэ лэжьакIуэхэш. Щхъэхуэу унэ къратыркъым икIи унэ ирагъэухуэркъым, былыми мылькуи яIэкъым. Унэр зейм и тIуэху псори елэж. Я лэжыгъэм пэкIуэжу зи Iыхъэ е зы уасэ иратыркъым. И бынхэр, еzym емыупщIыжу, ящэф. Мыбыхэм пэкIуэжу, зейм егъашхэ, щытIэгъэн ирет. Мыпхуэдэ пицылIхэр машIэ дыдэш. Мыбыхэм япхъухэм къалъхунухэр, я анэр пицылIмэ, нэчыхъ хуатх, ауэ бзыльхугъэр зейм и унэм, къраты зи пэш закъуэм щIэсщ, и лъираши жэшкIэрэ и деж щIохъэф, ауэ и щхъэгъусэм и шхынымрэ и щыгъынымрэ и тIуэху хэлъкъым. Лым махуэкІэ унафэ къыхуаща лэжыгъэр елэж. Мыпхуэдэ цыхуххуу пицылIхэр щхъэхуит цыхуи хъуфынуш. Мы пицылIхэр нэхъ лъапIэш. Сыту жыпIэмэ хабзэм зэрыхэмийтэм щхъэкІэ я лэжыгъэм елъитауэ я бынхэм нэхъ тIуэхушхуэ къалэж.

2. ЕтIуанэрэй пицылIхэр **Хабзэм** епхахэрэш. Мыхэр пицылI дыдэу щымыту зейм и лэжыгъэкІэ и дэрэгъу хуэдэш. Зауэм текIуэныгъэ къэзыхъа лъэпкъыр еzym хуэдэу илъытэну и щхъэм хуигъэфэшакъым. Абы щхъэкІэ къаубыда гъэрхэр зэхуагуэши езыхэм я унафэм щIэту пицылI «Зей щыIэш» цIэр фIашащ. Мыхэр къэды езыт пицылI хуэдэш. Мыхэр зейм и унагъуэм ящыщу, и лъэпкъми халъытэри бзыльхугъеми, хъулъхугъеми я унэцIэмкІэ йоджэ. Унагъуи, хъэси, былыми яIэш.

Къалэжья мэшым и ныкъуэр зейм, адрей и ныкъуэри еzym къыхуонэжыр. ІэшІагъэ зиІэ пщылІым къилэжым и ныкъуэр зейм, адрей и ныкъуэр еzym ейщ. Мыбы щхъекІэ хъэшІэ имыгъехъэшІэу, тыгъэ тын хуэдэ хэцЫныгъэхэр зимыІэ пщылІхэр зейм нэхърэ нэхъ хуэшІауэ мэпсэу. Зейм хуэдэу зихуэпэну, Іэшэ зрихъену, зауэм, хъэгъуэлІыгъуэм куэну хуитыныгъэ иІэш. Мы Іуэхугъуэхэм щхъекІэ зейм хуит зыкъригъэшІин хуейкъым.

Мистер Лонгворт гъесэныгъекІэ пщылІхэр зейм къазэрыкІэрыху щІагъуэ ямыІэу етхыж. Пэжыращи, зауэм куа пщылІхэр цІэрыІуэ хъуауэ, я цІэхэр уэрэдхэм хыхъауэ Іэджи ѢшІэш. Мыбы папшІэ, адрей лъэпкъхэм зэрыжаіэр зэтхуэркъым. Мыбы тэухуауэ Мистер Белл мэр итхыжащ: «**ДЭ ДЫЗЭРЕГУПСЫСЫМ ХУЭДЭУ АДЫГЭ ХЭКУМ ПЩЫЛЫГЪЭ ЩЫПЭКЪЫМ**». Дэтхэнэ пщылІми уасэ пыухыкІа зиІэ вы ѢшІириту и хуитыныгъэр къицэхужығынуш, пщылІыр, пшынэн хуеймэ, зейр пщыращи, хэкІыпІэншэу мэпшиныэ.

ПщылІ Ѣалэм фыз къишэмэ, и уасэр зейм ирет, мы уасэри вы блыщІым Ѣегъу. ПщылІым и пхъур лы дэкІуэмэ, къылах уасэр, хъыдджэбзым и адэмрэ зеймрэ ныкъуэныкъуэу иращІыкІри зэхуаугуэш. Хабзэм ипкъ иткІэ, пщылІым и адэм имыдэу и пхъур ищэну пщыр хуиткъым. ДэныгъекІэ ящамэ, и уасэри аргуэрү зэхуэдэу тууэ иращІыкІри зэхуаугуэш. Мыпхуэдэу щашым и щхъэусыгъуэри Истамбыл яшэ хъумэш. Нэхъыбэм адыгэхэм мыпхуэдэ пщылІ хъыдджэбзхэр ІуэхутхъэбзашІэ хуэдэу зыр зым иращэркъым, ауэ Истамбыл куэмэ, гуашэ зэрыхъунур ящІери, ягъэ хэмэлтүялтытэр.

Зейм и пщылІым и Ыыхъэм хэІэбэн хъумэ, икІэшІыпІэкІэ, «**ХабзэкІэ си Ыыхъэ**» хэльщ, жеІэри хуидэркъым, сый щхъекІэ жыпІэмэ, мыпхуэдэ пщылІхэм хабзэкІэ я Ыыхъэр пыухыкІауэ нахуэщи, зыгуэрхэми игъээшІэну Іуэхугъуэхэм нэгъунэ «**И хабзэхэр**» къэзыгъэльтагъуэ документ яыгъщ. Мыпхуэдэ документхэр нэгъуэшІым ирашэхъумэ, и хабзэхэм емыІэбыхын щхъекІэ пщылІым ират.

Зейр пщылІым и Ыыхъэм кууэ хэІэбэмэ, пщылІри хеящІэм хотхъэусыхэ е гущІэгъу зиІэ гуэрым йокІуалІэри абы хуэпщылІыну зеридэр жреІэ. Мыпхуэдэу къахаукІа зы пщылІыр идэу, зыхъумэ цыххури хабзэкІэ япэрэй зеям и уасэр ирет. Ауэ мыпхуэдэ зэгурмыІуэныгъэхэр зэ-тІэу нэхъыбэ къехъуакъым. Нэхъыбэу тум яку зэгурыІуэныгъэрэ зэкІуныгъэрэ дэльщ, «**зы унагъуэм и цыххуэу**» жыпІэ хъунуш.

Лы дэкІуа пщылІ хъыдджэбзыр зеям «**Дипхъу**» жаІэри ягъэльтапІэ, фыуэ ялтагъу. Хэхауэ пщылІ фызыимрэ япхъухэм къыцхъэшыж зейхэр щабэу, дахэу хуупсэ. ПщылІ хъыдджэбзхэми хуит хъыдджэбзхэм ялэж Іуэхум нэхъыбэ ирагъэлэжыркъым. ПщылІ хъыдджэбзхэр джэгухэми, хъэгъуэлІыгъуэхэми макІуэ, къышофе, пщылІщ, жаІэу, зымы мыхъумыщІагъэ жраэркъым.

Цыххуу пщылІхэр зейм и Іэшхэм кІэльопль, пхъэгъэсынр мэzym выгукІэ къыхашри якъутэ, хъэшІещым щхъэгъэрят ІэнатІэр щагъэзащІэ. ПщылІхэм мы я къалэнхэм щхъекІэ Мистер Белл Ѣытепсэльхым жиІар мыращ: «**Щыхъ хэльу, къабзэу, пщІэ яхуищІу, и иэшэр сыйтим щыгъуи тригъету мыпхуэдэ щэн зыхэль цыххуу щхъэгъэрят адыгэхэм хуэдэу нэгъуэшІ зы хэку срихъэлакъым**».

Фыз пщылІми зейм и шхыныр епщэфІ, мэхъэжэр, псы къехь, ауэ жыышІыгъэрэ унэ пхъэнкІын хуэдэ Іуэхухэм хэІэбэркъым. ПщылІхэр зейм «**Пщы**», пщым и щхъэгъусэм щхъекІи «**Гуашэр**»-кІэ зыхуагъазэ. Зейхэри пщылІ цыххуухэр я цІэкІэ къраджэр, бзылхуугъэхэри еzym я унэцІэмкІэ зыхуагъазэр. ПщылІхэр зейм я бынхэм я гъесакІуэхэш. Зейм и бынхэм егъэлеяуэ фыуэ зэральагъум щхъекІэ, нанухэм фы

дыдэу къальгъу, нэхьыбэу и щэхухэр зыдагуэшыр ахэрац. Пицым и хыдджэбзхэри пицылIхэр я дэIэпүкъуэгъуу күэдрэ мэкIуасэ.

Мы лIЭужкыгъуитIу зэшхьэшыкI пицылIхэм япэрайр урысхэмрэ нэгъуэщI лъэпкъхэмрэ къыттраха гъэрхэц, еIуанэри адигэ пицылIхэм къазэрыхъукIам шеч хэлькыям, сый щхъекIэ жыпIэмэ, еIуанэрий пицылIхэр хъэкътынрэ Iуэху лэжыгъэ хуэдэу хабзэкIэ ябзри ядыхааш.

Щхъэхуитыныгъэм еса адигэхэм, цыху гуэрхэм я хуитыныгъэм тепщэ яхуэхъуу, езыхэм яхуэмидэу зы классу пицылI зэрэцIам дык'ыхуэкIуэмэ, зэхуэдэнэгъэр дуней псом ныкъуэу къызэрынэр ди жагъуэ зерыхъур жытIэпхъэц. Сый щхъекIэ жыпIэмэ, зы щыпIэ дежи зэхуэдэнэгъэ гупсысэр лъэпкъ гъунапкъэм блэкIакъым. Пасэрэй алышдхэм адрий лъэпкъхэр цыху емылдыжу ялтыгтэрт.

Пасэрэй урымхэрачи, дуней цыхухэр гъэр яцIын щхъекIэ къэралыгъуэшхуз яухуат. Япэрай Спартэрачи, мин 30.000 хуу гъерым и унафэр зыIЭцIэльым ящышу зерыхъур, езы спартанхэр мин 10.000-м хуитыныгъэ яIу арат. ГъэрпыIэр япэрай цыхухэм я гупсысекIэ Iеиштэткъым. Тхъэм и пацхъэ къеха фIещхууныгъэм гъэпщылIыныр хуит къиццырт. Нобэрачи, нэгъуэщI лъэпкъхэм хуэмидэу ядэпсэухэри махуэ къэс къытезыкъузэ лъэпкъым и гъеру мэпсэу. Нобэ, мымуслымэнхэм хъэкътыну къыIахыу щыта (уэсмэнлым) «РЕАЯ» (нэгъуэщI зы цIЭкIэ иджыри щыIЭш). Европэм и колониехэм щыпсэу цыхухэр мы жытIам и шэсу къоув. Ирагъэлейуэ къапсэль «цыху щэн-къэшхуныр щыIЭжкъым» жыхуяIэр псысэц. Ипэм машцIэу щыIЭти, иджы хуэщIахэм яIэ гъэрэри нэхьыбэц.

НтIэ, арачи, цыхухэм дежкIэ мыр мыхьумыцIэшхузуу, цыхугъэм къемызэгъуу къыдолыгтэри, адигэхэри мы Iуэхум зерыхэтыр ди жъагъуэми, нэгъуэщI лъэпкъхэм епльытмэ, напэтхэу щыткъым. Ауэ адигэхэр пицылIым иIэ хуитыныгъэм ебакъуэркъым. Мы хуитыныгъэ тIЭкIум апхуэдизу я нэIэр трагъэтри Мистер Белл «ЦЭМЭЗЫМ» дунейм ехыжа и пицылIым и хъэдэр дахыжа нэујь, хъэдэIусу мэлибгьюрэ зыврэ зэриукIар, «умышынэ, мы льы згъэжам хъэдрихэ дахэм уришэнущ» жиIэу, и пицылIым и цIэр къриIуэурэ, нышхэр зерыхуиукIар, мыпхуэдэ щыхыр я гъэрми, я пицылIими зерыхуацIыр етхыж.

ХЭКУ ЗЕХҮЭКІЭР

Адыгэ Хэкум и цыхуу псори кызызэштүүбүдэу «теократие, аристократие» жыхуа! э къэралыгъуэ зэи хъуфакым, хуитыныгъэм и лъапсэу ялтытэ хабзэмрэ ар зэрихъяну кыщхъэшчыжын жандарм, полицэм иғъэзэштэну Йухугъуэхэр жылэ цыхухэм я!э гъущы!эмк!э быдэу зэраубыдым щхъек!э, **ДЕМОКРАТ** псэук!эм и хэкужьщ.

Шакъуэхэр республикэ цыхк!у зырызу щыхъук!э, зы лакъуэрракъым хэку и к!уэц! Йуэхук!э я нэ!эр зытетыр. Хэку к!уэц!ми хэку щыбми Йуэху кыкъуэк! хъумэ, «зэ!ущ!» жыхуа! лъэпкъ хасэхэм нахуэу щитопсэльхъри Йуэхугъуэр щызэф!ах, адигэхэм я хэкузехъек!эм щхъек!э «Зэгухъя Республикахэр (Федерац!)» жыл!э хъунущ. Шакъуэхэр еzym я к!уэц! Йуэхугъуэм хамэхэм я унафэр храгъальхъэркым. Ауэ дээрэ политикэ Йуэхугъуэ хуэдэу, Хэку Йуэху кыкъуэк!мэ, зы лакъуи еzym зэф!ихыну яужь ихьауз зэи яльгъуакъым. Мыпхуэдэ Йуэхугъуэхэм жылэ псори зы хъуауз зэгууувэ. Шакъуэхэм я!э тетыгъуэм мыбдежым зыри къик!ыртэкъым.

Шакъуэхэм тезыр зытрайхъэфыр еzym я цыхухэрэчи, нэгъуэштхэм я дауэдапшэм зэхыхъя хеяц!эм кынпэрыуэ щымы!эу хуахти, хеяц!эм къишта унафэр пэры-үншшэу ягъэзац!эрт.

Адыгэ Хэкум зы цыхум и унафэм щэту султанаигъэ щамыухуам и щхъэу-сыгъуэр, адигэхэр, езыхэми, я Хэкум и хуитыныгъэм, зыми хуамыгъадэу зэр-рахъумэраш. Мыбы папш!э лъэпкъ псоми еzym я гупсысер жа!эу, и Иэр къа!эту «Сод» и «Здэкъым» жилэн хуейц. Хасэр мыжыжъэмэ, жылэ псори кызызхуосри унафэр псоми зэдадауз къащтэ. Мыбыи къегъельгъаэр адигэхэм я хуитыныгъэр зерагъельзап!эр. Пхъэидзэгъуэм зыри лык!уэ ящ!ыркъым. Мыбы къыхэк!ыу хасэм кызызхуэса жылэм къащта унафэр, къэмик!уахэм я дзыхъ зэрытэльтир нахуэш.

Адыгэхэр зы цыхур зэпымыууз пшыуэ яльгъууну зэрыхуэмейм къыхэк!ыу, нэгъуэштхэм хэкухэм хуэдэу жылэр зэхуишэсу, и унафэм щигъэтыну пшышхуэ зэи къаахэк!акъым. Зы е цыху зыт!ущим тетыгъуэшхуэ иратмэ, и тетыгъуэр фык!э зэ-рыхуимылжжыныр ящ!эри, еzym я нэ!эр трагъету Йуэхур ирагъашт!эмэ нэхъ къащтэр. Мы Йуэхугъуэм тэухуауз зы щапхъэ къэдгъельгъаэр хъунущ. Куржыпшхэм (джиназхэм) я хэкур урысым тыгъэ зэрыхуаш!ар. Пшыхэм тетыгъуэ зи!а Къэбэр-даймрэ Бжъэдигъу щынаалъэхэм я пшыхэмрэ, я лъэпкъхэр къагъэда!уэрэ урысым и унафэм щагъэува пэтми, Шапсыгъ, Абэдзэхэ, Убых щынаалъэхэр урысым и губ-зыгъагъами, и нэгъэц!умк!и лъэк!ынгъэ зэrimыгъуэтар мыбы и шэсщ.

Нобэ къэралыгъуэ зехъэным и нэхъыф!ыр «Демократ Республикаш» жыхуа!эр ильэс мин бжыгъэ лъандэрэ адигэхэм, нэгъуэштхэм я Йуэху щык!эм хуэдэу «Зехъэ-ным» тэухуауз, мы гупсысэ лъагэр япэ дыдэу къигупсысу, мы хэку зехъек!эр гъаш!э псэук!э зэризыхуиш!ам и щапхъэш. Адыгэхэм я Хэку зехъек!эр Мистер Белл мып-хуэдэу етхыж:

«Къэралыгъуэр зехъэным дыкъэсмэ, псалъэм папш!э, Америкэм и демо-крат къэралыгъуэмрэ адигэхэм я къэралыгъуэ зехъек!эмрэ зэтльйтмэ, ди нэм кыиф!энэ зэхуэдэныгъэхэр тлъагъуфынуш. Америкэм и къэрал ухуек!эр жылэм я гупсысэ, я зыхэц!эм къытхекъук!аци, я къэралыгъуэ зехъек!эм и пкъыр щ!эбыдэр араш. Адыгэхэм я хъэл-щэныр къаахэжанык!а жык!эху, зи нэгу күэд щ!эк!а, гуп-сысэ куу зи!э тхъэмадэхэр къыхахти, мыбыхэми адигэ хабзэ гъэспам емыбакъуэу, ижь лъандэрэ жылэм и фыгъэ зыхэлхэм тепсэльхъуэрэ, зэныкъуэкъуэрэ унафэ къащтэфыну хуитыныгъэ иратырт. Зехъек!эр зээмэйзэ щхъэрыуэфынщ, хуэмуи

лэжьэнц. Адыгэ Хэкум мы я тхъэмадэхэр, «**кIещIуш**» хъужахэу сыйт Іуэхугъуэки лъещхэт, зыри пэпсэльэну хуиттэкъым, дэнэ дежи Фынрэ Иеймрэ зэхагъэкIу жылэ псоми я жъаум щIэту, я нэIэр трагъэту Іуэхухэр ягъэзащIэрт. Ауэ Іуэхур хуитныгъэм къыщысым деж Іуэхум жылэри яхту, нахуэу, я нэIэр тету ялъагъурт, мыхъумыщIагъэ къызэрилъхуным щхъекIэ щэхуу, и щхъэр тепIауэ, щIагъыбзэ хэлтү Іуэхугъуэхэр ядэртэкъым».

Хэкум къэралыгъуэ Іуэхугъуэхэр зыгъэзащIехэмрэ къырикIуэмрэ щытепсэльхым щыгъуэ Мистер Белл жиIэр мыращ: «Фыгуэ зыфIэува хабзэхэмкIэ жылэм тепцэшхуэ зэраIэр нэрылъагъущ. Мы я псэукIэм хамэм и нэкIэ уахэпплэмэ, мыхэр дахэ дыдэу зэрыпсэур умыгъециIэгъуэну плъэкIынукъым. ЗэфIэнэмрэ «**хъейнапэ**» жыхуаэ мыхъумыщIагъэхэр къызэрыхъур икъукIэ машIэ дыдэущ. Мы хэкум и цыхухэр я зэхуэштыгыкIэм гъуазэ яхуэхъур, щэныфIагъэ, ныбжъэгъугъэ, псэукIэ тыншигъуэ, гъесэнгъэ дахэ къезытыр гуэшын щхъекIэ, зэхэзэрыхъуаэ хабзэ мин бжыгъэхэр зытх лъэпкъхэм хуэдэу иригушхуэ хъунущ. Мы щIыпIэм дэтхэнэ цыхуми и щэныфIагъэр нэхъ лъагэ дыдэ мыхъуми, псоми нэхъыфIыр зэрагъэгъуэтиним хушцокъури, нэхъыбэ дыдэм мы щэныфIагъэр яхэльщ. Егъэлеяуэ псэуныгъефI, зыкъызих, зызыгъефIерафIэ, лъIуэн, щIыхъыншагъэхэр мыйхэм ящIэркъым.

Мыбдежым гу лъытапхъэц, «**Тетыгъуэ зиIехэм я тетыгъуэр я бынхэм къа-зэрыхуэмынэм щхъекIэ мы ІуэхугъуэмкIэ шынагъуэ щыIекъым**». Ауэ жылэм я деж езым и гуашIекIэ, и кIещIущагъкIэ къилэжжамэ, дзыхъ къыхуашIамэ, хуэфащэу къилэжжаяуэ аращ. Иджыри къес зыхуэмыфащэ гуэрым тетыгъуэ иратайэ тльэгъуакъым. Тхъэмадагъэ зыхуагъефащэхэр нэхъыбэу зи ныбжъ хэкIуэтахэрэц. ХуэцIауэ псэуныгъэ зиIехэм мыбдежым зыри Іуэху хуаIэкъым.

ИтIанэ егъэлеяуэ псэуныгъэ зэрыштымыIэри жыпIэ хъунущ. ПыухыкIауэ тэзырхэр, лей зылтысахэр тхъэусыха нэужь, зэхуэса хасэм къишта унафэм нэужьи, цыххълыыхъ хъуа зауэхэр, жылэ псори, къанэ щIагъуэ щымыIэу, дэхуэхауэ, тхъэмымыщкIагъэм хуэкIа пэтми, цыхху хъунщIэн хуэдэу абреджыгъэхэр ящIэу зэхэсхакъым. Тырку, ермэлы щэн-къещэхун ящэну «хъэпшип лъапIэхэр» ялыгъуу хэку псори къызэхакIухьри, зэи ямыхъунщIэу тиншу къакIухь.

Хасэшхуэхэр

Адыгэ Хэкум къэрал лэжъакIуэхэр зэрамыIэм щхъекIэ, хуэныкъуэ хъухэмэ, хасэм кърагъэблагъэрэ Іуэхушхуэхэр зэблахырт. ЦыкIуфэкIу даудапшэри езым я жылэм щыIэ хеяшIэ Іуэхуми хэпльэр фIэшхъуныгъэ щIэныгъэлIхэм ящIа унафэмкIэ ящIырт.

Хасэхэр удзыпцIэм, нэхъыбэуи мэз жъаум щаухуэрт. Сыйт щхъекIэ жыпIэмэ, Иэгъуэблагъэм щыIэ цыхху псори хасэм къакIуэрти, мыпхуэдиз цыххур зыщIэхуэну зыунэ ящIыфынугтэкъым. Хасэм лъэпкъ Іуэху зэблихынумэ, ут гуэрым, Іуэхугъуэшхуэ зэблахынумэ, Іуэхугъуэр къышыхъуа щIыпIэм пэгъунэгъуу ящIырт.

Хасэхэм нэхъялэ пшыхэр, итIанэ уэркъхэр, я щIыбагъми лъхукъуэлIхэр тIысхэрт. Мыпхуэдэу нэхъ иуҗкIэ щIыпIэ зыхуагъефащхэр и гупэм итхэр мытIысаэ пэпльэхэрт. Абэдзэх, шапсыгъ, убых лъэпкъхэр зэхуэсау урысыр къазэритеуэм щхъекIэ, я дзэмкIэ сыйт хуэдэу езэуенуми, и унафэ къаштэну **Псыжь** псыхъуэм и гъунэгъуу щыIэ **Адагум** жыхуаIэ щIыпIэм щыIэ, зи цIэр Іуа лъэпкъ зэIущIэшхуэм хэта Мистер Лонгворт Адыгэ Лъэпкъ Хасэшхуэм теухуаэ жиIэжахэм фы дыдэу щыгъузэ дешIыр:

Зэйүүцээ щынпээм ярд щитл-шиш (зы ярдыр сантиметр 92 мэхъу) деклуулла нэужь, хэццаплэ яща щынпээм дишэну зы гуп, **Хөгжлийн Мансур Бэч** я паша, кызызрыктуэр кынджалащ. Зи цэ кырауга лым и щынхыр нэхъ ляагту, нэхъ ягъельаплэ зы цынху зэрынчтыр си гусэ Хээжым кызыжиллащ. Мынхуэдэу зы цынху ляаплэр кызызэрыспекуулам щхъэклэ, щынхынхуэ кынхушилауз зыслытэжащ. Ар кыншеблагъэм дэслэгъуа уардагъэр, Европэм нэхъ кынхэх зы цынхум дэслэгъуным куэдклэ ефлэгъирт. Сэ кызызэрысчыхуар «**Хасэм и псальэр, зауэм и сэшхүэр**» теклуэр, Адыгэ Хэкум и пашэ мы лым и тетыгъуэр ауэрэ хуагъэфэшатэкым икни яэ паштых гуери кынхуэупсатэкым. А хуагъэфэща тетыгъуэм и гүэццагъэр и льэпкэгъухэм хуитынгъэ яэу пхъэидээклэ хахат. Езим и хахагъэ, и лыгъэ, и йущагъэмрэ күурш демократиен къахипча псальэртуагъэмклэ кылэжкаат. Мы фынгъэ псори и кынхуагъэшхуэмклэ пхъашэу, унафэм щынхуэн зыфлэмын и льэпкъыр, ямынцэххэу и унафэм щынхуеваш. Мы кылэжкаа тепщэнэгъэм щхъэклэ зыкъомым эзым щхъэклэ «**король**»-щ жалээр.

Мансур Бэч и гүунитынмклэ уэркъхэр и гусэу гупым япэ иту зэрытльагъуу, тхэт шу щищым и нэхъыбэр, зауэм күүхэм хуэдэу, кий-гуоуклэ, шынхъэмгъязэу ебгъэрыктуахэш. Адрейхэри апхуэдэ къабзэу мынхэм къебгъэрыктуажащ. Фочхэр, киэрахъуэхэр ягъяуэр, апхуэдизу гуашцэу, я фынч щынхуэри шынхэри зэхэзэрыхьащи, япэццыклэ зиццысыр кызыгурмынтуу згъэццэгъуат. И пэжынлэр зырикт. Зэныбжъэгъухэр мынхуэдэу зэдогушын, езыхэми мы джэгуклэр я фынччи, загъэнтийнхуэмклэ зэдоджэгүү. Нэхъыбэуи щынхь зынхуашцэ нэхъыжхэм япэццэхуэм щынхуэри ягъэзащлэ джэгуклэц.

Жынтийнц мис мынхуэдэу щынхуэри зауэ гуашцэ ирагъэкийн, льэнхууйтыйнмклэ къэна нэхъыжхэр зэплэзэрыту, хуэмурэ зэхуэкийн. Гупитын зэлээлэса нэужь, псори Мансур Бэч хуэкийнхэри яшхэм шепсихым, дэри депсихаш.

Иэр хабзэклэ (фынхъус папшцэ) и тхъэклюмэ ижым и ляашцэм нэс илэта нэужь, си гупэмклэ щыт мы тхъэмадэ цээрийнум нэхъри згъэццагъуу сеплъащ. И тепльэклэ абы и ныбжыр тхущиим щынхуэри, тээкли ляагт, льэшт икни Иэпкъильэпкъиклэ быдээт. И йещэ-фащэхэр, йээз дыдэ гуэрын зэриццам шеч хэмийнтуу, дахэу ягъэццээрэшцаат. Я бзылхуагъухэм я йершцэ фашэм и льэпкэгъухэр зэфигъуэн дэплъагъуэтэкым. Щынхуэри Псыжь псынхуэри щтаа щынхуэри ныкъуэдэйкъуэ хъуа и лякъуэр тээкли кызызэридэмыбзым абы дахагъэрэ ляагтгъуафлэгъиклэ узээлишэу кынхуэри.

Япэм зауэм игъуэта улэгъэм кынхуэри дыркъуэр иджыри тельт. Езим кынхуэри щэхуагъэ пльэклэ илээт, мис мы и тепльэр зыльэгъуам абы фынч зригъэлъагъуурт икни лытгэнэгъэрэ щынхыклэ кынхуэупсэрт. И гур къабзэу, губзыгъуэн щынхуэри зэризэришэм, абы Европэшхуэм «**Щынху щэджащэ**» жынхуацэ и нэкли дахэм зы леигъэ хильхъэрт, ар дахэт, кьеекли.

Адигэхэм я егъэблэгъян хабзэм демыбакъуу тицэлхээ псори Йэзэльяуншэу зэфлэдгъэкияш. Туми ди гуапэ дыдэу Йэплэ зэтшэкли. Иланэ дызэбгъэдэту Лъэпкъ Хасэр щынхуэса щынтийнмклэ дыктуаш. Ди гуса щынхуэри урысым езэуэну япэлъэрт, я Хэкур яхъумэжын щхъэклэ икни щынтийнмклэ ягъээж хъунут, икни Лъэпкъ Хасэм кърихъэллахэр жылагъуэбэ блиблым я уэркъ, щынху йущ кынхэжанылахэм я нэхъыбэр зэришын щхъэклэ «**хъээз**» псальэр жызыгъын къахэмийнтуу унафэм быдэ кынхуэри.

Пэжыраши, мынхуэдэ зы хасэм хэтхэр я бжыгъэклэ льэпкъым хахауэ, къагъэкияуэ плъытэ хъунущ. Сыт щхъэклэ жынтийн, жылэр хасэм кынхуэри унафэм нэмынцэ,

зэдэIуэн унафэ щыIэкъым. Жылэр бгъэдэIуэну, мыбы нэхь дахэу, лъепкъым и гум къипсэльыкI унафэр къащтэным шеч хэлькъым. Адыгэхэм мы хабзэр къышлаштар, къилу мыхъумышцагъэхэр, Хэкум и флагъэр зымыгъэзащIэ емыпциыжын аүэ мы зэхээзэрыхъауэ къэльягъуэ пхъэидзэ мынахуэр нэхь яфIэзахуэш. Пэжыраши, и хуитыныгъэр зыми пэзымыщIу зыхумэ мы лъепкъым и гуашцэр, еzym фэкIа, зыми и дзыхь иригъэзыркъым. Нахуэуи икIи щэхууи зыри лыкIуэ ишцыркъым, зы дакъикъэ ПальэкIэ зы гупри хуит ишцынукъым.

Къэралыгъуэшхуэхэм я Iуэху зехъэкIэр, и лъабжьэ дыдэм щыщIэдзауэ яхъуэжу, псори жылэм и пщэм дэзылхъэну хуей, апхуэдизу гуашцIу, егъэлеяуэ хуиту хэку зехъекIэм щхъэкIэ жылэ псоми езытыну хуей «Genel by» жиIэу кий-гуо ди радикалхэм ягу къырагъэкIыж хабзэшIэ гъуэгум ахэр зыхуейм тетыжу зы увыпIэ щыIэш: си пхъэидзэр фэстыркъым...

Лъепкъыр хуитыныгъэм и пхъэидзэр еzym ейуэ илъытэ пэтми, мы хасэм игъээщIэнэыр лъепкъыр зыхуейраши, абы шеч хэлькъым. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, ныбжь, Iезагъэ, лыгъэ, жыжъэ пльэф мыхэр зэплъытыныр уасэ зимиIэ Iуэхугъэш. Мы фыгъэ псори зыхэльхэм жылэм и фылъагъуныгъэм, я пльэкIэ дахэр зыхуэзышхэм хабзэкIэ жылэм унафэ хуашцIыф. Мы тетыгъуэр япэм нэхъыбэу зы къуэладжэ дэсхэм, зы лъепкъым ейт. Ауэ хамэдзэхэр къышыкъуэкIым нэхь ин ямыщIу хуацьым. Лъепкъым и Iуэхухэр зэблахыну яхуха хасэхэр лъепкъ псоми зэраIэм къыхэкIкIэ, жылэ нэхь ин псори къызэщиубыдэу яхухуэнэры Iемалыншагъэ хуати, аращ мыпхуэдиз лыкIуэ куэд къышцIекIуар. Хэкум дэтхэнэ цыхуми хасэм езы дыдэр хэтину, зэрыльэкIкIэ еzym и гупсысэхэр жиIэним щхъэкIэ зыри лыкIуэ ишцыркъым. Ауэ щыпIэ жыжъэхэм къикIыу къэкIуэнэры, и Iуэху-дэлтыр къигъянэнэ, мыпхуэдиз лыкIуэ зы щыпIэ зэхуэсыныр, зыхуэныкъуэ псори къехулIэнэры Iемалыншэхи, хасэм къэкIуахэм я дзыхь зытель цыхухэмрэ сайт хуэдизу мы Iуэхугъуэм щхъэкIэ хахыу лыкIуэу къамыгъэкIуа пэтми, мыбы зрагъэзэгь.

НобэкIэ зауэр щекIуэкIыр шапсыгъэрэ натхъуэдж лъепкъхэм я щынальэши, Лъепкъ Хасэшхуэм къэкIуа лыкIуэхэм я нэхъыбэр мы щынальтиIым къикIахэрэши. Сарыкъ зыщхъэрыгъ «ефэнди» жыхуалэ еджагъэшхуэхэр (духъэшыхэр), хеящIэхэр, жьакIэху тхъэмадэхэр, къыхэжаныкIахэр, къуэладжэ жыжъэхэм къикIахэр «Фэсанш-Фэхъус» жаIери занщIэу хасэм хохъэхэри мэтIыс. Яхэплья нэужь, хасэм и нэхъыбэм я цIэкIэ зэрэдэным шеч къытритыхъэу и гур мэзагъэр. Мыпхуэдэ хасэхэм и махуэ, и сыхъетыр дэнэ лъэнныкъуэки хыбар лъагъэIэсри щхъэхуэу ирагъэблагъэркъым. Ауэ ягъэIуа хыбарымкIэ псори ирагъэблэгъяуэ ялъытэ, хуейр къокIуэри занщIэу и пхъэр иредзэ.

ЗэIущIэм дыщеблэгъам щыгъуэ, адигэхэм я лъепкъипцIыр къэзигъэльягъуэ «вагъуипцIрэ щабзэшигъирэ зэрйт удзыфэ лъепкъ» ныпыр щыслъагъум, «Лъепкъ Хасэм» тэухуаэ нэхь зыгуэрхэр къызгурлыуэ сыхъуаш. ГъэшIэгъуэну мэз жыгэишхуэ... И лъащIэр дахэу ягъэкъэбзат. ЩыIэтиIэ жьаут, и кIуэцIым ит жыгхэм я лъабжьэм жыглыцхэр кIэрицIэжауэ, я тхъэмпэхэми унащхэ Iуэхур игъэзащIэрт. Нэхъыжхэмрэ лыжхэмрэ гуп зэрыгъэхъужауэ удзыпцIэм хэсхэш, зэринаIуэши, Iуэху куум тепсэлтыхъэрт.

Шыхэраши, уанэхэри ятельу, шхуэри яжъэдэльяжу, жыг къудамэхэм ирапхат. Хэкум и лы губзыгъэхэр жьаут эзхуэсауэ щыщIэсийм, нэгъуэшI удзыпцIэмкIэ щIалэхэр зэпсалъэрт. Ари зытеухуар зауэрэ шы шэсынрэт.

ХыхъэпIэу къагъэна гъуэгумкIэ дыпхыкIри хасэм дахыхъаш. Дэр щхъэкIи щыпIэ зэрагъэпэщауэ, щхъэнтэхэри тхуагъэтIыльтат. Нэхь къыхэжаныкIахэм

дыкъаухъуреихъри удзыпцIэм детIысэхаш. ДэнекIэ дыплъеми, хасэ хумакIуэхэр щигтт. Игъуэблагъэм щыIэ жыгхэм тетIысхуаэ, театр пырхъуэм тес хуэдэу, гъэшIэгъуэн епльакIуэшхуи щыIэт. КъэкIуа цыху псоми щэху пхъэидзэкIэ зытеп-сэлъыхыныу, унафэ зыхуащIынухэм пщэриль зыхуащIар жыакIуэ Хъэудыкъуэ Мансур Бэчым хасэр къызэIуихаш.

Мансур Бэч тхуэзаншIэу удзыпцIэм тIысат. Тыркубзэ ищIэ пэтми, псоми ягурIуэн щхъекIэ, адигэбзэкIэ къыдэпсалъэрт. Абы папщIэ тэрмэшакIуитI дыхуейт. Ди тэрмэш грузин Лока адигэбзэр французыбзэкIэ къызжIэжырт. Уэркъ хеящIэ **Хъэджымыкъуэ Мэхъмэт Ефэнди** тыркубзэр адигэбзэкIэ яхуIуэтэжырт. Мэхъмэт Эфэнди хуэдэ зы цыхум дежкIэ тэрмэш Iуэхур ищхъэм хуимыгъэфащэм, нэхъыбэу даIуэхэм я гур фы яхуицIын щхъекIэ и псальхээр игъэшIэращIэурэ и губзыгъагъэр къигъэльагъуэрт. Езым и бзэр нахуэт, жыакIуэу, цЭрыIуэу зэрыштыым щхъекIэ, мыпхуэдэ зэIуцIэхэм къыщыпсалъэрт. Къэпсэльэн щхъекIэ и башым зытригъашIэу ди гупэмкIэ шыувым, «Шэрод» таурыхъ зыщIэ Ѣоджэнир сигу къигъекIаш.

Мансур Бэч Адыгэ Хэкум я лыкIуэу къеблэгъа адигэхэм я цЭкIэ фIэхъус къыдихаш, икIи Мистер Дэвид Уркварт и узыншагъэм къыцIэупщIаш. Итланэ дэри зэрытльэгъуам хуэдэу урысхэр я гуашIэ псокIэ аргуэру къыдэзэуэну зэрышIадзам, яльекIим, дагъекIуэдыпэну зэрыхуейхэр, урысхэм пещIэувэну инджылызхэр зауэм къыхыхъэн щхъекIэ, сый хуэдэ гугъэ яттыфынуми ѢцIэупщIаш. ЖысIэращ: «*Viksin 13*» Iуэхугъэм папщIэ Инджылыз къэралыгъуэм иIэ зэхуштыкIэм епльытмэ, урысым Адыгэ Хэкум хы Iуфэм Iут и кхъуххэр Iуишижын зэрыхуейр, Адыгэ Хэку къэралыгъуэр инджылызхэм къэралу зэралтытар жысIаш.

Мистер Дэвид Уркварт

«Инджылызым, Скоч, Кромрети 01.07.1805 гъэм къальхуац, 16.05.1877 гъэм Наполи-Италием дунайм щехижсац. Зы къуэ шлат, и цЭр Фрэнсис Фортесив. Женевэ дээт Француз дээлIеджанIэр къиухри 1831 гъэм, Сэр Стэтфор Кеннинг и гъусэу, Истамбыл лыкIуэу ягъэкIуац.

1834 гъэм и бжъыхъэ пэцIэдзэм, кхъухьым итиц Лион и гъусэу, ЦЭмээз кIуац. Занокъуэ Сэ-фар и тхыгъэмрэ Истамбыл дэс адигэптихэм я тхыгъэхэри яритыжсац. Адыгэхэм Ѣыхъышхуэ къыхуацIаш, ягъэлъэнIаш. ТIуансэ и пэгъу-нэгъуу ѹыIэ Агуей къуэладжэм зэIуцIэ яицIри, Урысым иращIылIэ зауэхэр къыхуаIуэташ.

МазиплIкIэ Хэкур къикIухьри, адигэхэм я Iуэхум фIыуэ ѹыгъуазэ хъуа нэужсь, Истамбыл игъэзэжсац. Дэвид гу зэрыльтамкIэ, адигэхэм хабзэ гъэшIэгуэнрэ ѹэнгъуазэ дахэрэ яIэц. Мы лъэпкъ дахэр демократи, псэуныгъекIэ ефIэкIуац. НэгъуэцI зы къэралым и унафэм ѹиэмиту псэуну яхуэфащэц. Инджылызым и лыкIуэ Лорд Понсонби къигъэдаIуэри адигэп-тихэм я лъэIу тхыгъэри шыгъыу, Инджылыз къэралыр дэIэпыкъун хуейуэ имха тхыгъэмкIэ,

Хамэ Къэрал лыкъю Лорд Пальмерстон Дэвид и ІэнатІэм ЙигъэкІыжаш, Инджы-
лызымрэ Урысеймрэ я зэгурьїуэнэгъэм уи ягъе ибогъекI, жиЭри. Дэвид, Лондон игъ-
эзэжса нэүжс, газетхэм, журналхэм тхэуэрэ дэІепыкъуэгъу Іэджси зэригъэгъуэташ.
И мылькур ищэри зы кхъухь из шыгъурэ адыгэхэр зыхуэнэкъу хъэшишахэр иргъэ-
щац. Къэрал зыбжъсанами адыгэхэм дэІепыкъун хасэхэр щиухуаш.

Феплъйт мы щIалэм и гъащIэм зэрызихъуэжам. Ди Хэкум хъэкIырэу къакIуэри, исэухукIэ адыгэм и тельхъэу лэжьсац. Тхъэм хъэдрыхэ дахэ кърит» (кыхэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.).

НтІэ, аращи, фэри жығІэ, дэр хуэдэу гу къабзэу, псэ хъэлэлу, пэжу дынывэжэ хъунумэ, къыдгурывгъаІуэ. Сыт щыгъуэ ди Іэшхэр дгъэхъужыфыну, ди хъэсэхэр шынагъуэ щымыІэу двэжыфыну? Сыт щыгъуэ ди унэхэр ямыгъэсыну, ди бынхэр яукыным пэІешІэ дышыхуэхъунур? Тхъэм щхъекІэ дыкъевмыгъапцІэ. Шынагъуэм ди дзыхь зэрыдгъэзым щхъекІэ, пцЫкІэ фыкъыдэмыпсэльэж, пэж дыдэр жығІэ. ПцЫр пэжым зэрагъещхыфынур дошІэ. ПцЫр пэжыгъэм апхузэдизу гъунэгъуу ирахулІэри яку дэл्यыр, мы ІэпхъуамбитІым я кум дэлъым хуэдизу къагъэлтъагъуэ.

Мыбыхэмкіә псальэ гъәштәрәштә зымыштәхэм щхъэкіә пәжыгыгъ хэль хуэдэү сымыпсэльну къызэлтэйуахэш. Сэри езыхэм фы къайхъултэм си гуапэ зэрыхъ-уныр яжесіәри, сщіэм хуэдиз езыхэр зыхуей тугъэм и пәжыпіэр яхуесіуэташ. Я хэкур яхъумэн щхъэкіә, шынагыуэ Йүэхукіә сыйкимыктутынуи къэзгъэгүгъац. Сыт щхъэкіә жыпіэмэ, хуитыныгъэм хуашт зауэр лъаптэт. Хуитыныгъэр, инджы-лызхэм хуэдэуи, адыгэхэм дежкіи лъаптэши, абы папщіә я псэр ятыным щхъэкіә къиктүтэком.

Ауэ Истамбыл щылэ инджылыз лыктуу **Лорд Понсонби** адигэхэм яритыжыну Мистер Белл кърита щэхугъэ Изджи зэрүт тхыгъэм нэхь дзыхь ираплъаш. Лордым күэд дэмыктыу езыхэм Инджылыз къэралыгъуум деж къиктыу зы тхыгъэ зэраэрхъэнэр, мыбы езыхэм я гуапаш ёзрицынным щеч хуамышыну, мыри адигэхэм яхуйтуутжыну зэригуапэр Мистер Белл жириат.

Мансур Бэч мы Йуэхугъуэм теухуауэ и лъэпкъэгъухэм ядэпсэльаш. Я нэкIухэмкIэ зэрэдэр, «арыба-аращ» псэльяфэр куэдрэ зэрыжайам, мы жаамкIэ я гуалэ дыдэ зэрыхъуар нэрылтагъут. Итланэ жъакIуэм и псэльэнэм пищэри жиаш:

«Ди хъэцIэхэ, щхъэхууи фэр хуэдэ хъэцIэ лъапIэ дыдэхэр дэр папшIэ дгъэзауэу, я псэм дытешыныхь ди хабзэкъым. Дэ сыйт хуэдэ гуауери ди фэм дэдгъахуэрэ ди Хэкур тхъумэнэир ди тхъэрыIуэц. Ауэ инджылызхэр икIэм нэс ди ныбжъэгъумэ, иIэсипшI нэхъыбэрэкIэ иджыри дызэуэфынущ. Пэжыращи, ильэс Iэджэ лъандэрэ екIуэкI зауэ гуашIэхэм ди лъыхъужь куэд тфIыхэкIуэдащ. Ауэ, фэри зэрыфльагъущи, (зипльыхъурэ зи нэкIу дыркъуэ нэпкъыжэ зытэльхэр шэсу къигъэлтагъуэрэ) абыхэм я пIэ иувэн бын иджыри диIэц. Нэхь Iейращи, ди фочхэр, гынрэ шэрэ дызэримыIэм щхъэкIэ, зедмыхъэжыф дыхъуаш. Ди Йуэхур зытетыр мыпхуэдэ пэтми, бийм дыпэувины сэшхуэр тъыгъыхукIэ ди щхъэр дгъэцхъынукъым. Дуней псоми дабгынами, икIэ дыдэм нэс дахуами, адыгэхэм сыйт яхузэфIэкIими яльтагъунущ. Дэ дилэкIэ ди бын-унагъуэр, бийм Iэрымыхъэн щхъэкIэ, дукIыжынущ. Итланэ, абыхэм яль тшIэжын папшIэ, дэри зыдгъэунэхъужынущ».

Мы лъыхъужь тхъэмадэшхуэм и псэльэкIэм апхуэдизу си гур игъэпIейтеящи, ар дыдэм сиIэ гынымрэ шэ пхуантэхэр езыхэм естащ. Мы си тыхъэм заншIэу дахагъэ гуэр къильхуаш. Жылэ псом я цIэкIэ хеишхъэ Мэхъмэт Ефэнды фIыщIэ къысхуицIаш. Итланэ хасэр зэбгрыкIыжащ. Дэри, ди гур Iэнэгум хуэду, ди Iэхэр нэхъыжъхэм яубыдауэ хъэцIэшым дгъэзэжаш. Мис мыпхуэдэ ныбжъэгъу фIэхъус зэхъикIэр дэ инджылызхэм ди хабзэм ешхъщ. Ауэ адыгэхэм Iэ къудейращ яубыдыр, къыпэштым и Iэр игъэссысыркъым.

Ди яужъкIэ гупыр аргуэрү мэзым щызэхуэсжиаш. Абы Нэгъуей Исмахыил Истамбылым щыIэ Хэкум и лъыкIуэ Занокъуэ Сэфар Бейм кърита тхыгъэм къышдэжэнүхэт. Хамэм и политикэм теухуауэ мыпхуэдэ тхыгъэ щэхур лъэпкъым и пашхъэм ущеджэныр имыгъуэми, адыгэхэм я Йуэху щыкIэр, зэблэхъкIэ зэрыхъур лъэпкъым щабзыщIыну хуит ищIыркъым. Абыхэм я гупсысэмкIэ, хэти ирехъу, Хэкум, лъэпкъым и щэхухэр езым деж щихъумэну хуитыныгъэ иIэкъым.

Мыбы нэс щыгъуазэ фызыхуесцIа Йуэхугъуэр лъэпкъ хасэм теухуауэ щыгъуазэнныгъэ тIэкIу къывитыфынущ. Мы хасэм зэпIэзэрытыныгъэмрэ Iэуэльяуэншагъэмрэ зэрытепщэр щызгъужынущ. Iэуэльяуэм, губжым, зауэ-банэр кърагъэIэтыну Iэмал иIэкъым. Я пасльэхэр нахуэу, бзэ IэфIхэу, пасльэ щабэкIэ къигъэдауэу я фIэц щынныр къизэраштэми къегъэлтагъуэ. ИщхъэкIэ зэрышыжыIащи, хэт хуейми утыку къихъеу хасэм къышыпсэльэну хуитыныгъэ иIэш. Ауэ мыр зыгъээшIэфыр машIэ дыдэш. Сыйт щхъэкIэ жыпIэмэ, мыпхуэдэ хэкухэм езым я нэгу щIэкIаращ зыгъэгушхуэр, и щхъэм дзыхь хуишIыжу псэльэфыр. Ар къизыхэкIри мыращ: зыхуэныкъуэ

Пицы Занокъуэ Сэфар Бей.
Адыгэ къэралыгъуэ шухуэну
и гъацэр тригъэкIуэдащ,
ауэ хузэфIэкIакъым. (А.И.)

еджэныгъэрэ гъэсэньгъэрэ зэрамыIеращ. Зи ныбжыр плЫшI мыхуа цыхур мыпхуэдэ хасэшхуэхэм яхэпсэлтихьу яльэгъуар закъуэтIакъуещ. **ТХЬЭМАДЭХЭМ** ухажжэн щхъекIэ, уи ныбжыр нэсауэ, угубзыгъу, куэд ээрыплэгъуам и нагыншшу уи жакIэр фыгу тхъуамэ, мис абы щигъуэ зи пшIэ уиIэ мэхури тетыгъуэ уогъуэт.

Зи цыху хасэм къакIуу яхэпсэлтихьынэр иригъэлэймэ, ар зэрагъэувыIэ зи хабзэ дахэ, гъэсэньгъэ зыхэль хасэхэм хуэдэу яIэш. Адыгэхэр адакъэм хуэдэу Iуэкым икIи псэущхэ гуэрхэм я макьымкIэ кийкым. Ауэ я зэхуэсыпIэм и инагьым ельтытауз Iуэхур зэфIагъекI. Езыгъэлея псэльякIуэм и Iэгъэблагъэм жыгхэм къинэмьшI къедаIуэ къизэрымынар кIэшIу къигуроIуэ. Зэхуэса гупыр икIэшIыпIекIэ зэброкIыжри псэльякIуэм и макьыр шызэхамыхыну щыпIэм макIуэхери, зи псальэ узэдаIуэ хъунум йодаIуэ. Мыпхуэдэ Iуэхугъуэхэр фырыфIекIэ къэхъуркым. Зэгуэрэм къуажэ унафэ ящIыну пшэддэжыжэм зэхэтийсхуауз, пшыхъещхээм зыптихъакIуэ сыкыкIыжу а жыгхэм я лъабжьэм зэхуэсахэр иджыри псальэхэу слъэгъужат.

Дэтхэн цыхуми и гупсысэм щыхх зэрыхуашIым папшIэ, псэльэну хуейхэр ма-хуэ бжыгъекIэ псальэхэмий йодаIуэ. Мы зэIушIэхэр кIыххльыхх щIэхьум и щхъэу-сыгъуэ нэхъищхээр къаштэну унафэм зими «хъэу» жимыIэу, псоми «хъунщ», «до-дэр» жаIэн зэрыхуейращ. КъекIуа лыкIуэхэм и ныкъуэ нэхъыбэм «додэр» жаIамэ, унафэр къаштэфыркым. Псоми зэдамыдамэ, унафэр къамыщтауз зэброкIыж. Мис мыбы щхъекIэ зыр зым я гупсысэр хэкъузауз ирагъэдэфыркым.

Лорд Понсонби и ушиенгъекIэ урыс джэнэралым адыгэхэр ягурыIуэн щхъекIэ щэннейрэ хуатхами, зыри къышимикиIым, зауэм пацэжыну унафэ къаштащ. Хасэшхуэр иужь дыдэу зэ зэхуашIыжащ. Зэрыхабзэци, хасэр щызэхуашIыжым къашта унафэр къекIуэлIахэм жыраIэжащ. ИтIанэ, псори къадэIэпыкьюу, мы дэIэпыкьюныгъэми дэтхэнэри щапхэ хъуну яущиящ. Мыр жызыIэж псэльякIуэм, «бзэ IэфIекI» псэльэнщ жыпIэу, ущIыпэлтээн щыIэжтэкым. И псальэхэр быдэт, кIэшIт, къехъекI-нехъекI хэлтэктэкым. ЖиIар мыращ: «Ди Хэкур бийм едмытыну, ди лыэр тшIэжыхукIэ тхъумэну унафэ къэтштащ. Мы Хэку зауэм щхъекIэ зи псэр зытхэр лыхъужыщ. Абыхэм жэнэтыбжэр хузэIуахаш. Еzym и щхъэ IуэхукIэ и фIэшхууныгъэр, и Хэкур зыхъуэжым Тхъэм и нейр къитихуэ! Абы жыхъэнмэм и мафIэ гуашIэр къыопольэр. Абы хэкIыпIэ Иэжкым. Сыт щхъекIэ жыпIэмэ, и псэуальхэр дэ дгъэсынущ. ИIэу хъуа мылькур зэхэфыщIэнущ, езыри, и бынунагъуэри пшылIу тщэнущ.

Ди фIэшхууныгъэр быдэу тхъумэн хуейщ. Пацтыхьыр иджыри къыткүуэтц. Инджелииз королри къыддэIэпыкьюн щхъекIэ, Iэшэ-фащэкIэ зеузэд. Топрэ гынрэ дызыхуейм хуэдиз псынщIэу зэрамыгъэпэцами, ди тугъэр хэтхыхын хуейкым. Мыхэр Iуэхушхуэци, псынщIэу къытльагъэIэсыфиинукым. ЗыфшIэ. Тхъэм жиIэмэ, ди пацтыхьымрэ Инджелииз королымрэ Мэхьмэт Али Паша (зи гугуу ищIыр Кавалерырауэ хъунщ) ди щIыналъэм, ди бий мыхъумыщIэр итхужын щхъекIэ, я Iэхэр псынщIэу къашинущ. НтIэ, аращи, къытхуашия Iэхэм уасэ зэрытIамыхынум щхъекIэ, дыхуэфащэу дызэуэн зэрыхуейр евгъэльягьу.

Абы иужькIэ зыр зым и мылькур зэтевмых. Мыльку фыхуеймэ, джаурхэр фхъунщIэ. Мамырыгъэ зэгурлыуэньгъэ зэдэтищIыхукIэ, я хъушэхэр, яшхэр, я бынхэр къатефх. Мыхэр псори дахэц икIи игъуещ. Ауэ, зэрыфщIэци, мусльымэн фи къуэшым и былымыр псэкIуэдщ (псэхэлIэш), емыкIуущ. Мыбы папшIэ Тхъэ зымыIуахэр я гъунэгъухэм я былымым емыIуэсэжыну тхъэ ираIуэ.

Мы псальэхэм жилэ псори гупсэхуу, IэуэлIауэншэу щIэдэIухэрт. Хасэм теухуа си псальэхэр сымыхх ипэ, къыхэжаныкIа гуэрхэм теухуауз щигъуазэ фысщIынущ: Си гум къизэринамкIэ, лыхъужыу, щыхх зыхуэфащэ цыхуххэу, щIэньгъэрэ лыгъэрэ

зыхэлхэм ди нэгу щагъэкIахэр щэрышцэу сигу къэзгъэкIыжу, итланэ ахэр гупсэхуу зыщыпэ щысIуетэжмэ, сигу щэзурэ гуапагэ кызет. Сыт щхъэкЭ жыпIэмэ, абыхэм я нэхьыбэр зауз гуашцЭм зэпымыууэ хэтахэци, согугъэр иджы лыхъужь уэрдэхэмрэ гъыбзэхэмрэ щыдгъуэтыхыфыну. Мыбыхэм я мызакзууэу, къакIэлтыкIуэхэри мы зауэхэм зэрыхэкIуэдэнным шеч хэлькым. Я гум ипэрэй лъэхъэнхэм къэхъуа-къэшIауэ, цэрыIуэ хъуахэм зэрахва лыгъэхэр зэи кIуэдыхынукъым. Адыгэ Хэкум цэрыIуэ урихъуну Iуэхугъуиц щыIещ: лыгъужьыгъэ, дахэу упсэльэн, бысымыфI ухьун, е, езыхэм я жыIэкIауэ, «сэшхүэ жан, бзэ IэфI, Iэнэ плIыщи».

Хъэудыкъуэ Мансур Бэч ипэIуэкIа и гугуу фхуэсщIат. Мы лыр и лъэпкъэгъу-хэм апхуэдизу фыуэ къальгъурти куэдрэ зэхэсхац абы папщIэ «Хэкум и Пащ-тыхь» хужаIауэ. Мы псальэхэр тэкIу егъелеяуэ зы псальэми, пэжырачи, корол хъуми, лэжыхукIа ящхъэцьтынуими, пщы зыхуэмей лъэпкъыр зэрымышинынэрыр къыдегъацIэ.

Мыбы къыкIэлтыкIуэу етIуанэу лъэпкъым фыщэу яльгъуар **Джэрикъ-уэ Шэмзыщ**. Абы и щытхуу псальэхэр псоми яIурылт. Мы политик лым и гупсысэкIэр псоми ягъэльяпIарт. Яхуилэжкахэр къызэрыльгъуэжымкIэ куэ-дрэ зыхащIарт. Езыр къызэрыгуэкIыу, лы зэпIэзэрыту, лыагэу, гуруу, задэт икИи жъакIэхут. И гъащIэр лыгъэ защIэкIа ирихъекIат. Исламийе зауз эхтауэ, Мысырыр Наполеоным щезауэм ядээзуауэ, урысхэр Къэбэрдейм щезауэм, Къэбэрдей Хэкум ильэс Iэджи зауэри цэрыIуэ хъуауэ, зыхэта зауэхэм я фэеплъу уIэгъэхэм и нэпкъыжъэхэр и Iэпкълэпкъым хыболъгъуэ. Мы лыхъужьыр япэрэй зауэхэм куэдрэ, иджырей зауэхэм машIауэ хэтауэ къельгъацьуими, дэр папщIэ тхыдэ зекIуэрэ къэкIухыреиним Iущ ищIа мы лым жиIэжхэм едэIуэнымкIэ и лъэпкъэгъухэр еширтэжкым. Мы лым нэхь гъэцIэгъуэну хэлъри цыху цыхIум хэлъын хуэмий гъунапкъэншэ зышыIэнэгъэ зэрыхэлтыраш. Мы цыху гъэцIэгъуэним хэсьлэгъу-ахэр мыращ: цыххур хуэмышчыжу, зышыIэнэгъэ зыхэмэйлхэм щабэу зэрыхууши-тыр згъэшIагъуэри зы махуэ гуэр зы адигэм шыжесIэм, «Шэмзы и гур апхуэдизу инхи, абы и жагъуэ зэрыхъур нэгъуэцIхэм къащIэфынукъым» къызжиIат. Пэжуи и гуращэм польэшыиф. Губжыр икIауэ зыльгъацхэм гушыIэкIэ е «хъуниц» къудейкIэ захуегъазэр. Ауэ и губжыр ирикъуха нэужь, игъээшIа IуэхугъуэмкIэ занщIауэ по-ри къегъэльгъауэ.

ХеящIэ нэхьыщхээ Хъэджымыкъуэ Мэхьмэт Ефэндыри Шэмзы Мансур Бэч и лакъуэм и тхъэмадэхэм ящыщ. Урысхэм «Несирудым», инджылызхэми «Пал-мерстоным» сыйт хуэдизу иригушхуэхэми, адигэхэри мы зи гугуу тщIыхэм хуэ-дэу щIэнэгъэлIу, политикиу иригушхуэфынхэц. Зыхуей Iуэхугъуэр езыр зыхуей щапхъэм зэрыригъэувэфынымкIэ шеч хэлькым. И лъэпкъым апхуэдизу дзыхь къызэрыхуащIым и нэшэнэщ хамэ къэрал Iуэхугъуэхэр и пщэм къызэрыдальхъэмкIэ. И лъэкIыныгъэмрэ и зэфIэкIыныгъэм папщIэ зыри шеч зэрамыщIым щхъэкIэ, хамэ къэрал политикэм, къэрал кIуэцI Iуэхугъуэхэми и унафэхэр хильхъэфыну йопль. Еzym гушщIэгъу хэлтуу къальхуами, и Хэкур урысхэм езыщэну хуейхэм я бэлыхъла-жьэу япоув. Абдэжым яхэтхэм ящыщ **Аслын Джэрий** и щIалэгъуэм къыхэжаныкIауэ зы заулдIц. Мы цыххум и гупсысэкIэр, зэрыукийтэхыр, адрайхэм хуэдэу зэрыцыху къызэрыгуэкIыр, Геракл хуэдэу, и Iэпкълэпкъыр, и дамэхэмрэ и бгъэмрэ урысым иращIылIа зауз зы **Ростан** хуэдэу зэбгрихуу, зэуапIэм къигъэльгъауэ гуашIагъэмрэ лъэкIыныгъэмкIэ зэхэтха гъепсауэ Iуэху зыщIэф зы цыхуу зэрышытыр къегъэльгъауэр.

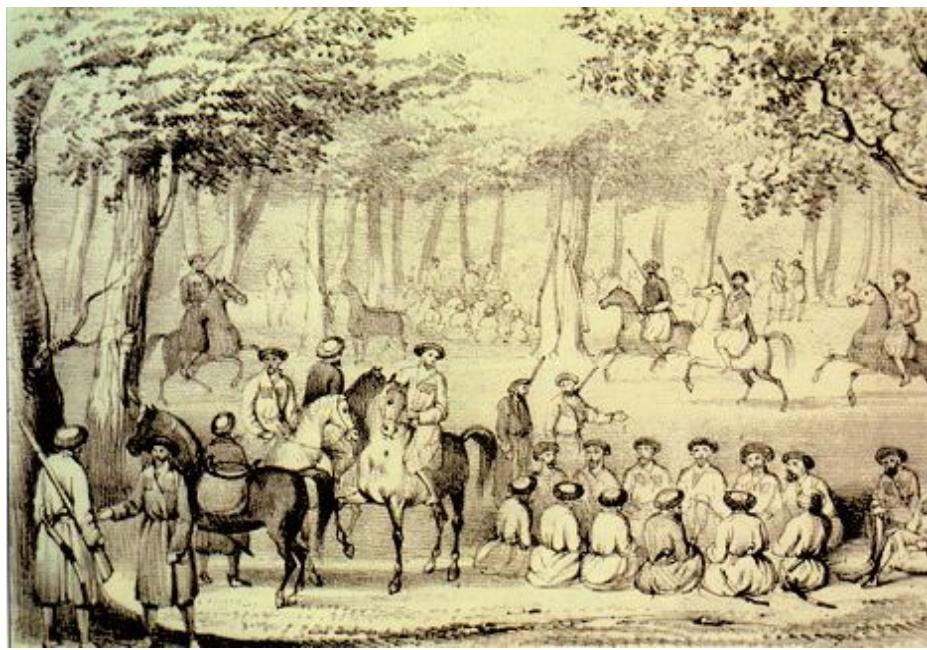
ЛъэкIыныгъэ зиэ Къуцокъуэхэ я щIалэу **Джэрикъуэ Алий** псыгъуэ къыхуу, иныжь хуэдэу тэмакъкIэшIу икИи зэрыльэшым щхъэкIэ и тепльэ къудейкъым щIыхх

къышЦыхуашыр, тэмакъкЦыхагъкIэ, гупсысэфIкIэ, и псэльэкIэр зэрыдахэмкIэ, «Хасэр щызыхуашыжым яхэпсэльхыжар мырат», жалэу, Хэкум цЭрыIу щыхьуат. Мыпхуэдэ зы цыхум и жагъуэ пиццы зэрымыхъунур псоми ящЭрт.

ЛъхукъуэлI Дзадзыкъуэ Шупашэ и гум Хэку лъагъуныгъэр ильу, хъэшIэ гъэхъэшЦэнэыр фы дыдэу ильагъуу зы цыхущ. Зэрихабзэщи, ерыщ, и щитыкIэр щабэш, и фэильхъэгъуэкIэ, и Ишэ-фащэхэм и къабзагъэмрэ и дахагъэм сый щыгъуи кIэлтыпль зы цыхущ.

Шырхъукъуэ Тыгъужь нэкIу лыду, цыхум шыгуфIыкIыу, и плъэкIэмкIэ хынбар къуигъацIэу, Иепкъульэпкъ гъумыщIэ хъужаэ, зауэлI тепльэ имыIэу, и тыншыгъуэр зыфIэфI Цыхуу къэльагъуэми, Адыгэ Хэкум и нэх щакIуэшхуещ мы цыху нэхур, и щэн-къэщэхуным зэрыпылтым хуэдизи, Ишэ-фащэкIэ зеузэдри зэуапIэм Иухъэхэм зэи къакIэрыхуркъым. Цыху щабэш, щыхъ зыхуэфаш тепльэ иIэу «Наху» и псальэкIэм и дахагъэмкIэ Шапсыгъ Хэкум щыцIэрыIуэш. Сэ адыгэбзэр фыгуэ зэрызмыщIэм щхъэкIэ зыри схужыIэнкъым, ауэ мы лыжым и хабзэр и нэхэр ныкъуэ зэтепIауэ, хасэм псэльэну щIидзэмэ, мыпхуэдэу ИэфIу упсэльэн щхъэкIэ, Шапсыгъым иль фо псори ишхауз къыпфIоцI. Демосфен и хабзэм ещхуу и Ихэр иИэтыркъым. Ауэ абдеж псыхъуэм ежэх псы цыхIур зэрежэх дахагъэ зэриIэм хуэдэу, ИэфIыгъэрэ дахагъэрэ и бзэгупэм тельт. Пэжырачи, зэ псэльэну щIидзэмэ, зэмзэм псыхъуэм хуэдэу мыувыIэну къыпщыхъурт.

ЛъхукъуэлI Жанболэт и фыцIэр къригъэIуэну иужь имытами, абы хуауса усэхэм, уэрэдхэм абы и лыхъужыгъэр зэпымыууэ зэрыжаIэм папщIэ, псоми яцыху. Урсейми нэсац абы и лыхъужыгъэ цЭрыIуагъэр. Пэжырачи, мыпхуэдэу хахуагъэрэ гуашIэ зиIэ цыхум и пыгуфIыкIыныр, Жанболетым ипэкIэ къекIуэта хуэдэу къэльагъуэ и натIэр, и набдээ Iувхэм къышЦэлыдыкIыуу къышЦэплэ нэ дахэ зиIэ хуэдэ цыху срихъэлIакъым.

*Адыгэ Хэкум и хасэихуэр мэхасэ.
Пицыхэр зы гупу, уэркъхэри зы гупу. Лонгворт Дж.А. 1838.*

Адыгэпицхэм зауэм и унафэр яцЫыр. Гагарин Г. 1840–44.

АДЫГЭХЭМ Я ХЕИГЬЭМРЭ Я ЗЭДЭПСЭУНЫГЬЭМРЭ

Адыгэхэр исьлам фIещхууныгъэм имыхьэ ипэ, я хеигьэмрэ я зэдэпсэуныгъэхэр адигэ хабзэкI ягъэзащIэрт. Исьлам фIещхууныгъэм ихь нэужьи, шэрихьэтим емызэгь дыдэмэ, адигэ хабзэмрэ шерихьэт хабзэр зэдэццыгъу хеящIэхэм ягъээшщIаш. Мы япэрэй хабзэхэм таухуауэ, тхауэ тхурикъун тегъэшIапI димыIэ пэтми, зыплтыхъакIуухэм ятхыжа хеящIэ зытIущым щыгъуаз диццыфынущ:

1. И выр фIигъэжын щхъэкIэ, и гъунэгъу лым яольеIу кыыдэIэптикъуну. И лъакъуухэр пхауэ, вым хутыкъуауэ бгъэдыхъя и гъунэгъу лым вым и бжъакъуэмкIэ и нэр ирешI. Мыбы папщIэ фIэкIуэда и нэм и уасэр выр зейм къритыжыну жреIэ. Зи нэр зыфIэкIуэда лым япэрэй хабзэмкIэ и хейр ящIатэмэ, нэхь машIэу вишэм и зы уасекIэ пишнэн хуейти, ари вы ѩэ ныкъуэ и уасэш.

2. ШИ зэгухъэри зы хьэсэ зэдащIаш. Хьэсэм и гъунэм къышыкIа зы жыгышхуэр ягъэгъун щхъэкIэ, дэрэгъухэм языр жыгым ирикIуэ псыр имыгъэкIуэн щхъэкIэ жыгым и хъуреягъкI щИтIыкIри и лъэхъухэр джыдэкIэ пиупщIаш. Зэгуэрэми жыгыр гъуаш. Мыр зыща дэрэгъур нэгъуэшI зы къуажэм Iэпхъуэжащ, хьэсэри и дэрэгъум къыхуунэжащ. Мэлхъуэ гуэрми мы жыгым мафIэ щИдзэри игъесащ, жыгыр къышыуэм зылI щИпIытIэри иукIаш. Шам и льы уасэр хэт зытынур? Жыгыр мыгъуватэмэ, мэлхъуэм мафIэ щИдзэнутэкъими, тезырыр мэлхъуэракъым, атIэ жыгыр игъэгъу Iэпхъуа лым и ягъэкI щИпIытIэри лащи, ар гъэпшиинэн хуейш.

3. Шы гуэрим къуацэ-чыщэхэр игъесыну мафIэ щИдзат. МафIаем зы тхъэ-кIумэкIыхъ къыхэжащ, ар дыдэм абыкI блэкI щакIуэ гуэр фочкIэ тхъэкIумэкIыхъым кIэльгуаш, фоч уэ макъым къазхэр игъештащ, абыкI блэкI шу гуэрим и шыр щтэри шур къридзыхри, и Iэблэр къутащ.

Зи Iэблэр къута шур къазхэр зейр игъэпшиинэн щхъэкIэ хеящIэм деж кIуаш. Абыи, щакIуэр, щакIуэми мафIэр щИгъанэу тхъэкIумэкIыхъир къыхэзыгъэжа лым лажъэр ейуэ къышигъэльтагъуэм, ар ягъэпшинащ.

Япэрэй адигэ хабзэмкIэ мыр хабзэ быдэу къольтагъуэ. Щыхум и псэм, е и зы Iэпкъульэпкъ, е Iэмэпсымэ лъапIэ гуэр игъэкIуэдмэ, зыгъэкIуэдар хэтми абы ипшынэн хуейш.

ЗыплтыхъакIуэ цЭрыIуэ Мистер Белл езыри зыхэта хеящIэм таухуауэ мыхэр къеIэтэж:

«ХеящIэр щекIуэкIыну щИыпIэм дыщынэсым, тхъэмадэхэр (1838 гъэм шылэм и 28 махуэм) дыгъэмыхъуэ жыыбгъэм щИхъумэу, щИбым зэхуэсауэ слъэгъуаш. Дунейр уэс къесын хуэдэу щИыIэ пэтми, щИыIэм есэжа мы бгырыс хеящIэхэр Iуэхум увыIэгъуэ ямыIэу елэжъаш. ХеящIэхэр, щИым утIыс хүн хуэдэу, мэкъу гъущэ тIэкIу ягъэтIылти мэтIыс. Армырамэ, хъурейуэ зэхоувэ. Мис абы щыгъуэм Iуэхур зэфIэзыххэр (я цIэр дэбзыкIауэ зы башчи, мы хейм хэт тхъэмадищым хуит ямыIауэ зыри хэкIыжыфыркъым), хеящIэхэр хъурейуэ къэзыухъуреихъя шыухэм хеящIэм и унафэр ягъэзащIену щытщ. ХеящIэм къIаугатэхэм, дауэдапщэхэм йодаIуэ. ХеящIэм и пащхэ кърашэну хуей лажъэ зИхэр къэмыхIуэмэ, лымгъэкIэ къашэ.

Лажъэ зиIэм и лажъэр игъуэу ялтыгамэ, абдэж дыдэм зыхуэфащэ тезырыр тральхъэ. ХеящIэм дежкIэ нэхь гугъур тезыр тельхъэнэракъым, атIэ ягъэпшиинэну тезырыращ. Хэкум нэгъэцIуу зэримылтым къыхэкIуу мылькур зыхуэдизыр лытгэнэращ. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, тезырыр зыхуэдизыр вы бжыгъекIа ялтыта нэужь, уасэу Iэшэ, шы, ящэфыну хъэпшип, пщылI, нэгъуэшI къинэмышI зеритынным къыхэкIуу, мыбыхэм я уасэхэу щхъэхуэ-щхъэхуэ лытгэныр хеящIэм и пщэрэльш.

Шыгъу е нэгъуэцI зыхуэныкъуэ гуэркI щэхуэну урыс быдапIэхэм кIуэуэ яльэгъумэ, е еzym зиумысыжамэ, и лажъэр нахуэ хъумэ, вих иритынущ. НэгъуэцI ЙуэхугъуекI бийм епсэлтэар нахуэ хъумэ, вы тлощIрэ плIырекI пшииненущ. Ауэ мы ямыщIэн Йуэхугъуэхэр имылэжыну ипэIуекI тхъэ зыIуа зы лым и тхъэрыIуэм сыйт хуэдэ щхъэусыгъуекI эзребэкъуар нахуэ хъумэ, щхъэпыльэ хуэфащи, вы щитI тезыр ипшиинмэ, и псэр къригъэлыжыфынущ. Мыбы ельытауэ етIуанэу емыпцижхэм щхъекI щхъэпыльэ тезыр тралъхъэжыркъем.

Ялуэтэжар пцыгуэ къыщIидзыжмэ, дэтхэнэ лым щхъекI вы щитI тезыр тралъхъэр. Сыйт щхъекI жыпIэмэ, тхъэрыIуекI я нэхэмкI зыльэгъуа цIыхуищим яIуэтэжамэ, а лым тхъэрыIуекI пцы зэриупсар нахуэ мэхъур.

Хейм шэсу къэувахэмрэ мысэхэмрэ тхъэ ирагъэIуэн щхъекI, хеящIэхэр хурей-уэ щызэхэува е щызэхэтIысхья щыпIэм и гъунэгъуу, зы щыпIэм хатIа башым Iунэ хэIулIам К'ЮРIЭННЫР пальэр. ТхъэрыIуэ зыщIыну лыр, хеящIэхэм ящыщ цIыхуитI-щы и гъусэу, КъурIэним и пащхэм макIуэ. Ахэр щыту КъурIэнныр IэкIэ Иыгъыу «Мыр Тхъэ азимушаным и тхыльщ. Сэ жызоIэри...» нэгъуэцI къинэмьшIхэр жиIэу тхъэ еIуэр. ЗылI щхъэпыльэ ящын е тезыр тралъхъэн щхъекI, шэсу къэувинухэм я нэкIэ яльэгъуаэ жаIэр зэтхуэмэ, зым и шэсигъэр тIум хуагъэфащэмэ, мыпхуэдэ Йуэхугъуэм деж лъэпкъийм къыхаша я лыжхэм нэхь хеишхуэ зыхуа-мышэсауэ унафэ ящыфыркъем. Ауэ мы хеишхуэм щхъэпыльэ унафэ къиштамэ, и лъэпкъыр «мыпхуэдэ тезырышхум хуэмыфащэу ялъытэмэ», вы 200 тезыр уасэ япшиину и псэр кърагъэлыну хуитынгъэ яIэц. Мыбы къинэмьшIауи лъэпкъ псоми и цIэкIэ, и щхъекI щыхь къэзылэжья лыжь гуп (лъэпкъ ябжахэм и инагъым ельтытауэ зэщхъэцокI) езы лъэпкъхэм къыхашауэ, зымы и цIи, и щхъи емыпльу хейр дахэу зэрагъээцIэним таухуаэ тхъэ ирагъяIуэ. Мы лыжхэм я зэхыхъэм «ТХЬЭРЫПУЭ ХАСЭКI» йоджэ.

Хейми, адрей зэIущIэхэм кърихъэлIа псори, хуейхэмэ, псэлъену хуитц. Ауэ «ТХЬЭРЫПУЭ ХАСЭМ» хэмитхэр зээмэйзэцI Йуэхум таухуаэ щыпсалъэр. Хасэм хэтхэр жилэм ялъагъуу, едаIуэу зэфIэкIа нэужь, унафэ къаштэн щхъекI: щхъэхуэу зы щыпIэ щызэхэтIысхья. Абдеж унафэ ящIа нэужь, къагъэзэж. Езыхэм тхъэмадэ зыхухахыжар къотэджри зэхэт псоми къашта унафэр яжреIэ. Лажъэ зыщIар къэкIуэн хуэмеймэ, ар къызэрагъэIуэнымкI зыгуэрхэм псальэ къамытмэ, и унэр ягъес хабзэц.

И дауэр зыгъекIуэда дауакIуэр

Хеиныр дыгъуэным таухуамэ, зэдауэм еzym и лъэпкъ лыжхэмрэ дауакIуэм и лъэпкъ лыжхэмрэ зы гуп зэрогъэхъури хейр ящI. Ауэ нэгъуэцI зы хеящIэр и Йуэхум хигъэпльэну дауакIуэр хуитц.

Ипэрай унафэмкI къыIахыну тезырыр ядыгъуа хъэпшыпм и уасэр къапшина нэужь, вы пщIыкIублц. ЕтIуанэу идыгъужамэ, къапшиныр вы тлощIрэ тхущ. Тезырыр хеящIэм хэта лъэпкъхэм къагъекIуа лыжхэм зэтраугуашэ, етIуанэрэй унафэми тезырыр хеящIэхэмрэ я дэIэпкъуэгъухэм я пщэрыльщ. Мылъкушхуэ зыдыгъуари, лъэпкъым епцижкам тралъхъэ тезырыр хуагъэфащэ. (ЛъэпкъкI урысу, хабзэмрэ цIыхуэхэм къемызэгъ Йуэху зылэжьар яукIри, «мыпхуэдэ зы нэжэсүм къытэхъекIахэр щхъэхуиту псэуну яхуэфащэкъым», жаIэри, унагъуэ псори пщылIу яшэрт). Япэ дыдэу лажъэр имылэжкамэ, хеящIэм

ищIа унафэмкIэ и лъэпкъым ирагъэукI. УкIыр зэрашI щыкIэр мыпхуэдэуш*: и Iэхэр, и лъакъуэхэр япхри, хым, псыхъуэ куум еzym и лъэпкъым храгъадзэри ирагъэтхьэлэ. ЛъышIэжраши, зэкIуэцIапхэри ягъэтIыс, и щхъэм щIакIуэ трапхэри, иукIам и зыгуэрым фочекIэ ирагъэукIыж. Мысэм щхъэкIэ щхъэхууэ лъэпкъийм я хеящIэхэм пшынэну хуитыныгъэ яIэш, ауэ мыпшынэмэ, укI тральхъэ.

Адыгэхэм я хейм гъэшIэгъуэн гуэр хэльщ

Псалъэм папщIэ, зы хей щIыпIэм цыху 4.500-рэ зэхуос. Мыбыхэм хейм ягъээшIэн Iуэхуи лэжкыгы яIэкъым. Хейм хэлэжкыхынухэм я цIэхэр тхыгъэм иратхам хуэдэу пхъэидзэу къагъельгъаэ баш бжыгъэмрэ цыхухэмрэ елъытащ. Къэнахэраши, хеящIэхэр хуурейуэ къаувыхыри блын хуэдэу зэхэтхэш. Мыбыхэр хейм къышIэкIуэм и щхъэусыгъуэр, жылэм я тепщэнэгъэм къихэкIа Iуэхугъуэщи, хуейхэмэ, я унхэм е нэгъуэшI зы щIыпIэ кIуэфынущ. Адыгэ хейм щышу нэгъуэшI зы гъэшIэгъуэни щIыIэш. ХеящIэхэмрэ хасэм хэтхэм тралхъа тезырыр езыхэм зэтраугуашэу зырапшыныраш. Мыр еzym я дежкIэ хэхъуапIэ ящIу тезырыр нэхъыбэ ящIынүи хуитщ. Ауэ тезыр гуэрхэр хуагъэгъуну е ягъэмэшIэну гупсысэр къишэнүүчи, мы тезыр щIыкIэр захузкъым. Зыгуэр япэрай тхъэрыIуэм епщIыжаэ, еIуанзу тхъэ ирагъэIуаэ зэхэсахакъым.

Япэм лъы уасэу мыхуэдиз «щхъэ» жаIэрт: зы пшылI, зы шыфI, зы афэ джанэфI, зы шабзэкъуфI, мэлу 60, выуэ 16-м елъытауэ щхъэ ябжырт. Мыбыхэм мэлищэ зы пшым и уасэт, уэркъым щхъэкIэ – 30, лъхукъуэлIым щхъэкIэ щхъэ 24-рэ иратырт. ПшылIым щхъэкIэ щхъэ 15 уасэу хуагъэуват. ИужкIэ лъхукъуэлIхэм езыхэм я лъы уасэр 28-м нагъесат. Нэхъ иужьыIуэкIэ Анапэм и уэлий шэшэн Хьусни пашар мы Iуэхум хэлIыфIыхыри «шерихъэткIэ цыху псори зэхуэдэш» гупсысэр иригъадэри цыху зэхэдз щымыIэу вы щитI лъы уасэу ягъэуваш. Ауэ ислыам фIещхъуныгъэм пшылIыгъэр щимыгъэкIуэдыфым, пшылIхэм я лъы уасэр япэм хуэдэу щхъэхуит цыхухэм и ныкъуэ уасэу къагъэнаш. Ауэ еzym и пшылIыр зыукIыжа лым сыйтирашIэфынуми схузэгъэшIакъым. Мы Iуэхум ехъэлIаэу сывэпсэльхэм, мыбы папщIэ хабээ къыдэгъэкIынэр, зы лым еzym и унэр игъэссыжну хуитыныгъэ зэrimыIэр, зэрымыхъумыщIэр икИи иджыри къэс зымы и пшылIыр иукIаэ зэрызэхамыхар жаIаш.

Щхъэр сыйт щыгъуи зы уасэм теттэкъым, лъы уасэ зыхуапшыныну и классым елъытауэ ижь лъэхъэнхэм зэцхъэшыкIырт. Пшыхэм папщIэ ятыну зы щхъэ уасэр вы 18, уэркъэм – 10, лъхукъуэлIхэм – 8-м нэс зэхъуэкIыныгъэ игъуэтырт. НтIэ мыпхуэдэу щыхъукIэ. Пшыхэм я лъы уасэр вы 1800, уэркъэм – 300, лъхукъуэлIхэм – 244-м хуэкIуэрт. Пшыхэм щхъэкIэ ятыну щхъэр хэхауэ зы метрэрэ сантимер тIошIрэ – зы метрэрэ сантиметр хьщIрэ я лъэгагъу щIалэ защIэу пшылI – 16 хъуну паубыдырт.

Ауэ нобэ яукIа дэтхэнэ щхъэхуитым щхъэкIэ вы 200 ятын хабзэр къумыкъухэм нэс лъэпкъ псоми зэдадаши цыху тепщэ уасэ къэнэжакъым.

Хейм кърихъэлIэу пхъэ изыдза псори, пэжыраши, цыху гъэшIэгъуэну, лъэкIыныгъэрэ щIэныгъэрэ зиIэ, **ХеящIэ Тхъэмадэшхуэ Хъэджымыкъуэ Мэхъ-мэт Ефэнды щхъэхуу къизогъанэри, «ТхъэрыIуэ Хасэ»** жыхуаIэ псоми яцIыхуу игъэзащIэ Iуэхугъуэхэм хужаIэжын щымыIэу, я дзыхъ зрагъэза цыхухэр, мы Iуэхухэр зэблахыну я жылэгъухэм лыкIуэ ящIахэраш хеящIэ Iуэхугъуэр зыблэзыхыр. Мыхэр

* Симе: жыы дыдэу яльтэ хъэрып лъэпкъым я хабзэмкIэ етхуанэрэй я унэкъуэшым нэс унагъуэ бынхэм (Хъамсэ), нэхъ ищхъэIуэкIэхэми (Симе) жраIэрт.

лъэпкъ гуерым е ипщц, е и тхъэмадэу зэрыштым щхъекІэ, унафэ трашыхъыну хей зэраухам хуэдэуи, Хэкуми и къэрал унафэшІхэц. Мыбыхэм я пщэрильым къилэжыр щыыхъц, уасэншэу я къалэнныр ягъэзащІэ. Ауэ хейм хэтхэм, къапшин тезырым я Йыхъэр хах. Мы хабзэри тIууэ зэцхъяшцокI: зыр адыгэхэм ижь лъэхъэнэ лъандэрэ ягъэзащІэ хабзэрац, адрейри шэрихъэт тхыльхэрац. Адрей къадыхэм хуэдэу ХеящІэ Тхъэмадэшхуэ Хъэджымыкъуэ Мэхъмэт Ефэндыми дэнэ кIуэми къыздрихъякIыузы жинт «**Фыкъыхъ тхыль**» иЫгът.

(Фыкъыхъ: Исьлам хабзэмкІэ фIещхъуныгъэмрэ дуней Йуэхугъэхэр тегъэшІапІэ ищIу ягъэува хабзэхэр). Дэтхэм хэппльэурэ лажъэ зытехуа щыипІэр къегъуэтри, зыхуэфащэ тезырыр жреIэр. ХеящІэм хэт адreichэм дыхуэкIуэмэ, мы жылэ псомкIи зэIуха хеящІэр зы еджапІэ (хабзэ мытхауэ, адыгэ хабзэрэ псэуныгъэрекІэ хейрэ мысэр щызэхагъякІ хеящІаш) зэрихъум щхъекІэ хеящІэм хэт адрий зэдэлэжъэгъухэр Хэкур зыхуэныкъуэ зэдауэ Йуэхугъуэ цыкIуфекIуэм щыгъуазэхэц.

НапкIуэцI мин бжыгъякІэ ятха хабзэ тхыльхэм иригушхуэ адрий лъэпкъхэр, я пащІекІэм щIэгуфIыкIуэрэ, адыгэхэм я къэралыгъуэмрэ я хейхэм теухуауэ яжесIа мы щыгъуазэныгъэхэм йодайуэри ягъэшIагъуэ. Ауэ ахэр къэлъагъуэракъым, Йуэхум и кIэм иреплъыж. ФIымрэ Иеймрэ къагурыIуену, къызэрыльагъуэмкІэ я гупсысэм къиубыдьракъым, зэхуэдэныгъэр цыиху псоми щхъекІэ яубзыхуац. Ятха къэрал хабзэхэр цыихухэм щхъекІэ зыгуэр къритми, нэхъыбэу «ар зэрегупсысыр» зыхуэфащэм хуимыгъазэу, гупсысэ Ией зиIэ цыихухэм хэкIыпІэ мыхъумыщІхэр нэхъ тыншу къргэгъэгъуэт. Мыпхуэдэ цыихухэм хейм игъэзэшIэнри, къиштэну унафэри ящІэ. Сыт щхъекІэ жыпІэмэ, ешхыыркъабзэу щапхъэ Иэджи ящIу ялъэгъуац, хабзэм къызэрэлын хэкIыпІхэри къагъуэт.

Мистер Дж. Белл Адыгэ Хэкум я хеящІхэм я Йуэху щIэкІэм теухуауэ мы щапхъэ гъещIэгъуэнхэр итхыжац: Къадым дэцIыгъууну и дэIэпкъуэгъухэм я бжыгъэр хеящІэ зыттрашIыхъыну Йуэхум и инагъым елъытац. Ауэ дауакIуэми зэдэуами и лъэпкъым щыщ цыиху бжыгъэр нэхъ машIэу цыиху хырыхъц. ДауакIуэм и лъэпкъымкІэ къикIахэр къадым ижыырабгъумкІэ, зэдэуам и лъэпкъэгъухэри сэмэгурабгъумкІэ мэтIыс.

1. Хейр кIыхылIыхъ хъумэ, дауакIуэри зэдэуари, хеящІэм текIуадэр зэхуэдэу зэдапщиин.

2. ХеящІэм хейуз хэкIыжа лъэныкъуэр къадым % и бжыгъэм елъытауэ тIукIэ, плIыкIэ Йыхъэ иритиунущ. ДауакIуэми зэдэуами хейм текIуадэр мырац.

3. ХеящІэм къишта унафэр зыгъэзэшIэнныр тезыр зытрайхъам и лъэпкъырац.

4. Дэтхэнэ лъэпкъими Иэпкъльэпкъым хуагъэфащэ тезырыр ипшинын щхъекІэ зэрагъунэгъум къыхэкIыу я дэIэпкъуныр я пщэрильщ.

5. Тезырыр ипшинын щхъекІэ, сыт щыгъуи хурикъуну зы пIальэ лажъэ зиIэм иратыр. Ауэ, ищIэу, цыиху зыукIам е нэгъуэшI лажъешхуэхэм папщIэ хуагъэув пIальэр нэхъ кIэшIщ.

6. Лажъэ зиIэр тхъэммыцIэмэ, пыухыкIа уасэм кIэрагъэхур. Ауэ цыихум лей ирихамэ, тезырым зыри кIэрэмьгъэхуу ягъэшшиинэ.

7. Дэтхэнэ лъэпкъими езым ящыц гуерым ищIэу цыиху иукIмэ мэпшиныр. Ауэ мы цыиху укIыныр етIуанэу, ешанэу ищIмэ, щхъэпыльэ ящI е пщылIу ящэнури хабзэц. Мы щхъэпыльэмрэ пщылIу щэнимрэ къызыхэкIыр мы цыихур цыихугъэм икIыжауэ, бгъесэж мыхъужыну къалтытэмэц щагъэзащIэр.

8. Щхъэпыльэ зэращIыр: лажъэ зиIэм и Иэблэхэр япхэри хым е псыхъуэм хадзэ. ПсэкIэ я пшиинэжыным фIэкIа, щхъэпыльэ папщIэ ИэшкIэ яукIыркъым.

9. «Псэун хуейш», жаIэу, укI унафэ зыхуамыщиа зы цыхур яубыду лъэхъуэщым ягъэтIысу и хуитыныгъэр тепхыныр е псэуэз кхъэм щIэлхъэн унафэ пхуэщIынукъым. Абы папщиа тезыр псори Iэрылхъяц, пэжыпIэр псэущхъяц.

10. И лъэпкъым епциIижу я бийм хъекIыреу (тасхъещIэх) хуэлэжьар нэхь икIэ дыдэу, цыху иукIаэ ялтытэри щхъэпыльэ ящI, е зэрнунагъеу ящэри и мылькур трах. Мы мылькур яща нэужь, къаIэрыхъа уасэр лажьэр къышIэзыгъэщахэмрэ унафэр зыгъэзщIахэмрэ траугуашэ. ЩхъэпыльэкIэ и мысэр зэфIекIа нэужь, нэгъуэщиа зы лъэпкъым щтапIэ хыхъэжыфамэ, зи унэ ихъа бысым хуэхъуамрэ абы и лъэпкъымрэ зэдэпшынэн хуейш.

11. ИщIэу цыху иукIамэ, вы щитI, имышIэу IэщIэукIамэ, вицэкIэ ягъэпщынэ. ИщIэу иукIамэ, иукIа цыхум и Iыхълыхэм «**льым прекIуэжи**» жаIэфынуш.

12. ИщIэу и зы Iэпкъльэпкэ е и Iэмэпсымэ гуэрым и ягъэ иригъэкIамэ, имышIэу къыIэщIэхъуамэ, вы щэ ныкъуэ тезыру Iахыр. Мы тезырыр пицылIхэм щхъекIэ уасэ ныкъуэш.

13. ЦыхуукIым щхъекIэ хейр щацI унэр (чыкIэ къахухъауэ зы унэ гуэрш) хейр зэраухуу (цыхуукIхэр ягу зэрыйтэхуэм щхъекIэ), икIэщIыпIэкIэ ягъэс, мыпхуэдэ хеящIэ Iей зыщацIа унэр къэнэжыну игъеуэ ялтытэркъым икIи хуейкъым.

Экономикэр

Гъэсэнгъэр зэпхар нэхь машIэ дыдэу лэжьэн хабзэрац жаIэу къидгу-рызыгъауэхэм мыбы нэхъуэши зыгуэри къоkI: гъэсэнгъэр куэд лажьэхэр нэшIу къэ-зыгъанэ, машIэу лажьэхэри зыгъэтхъэжу зы хабзэш.

Адыгэхэм я гъэсэнгъэр уи щхъэм хуэлажэ хабзэрац. Лэжьэнэр цыху псоми я къалэну, я пицэрылту зылтытэ хабзэм цыху псоми лэжьэну яхуегъеув. Псоми езым я гуашIекIэ къилэжъахэр игъеуэ къельтытэр. НэгъуэщIхэм къалэжъахэм и нэIэ тезыгъэтхэр яуб, фыгуэ ялъагъуркъым. Абы къыхэкIкIэ: Адыгэ Хэкум егъэлеяуэ хуэшша дыдэрэ дэхуэха тхъэмьщIэ дыдэрэ щыIэкъым. Хэкум и цыху псори псэуныгъекIэ къызэрыгүэкIщи, нэгъуэши хуэлажэ цыху хуитрэ тхъэмьщIэрэ щыIэкъым. Мыбы къыхэкIыу адыгэхэм я экономикэ къэльэхъахэм (я Iуеху зэхэмьбэхэм) и хабзэм дыштигэлтийхъкIэ мыхэр нэгъэцIумкIэ уэркъыгъэ гуашIекIэ псэу Европэм и экономикэм зэремьщхым гу лъыфтэну сыхуейш, сыйт щхъекIэ жыпIэмэ, адыгэхэр адрей лъэпкъхэм я хабзэхэм къышхъэшыкIыу, я гупсысэкIэхэр, экономикэм зэрепльхэри захуэш икIи езы лъэпкъым къигъэшIаш.

Адыгэхэм мылькур зыIэтынену хуейуэ езыгъэлейхэри, экономикэкIэ егъэлеяуэ мыльку зэшIэзыкъуэ хуугъуэфIыгъеу псори езым ей хууну егупсысхэри ядеркъым. Мы гупсыситIри ямыдэу, тIум яку нэхь игъеуэ, цыхуугъэ хэлтэу зы хабзэм ирокIу. Мыбыхэм экономикэкIэ я гупсысэкIэр, яэ мылькур ягъэльапIу, мылькум и фIагъэ хихыныр хуимыдэу, Хэку мылькум псоми и фIагъэ екIыныр нэхь игъеуэ ялтытэр. Мы гупсысэкIэр, хэч хэмьлтэу, Европэм и нэпсей гупсысэкIэм къиша экономикэ гупсысэкIэм еплтытмэ, мыр цыхуугъэм нэхь хуэфацэш икIи гупсысэ куум къишац.

Экономикэ зэшIэхъеини гъэр Адыгэ Хэкум ильэс мин бжыгъэ лъандэрэ ягъэзацIэри, мы экономикэ гупсысэкIэм хуокIуэ. ГупсысэкIэ щабэ зиIэ социалист-хэри зыхуейр, цыхур япэ изыгъэш мы гупсысэкIэ псэуныгъэр ялъагъуну араш. Ахэри мылькумрэ лажьэм и тепщэнэгъэмрэ хуейш, зыкIи гугъу емыхуу гъашIэм и дахагъэм, и фыгъуэхэм хэпсэуху гупыр утыкум ирагъэкъабзыкIыу, псори езым

и гуашцэкцэ, и пшцэнтцэпскцэ лэжьэнным хуагъакцуэу, хэку мылькур къэралым ей ящыну гупсысэм хэтц.

Адыгэхэраци, зы цыхум мылькушхуэ зэрильэфалцэу, щыгушхуэм тегъуальхьэу, нэгъуэшцэхэр дикъузэу, ипшитцу, еzym фцэка зымы емыгупсысир «зэхүэдэныгъэрэ зыху эзкүэшныгъэрэ» хабзэм ебэккуяуэ ялтыгэри, жацэр мыраш: «Дунейм и хуугъуэфцыгъуэр зы Иэнэш. Абы уи ныбэр из хуухукцэ утешхыхыныр нэхъыифц. Нэхъыбэм и ягъэ къокцынуш».

Мис мы гупсысэкцэм къильхуяуэ Адыгэ Хэкум мылькум теухуяуэ «УУЕЙ-СЫСЕЙМ» и гъунапкъэр егъэлеяуэ иккукцэ инт. Абыкцэ щыцэ псэукцэми хуэшцауэ бей жыпцэфыну щымыцэу аратэкъым. Пшылц куэдрэ Ишт куэдрэ зицэхэр щыцэт. Ауэ зэхуахъэса мы мылькухэр зы унафэшцым и унафэм щицту, цыхум ейцэу банк зырызт. Зыхуэныкъуэхэр къыхуэкцэумэ, и мыльку псори хэмькцэудэн хуэдэу дэцэпкъурт.

Адыгэ Хэкум и къэрал банкыр «Щынналъэм и бгъэрят». Сыт щыгъуи псори зэхуэдэу и кассэм зыхуэныкъуэм хуэдиз дихыфырт. Цыху банкым Иэмалыншэ мыхъуауэ куэнур игъуэу ильагъуртэкъым. Адыгэ гъесэнгъэр и щхъэм хуэлэжээн, хабзэм иригушхуэу лэжьэнэр жылэм дежцэ емыкцутэкъым, умылэжъэнырат емыкцур. Сыт щхъекцэ жыпцэмэ, щыхх къилэжью и Иуэху зыщцэжым щхъекцэ гупсысэ мыхъумыщцэ яхэлъкъым.

Мистер Лонгворт Щэмэз-Новороссийск Эбрар хыжьейм и Иуфэм Иус Уэзрыкъуэ Алий Бэч и деч щыкцуа махуэм, гъуэгум лажъэу зыхуэза Хеящцэ Тхъэмадэшхуз, Хамэ Къэрал Министр Хъэджэмымкъуэ Мухъэмэд Ефэндым щытепсэльхым жицэжкар мыраш: «Адыгэ Хэкум и паштыху ялтыгъэр... гъуэншэджрэ джанэпцланэу мэкъу ядеуэрт, мэкъур Инаштэ ищцырт».

Хъэджэмымкъуэ Пакъуэлцэш унагъуэм ящыщт, Хеящцэ Тхъэмадэшхуэт икИи Хамэ Къэрал Министырт. Абы щхъекцэ Лонгворт «Адыгэ Хэкум и Паштыху» псальэр хуегъефащэ. Ауэ, паштыхыр зэрылажъэр жылэм хуамыгъефащэу жицэкъым. Мыпхуэдэ тетыгъуэ лъагэ зицэ зы цыхур губгуэм зэрылажъэр, тетыгъуэ зицэхэр уафэм къехауэ яльэгъуарэ зищцысыр къашцэну есахэм я гупсысэм, дауи, техуэнукъым. Хэт ищцэрэ, мыпхуэдэ щыпцэм и Хеящцэ Тхъэмадэшхуэу икИи Хамэ Къэрал Министрыр мыпхуэдэу мэхъу жацэнц. Ауэ адигэр, еzym и Иуэху дэзых и нэхъыжыфцэхэм щыхх хуэшцыныр фыуэ ещцэри, ахэр зыхуэфащэ щытхъум щымысхэ пэтми, нэхъыжъхэр еzym и тепщэ хууэ, еzym тетыгъуэ зритахэр лэжьэнэр я щхъэм хуамыгъефащэжмэ, мис ар ягу техуэнукъым. Адыгэ Хэкум и зы цыхумэ, адreichэм хуэдэу лажъэу, шхэжу ильагъууну хуейш. Абы папцэ хеящцэми, министрми хабзэм тету, еzym и гуашцэм щымысхуэ лажъэу ильагъууныр нэхъ къещтэ.

Адыгэхэм я лъэпкъ гупсысэкцэр: «Дзэхэр, хыдзэхэр зэрагъэпшыну, унэшхуэхэр, лэжьапцэшхуэхэр ящын щхъекцэ нэгъецццуушихуэ зэхуахъэсыфынукъым». Пэжыраци, мелуанкцэ, миллиардцэ яухуэну псэуальхэр мы хабзэмкцэ зэхуахъэсыфынукъым. Сыт щхъекцэ жыпцэмэ, Хэкум и мылькум зэпымыуэ ухэцэбэу, жылэм текцэудэным щхъекцэ зэпымыуэ хъэктын^{*} Иххыныр ядэнукъым. Хы Иуфэмкцэ къраша хъэпшигъим щэм и тхур, хамэ къэралхэм ирацэми щэм и щым хуэдиз та-можнэм Иххи, ар къэралым ейкъым, кхъух хекцэпцэ Иуэлцэпцэ Иус жылэм, щакцэхэм, я ешхэн-ефэнрэ унэм текцэудэм папцэ къылаххи, а нэгъецццуушихуэ псони ейкъым. Адыгэхэм мылькуракъым, атцэ цыхуращ ягъэлъапцэр. Цыхухэм щыхх яцэу ягъесамэ, а лъэпкъым Иуэхугъуэ псори зэфлигъэццыфынущ.

* Хъэктын: налог.

Пэжыраши, сый хуэдэ Йүэхугъуэм щхъэкІи щтэуэ, ящІэн ямышІэжу зэи къэмийнэу хэкІыпэ ягъюетаац, я бий лъэшхэм ильэс мин бжыгъэкІэ я Хэкур зэрыщахъумам и щыыхыр зыгъэлъапІэ адигэ лъэпкъыр, иджыри къэс зыхуэныкъуэ псори губзыгъагъэкІэ зыІэригъэхъамэ, лъэпкъыр тхъэмьщкІагъэм химыгъахууэ капиталистхэм я ягъэкІэ текІуэдэныр т'укІэ имыгъэбагъуэу, утыкум къызэрильхъэфынум шэч хэлькъым.

Мыбы и щапхъэц лъэшу, лъэкІыныгъэшхуэ зиІэ урысыдзэхэм я щхъэ къудейкІэ ильэс хыщІкІэ зэрэзэуар. И щыбагъым Европэм и дэлэпыкъуныгъэр зиІэ цархэм я дзэхэм дащІ зауэ кыыххэм щыгъуэ трагъэкІуэдэр лъэпкъым ишэчаац, я фэм дэхуаш. Мис мыбы щхъэкІэ, зыри зауэм бей ирихъуакъым икІи лъэпкъри тхъэмьщкІагъэм ихуакъым. Лъэпкъым и щыиху псори – зэхуэдэу хуэшІами, т'экІу дэхуэхами – къэнахэц. Хъэлъэр зышэчар зы гупкъым, атІэ щыиху псоми зэдащэчац.

НтІэ, араци, мафІэгу гъуэгухэр, кхъухыдзэхэр, нэгъуэцІ кынэмьщІ гуэрхэр ящІын хуей хуатэмэ, ари адигэхэм я зэхуэдэныгъэкІэ, я хуитыныгъэм и гугъу ямышІу зэфІахуу зэращІыфынум шэч хэлькъым. Мы лъэпкъым, мылькуракъым нэхъ япэ иригъэшыр, щыиххэм я хуитыныгъэм я нэІэ зэрытрагъэтэраш. Абы щхъэкІэ мыхэр бгъэкъуаншэ хъунукъым.

Щыхъэхур

Адигэхэм я псеуныгъэмрэ я экономикэ гъащІэм **ЩЫХЪЭХУМ** увыпІэшхуэ щеубид. Сый хуэдэ Йүэхугъуи ирехъу, я псеуныгъэр егъэфІэкІуэн Йүэху гуэр къайлэт хъумэ, **Щыхъэхур** я дэлэпыкъуэгъущ. Адигэхэм лыщІэ класс ялэкъым. Щыхъхуиту, адрейхэм хуэдэу хуитыныгъэ зиІэхэм зы гупыр нэгъуэцІым хуенуэтуным хуитыныгъэр икъутэу, емыкІуи пылту ялтытэ. Мыбы папщІэ Адигэ Хэкум мазапщІэкІэ лыщІэ гъэлэжъэныр хабзэ щыхъуакъым. Ауэ, щыиху хуэныкъуэ хъумэ, зыми «хъэуэ» жимыІэу, зэдэлэпыкъуурэ Йүэхур зэдащІэрт. Зы щыхур уасекІэ бгъэлэжъэныр щыхъыншагъэу ялтытэрт. Ауэ зэдэлэпыкъунарат уасэу ялтытэр. Мыр зэхэпшааэ, я фэр пыкІауэ, я лыыр хуэму зекІуэу зэрышмытым кыхэкІкІэ, адигэхэр гушыІэм, къэфэнным кыхуагъэцІаш, даущыншэ псеукІэр фыуэ яльагъуркъым. Я псэр псынщІэчи, мэкъумэшыр щыгахыжкИ, унэ-псэуалъэ щащІкІи, нэгъуэцІ Йүэхугъуэ псомкИи **Щыхъэху** хабзэм тетхэц. Гъунэгтэу псори зэхуосри уэрэдхэр жаІэу, Іэнэхэр къащтэу, тхъэж-гуфІэжу Йүэхур зэдащІэ.

Хэти ирехъу, хуэныкъуэ хъумэ, уасэншэу, и щхъэр имыгъэшхыу, и гъунэгтэу псори къызэрыкІуэныр зэрищІэм щхъэкІэ езыри **Лэжыгъэ Дэгү** жыхуаІэ щыхъэхум и гуапэ дыдэу макІуэ. И гъунэгтэу щыхъэхум езыгъэблагъэ лым, къекІуахэм пщэд-джыжымрэ шэджагъуэмрэ егъашхэ. Мы Іэнэ къэштэним, щыхъэху зышІым и псэуныгъэм ельытаа щынэ, тыя яхуекІ, лэкъум, хъэлывэ, шатэ, фо, тхъу, нэгъуэцІхэр къытрайхъэ. Махъсимэр лъэпкъ Іэнэм темытынкІэ Іэмал илэкъым.

Мыпхуэдэ лэжьэгъуэ махуэхэм щхъэкІэ жаІэ уэрэдхэр къыхадзэ, щыхъэхум къекІуэлІа псори къыдежьууэ, зэээмэзи зыр зым зэпадзыжу жаІэ. Нэхъ гъэцІэгъуэнраши, гъунэгтэу блэкІ гъуэгурлыкІуэр щыблэжкІэ я макъым нэхъ зрагъэІэт. ГъуэгурлыкІуэри фоч е кІэрахьуэ яхуегъаэри фІэхъус къарех.

Мистер дж. Беллрэ Мистер Лонгвортрэ Псыж губгъуэм мэш Йухыжыгъуэу къыща-кІухым, щыпІэ Іэджэми зыхуэза щыхъэху джэгухэм, ефэ-ешхэм кыхълІыху и гугъу ешІри, зэрыдихъэхар къеІуэтэж. Шатэ зыхь лыхэр и деж къакІуэуэ Іэнэ къызэрыхуаштари етхыж. Хъыджэбзхэр лэжьэним щхъэкІэкъым, атІэ щалэхэр

ягъэгушхуэн, Йуэхум егъэужъэрэкЫн щхъэкІэ хъесэм къэкІуэу жьауэм зэрышІэтхэр, ауэ лажъэхэм псы зэрыратри щегъуж.

Хъыджэбз щыхъэхур

Адыгэ хъыджэбзхэм Йуэхуи-дэльи ямыІэу щысыныр яфІэфІкъым. Хъыджэбзхэм, унагъуэ Йуэхухэм нэмыщI, зыр зым зэдэІэпыкъун щыхъэхур фыуэ ялтагъури абыкІэ щыхъх лей къалэжь.

Зи дэкІуэгъуэ хъуа хъыджэбзхэм я хэдыхI Йуэхухэр и ныбжъэгъухэм хуашI. Бостейхэр, нэгъуэщI щыгъынхэр, гъуэлтыпI щхъэнтхэр, Йупхъуэхэр, хэдыхIхэр, Іэнэрэ бжыкъу тепхъуэхэр хадыхI. КIэшIу жыпІэмэ, хъыджэбзыр щыдекІуэм зыхуэныкъуэну псори и ныбжъэгъухэм я дэІэпыкъуныгъэкІэ зергъэпэц. Пэжыращи, еzym ищIэн Йуэху щагъуэ къыхуагъанэркъым. Мыбы ельытауэ а хъыджэбзхэри дэІэпыкъуныгъэ ЙуэхукІэ къикІуэтыркъым. Хъыджэбзхэр мыпхуэдизкІэ къызэтенэкъым, я Йыхълыхэм, я гъунэгъухэм я бын цыкІуҳэм я джанэ-гъуэншэджхэр хуэдынымкIи доІэпыкъухэр. Адыгхэм ЙутЫиж махуэхэм тыгъэ зыхуашIу я хабзэш. Хъыджэбзхэм зыр зым ІэльэщI цыкІу, щхъэтепхъуэ, напэІэльэщI, лъепэд хуэдэ тыгъэхэр зэрызэратым хуэдэу, я ныбжъэгъу щалэхэми хадыхIауэ сыхъэтыльэ, нэтыжъей*, нэгъуэщI къинэмыщI хъэпшыпхэр ящIри ЙутЫиж тыгъэу ират, мыр зэи зыщагъэгъупщэркъым.

Мыльку зигъэІэныр

Хабзэм тету «**мыльку зигъэІэн**» гупсысэр псэуныгъэм къыгуэпх зэрымыхъунным щхъэкІэ, адигхэм сыйт щыгъуи ялтытэнкIи щыхъх хуашI. Мыльку зигъэІэныр дыгъум хэзыбжэ социалистхэм я гупсысээ пхэнжыр аркъудей я тхъэкІумэм ирагъэхъакъым. Адыгхэр мыльку зигъэІэным тэухуауэ я гупсысэкІэр «**«Щыхум и лэжыгъэм емыльытамэ, мыльку зигъэІэныр ядакъым»**». Зы цыхум хъесэм триса жылэм зэрытэжъыхъам щхъэкІэ, «хъесэм къытекIар сысейш» жиІэфынущ. Ауэ цыху псоми зэдайуэ Тхъэм къигъэщIа щым, мэзхэм я фIагъэ зэгъэкІынэр лэжыгъэм ельытакъыми, мылькури зыми ейкъым. Абыхэм псоми я фIагъэ зрагъэкІыпхъэш. Абы папщIэ хэт хуейми, зыхуэныкъуэム хуэдиз зы щыпІэр хъесэ ищIу, еzym и фIагъэкІэ хилхъэфынущ. Ауэ а хъесэр нэгъуэщIим ирищэфынукъым. Сыйт щхъэкІэ жыпІэмэ, а мылькур зибгъэІэну ухуиткъым, ауэ утелэжъыхыну ухуитш. А хъесэм уэ утелэжъыхъмэ, абы нэгъуэщI зыгуэр телэжъыхыфынукъым. Мыри нэгъуэщIим и лэжыгъэ мэшыращи, евэ, есэри араш. НтIэ а хъесэм нэгъуэщI зыгуэрым и Йыхъэ зэрыхэмэлтыр къызыхэкIыр а хъесэ мылькур абы ейуэ аракъым, абы зэрытэжъыхъамрэ трисамрэ зэригъэкъэбзаращ мылькуу еир. Мы гупсысэкІэм ельытауэ мэзхэр, щынальэ нэщIхэр къахухуу еzym и фIагъэм щхъэкІэ «**«сысейш»** жиІэну хуиткъым.

«**Мылькум и гъунапIэр къэблэжыфым деж щеух**» жызыІэ адигхэм, мыбы нэмыщI мыльку зигъэІэныр «**Тхъэ хабзэм**» емызэгъуу зэралтытэм папщIэ зыкIи ягу техуэркъым. Сыйт щхъэкІэ жыпІэмэ, Тхъэм и мылькур зы цыхум епт хъунукъым. Ауэ абы телэжъыхуу фIыгъуэ хихмэ ядэр. Гомер «**Щынальэр псоми ди зэдайш**», – жиІэгъят.

* **Нэтыжъей:** нэгъецIульэ-ІэпещIэгъэжыльэ.

Мис мы гупсысэкІэм кызызэригъельагъуэмкІэ, Адыгэ Хэкум зыми «**мы щынальэр сысейш**» жиIэфынукым икIи ищэфынукым. Ауэ езыри, и цыхухэри и гүусэу ивэфымрэ исэфым хүэдиз зригъэIэфынуш. Адыгэ Хэкум щыгур зейуэ къэзыгъельагъуэ тхылтымпIэу яIэр а хэсэр кызызэрихухья бжыхыраши, чийр щытыхукІэ ямыбгынауэ ялтытэрт. Бжыхыр иудамэ, зыри зэрытемылжыхыжыр къашIэрт, ар лъепкым ей хъужти, зыхуэныкъуэ щыIэмэ, аргуэрү бжыхыкІэ къихухыжти еzym и щхъэм хутелэжыхыжырт.

Нобэ щынальэхэр зыми имейуэ, фIыгъуэ къызыщах Тхъэм и щынальэхэр цыхухэм Iещахыу, лъепкъ псоми ей ящыны хуей социалистхэмрэ коммунистхэмрэ Адыгэ Хэкум ильэс мин бжыгъэ лъандэрэ зрагъэIа щынальэ зеигъэ хабзэр иджы хэн имыIэу ягъээшIену я гугъэш.

ЖыIапхъэц адыгэхэм цыхум хуэфащэ хабзэм емыбэкъуауэ щынальэ зигъэIэн гупсысэр ильэс мин бжыгъэ илэ къахутауэ зэрагъэзащIэр. Мыбы телэжыхыу тепсэухын хабзэр щынальэр зэриинным папщIэ Адыгэ Хэкум щыбгъэзащIэ хъуну, зи цыху бжыгъэр куэду, щынальэ яIэр къемэшIэкI хэгъэгухэм пщы мыхууну къацоху.

Адыгэхэм щынальэ зигъэIэн гупсысэм къидещI нэгъуэщI гупсысэкIи яIещ. Цыхум и шхыныгъуэ нэхъышхъэр мэшши, мыр щэн-къэшэхуныр цыхугъэм хуэмыфащэу къалытэ. Пщым и деж щыщIэдзауэ дэтхэнэ адыгэми и нэIэ нэхъ зытригъетыр ильэс псом хурикъун мэш тесэньращ. Абы папщIэ жылэ псоми мэш хуэныкъуэу къахэкIыныр машIэ дыдэш. Мыбыхэми мэшыр щацIыр ящэн щхъэкIэхым, къыIахам хүэдиз иратыжыну араш. Е тыгъэ щыныр цыхугъэм, плацIагъэм нэхъ езэгъыу зэралтытэм щхъэкIэ мэш щэн-къэшэхун Iуэхугъуэр щыIэхым. Мэш щэныр мыпхуэдэу къемыкIуу щальытэкIэ, зыхуэныкъуэм нэхъыбэ щыим узэрүтелэжхыхыр, хэхъуэ зригъуэтын Iуэхум хуэкIуэтэхым. Цыхум и шхыныгъуэмкIэ хэхъуэ зэгъэгъуэтын гупсысэкIэм нэмыпль езыт адыгэхэр Тхъэм и унафэм емыбэкъуауэ ялтытэр. Тхъэм, упсэун щхъэкIэ, шхэныр къытпиубыдащ. Ахэр мис мы хабзэхэмкIэ зекIуэн папщIэ къэралхэм, паштыххэм я унафэм хуэныкъуэхэхым. Мыбыхэм нэхъ лъэшу зы хеящIэм и хабзэр фIыуэ ящIэ, абы езыр-езыруэр зыхуунэтI. Ар лъепкым и **ХАБЗЭРАШ**.

МэкъумэшщIеныр

Адыгэ Хэкум зыхуэныкъуэным нэхъыбэ хъэсэ зэрихъэхым, псоми я хъэсэхэри, я хадэхэри быдэу, егутъу ягъэшIэрашIэри бжыхыкІэ къахух. Щыгур фIыуэ зэрызэрахъэм щхъэкIэ, бэвыгъэ къохбулIэ.

Мы хъэсэ гъэшIэрэшIахэм я зэхуаку дэту къэзыкIухь инджылыз зыплыхыа-кIуэхэм мэшхэм епльу зы узд закъуэ зэрихамыльэгъуар ягъэшIагъуэри, «**ДИ ЙОРК-ШИР МЭКЬУМЭШЫЩЭХЭМ ЯЛЭГГҮАТЭМЭ, КЬАЩЫТХҮУНТ. МЫ ЩЫПШЭР ДИ ИНДЖЫЛЫЗ ХЭКУМ ХУЭДЭШ**», – жаIэу щытхууахэш.

Нэхъ хэхауэ Псыжк губгъуэшхуэм мэшыр апхуэдизу багъуэти, мэшми, мэкъуми шур къыхэшцыртэхым. Ауэ мы лъэнныкъуэмкIэ санэ, дэшхуей хуэдэу хуэбапIэм хуэгъэза пхъэшхъэмьщхъэхэр къыщыкIыркым. Хы Iуфэ псом мэш лIэужыгъуэхэр егъэлеяу щыIещ санэ, дэшхуей – пхъэшхъэмьщхъэ лIэужыгъуэхэр щыпрыхъэти, фадэ зэмьшIэужыгъуэхэр къыхашIыкI.

Хэку кIуэцIхэмкIэ гын удзыр куэду хашIэри зыхуэныкъуэ гыныр абы къыхашIыкI. Мы къэкIыгъэр адакъэм и сыйджым зэрещхыр инджылыз зекIуэлIхэм жаIэж.

Адыгэхэр, щакхъуэм-хъэлыгъум нэмьшІ, пластирашынна нартыхурэ хурэ куэду хасэ. Хъэмрэ гуэдзымрэ етIуанэрэй я мэши. Хы Iуфэхми тутиныр иужькІэ ящІеу щадзат. Дэтхэнэ унагъузми и хадэм хадэхэкІыр, пхъэцхъэмьшхъэ жыгхэр, джэш, тырку джэш, бжын, бжыныху, щІэрыкIуэ, кIэртIоф, къэб, нащэбэгу, фонащэ, къэбыстэ, кIэнаф хуэдэ къэкIыгъехэр хащІэ. «Адыгэ-Черкес джэд» жыхуаIэм хальхъэу, мэ дахэ къызыпих узд лIэужыгъуэ гуэр (**джэдгын**) куэду къышокIри, мы хэкур егъэшIэрашIэр. МэракIуэрачи, къуэхми мэзхэми куэду къышокI, и мэ гуакIуэр къыпщIехъэр. Щыдэгъэгъурэ (шхъуэмкI) дэ цыкIурэ дэни къышокI. Шейм и ПЭКІэ зэфэ узд лIэужыгъуэ зыкъом щыIэш.

Адыгэ Хэкум и щы фыцIэр метр бжыгъекІэ куущи, вий-випщIкІэ явэ. Ягэ дыдэ ит вым и бжым тес щалэ цыкIум и гъуазэнгъекІэ хъесэхэр захуэу явэ, вакIуэхэм я уэрэд щхъэхуэм псори къыдожку, гъунэгъу унагъуэхэр зэдэрэгъуу, гуфIэу, цыху зыкъом зэхэту вэуэ зыльягъу гъуэгуркIуэхери фоч ягъауэрэ фIэхъус зэрызэрахыр зыльэгъуахэм яIутэж. Хъесэхэр щыхальхъекІэ, мэкью щеуэхекІэ, мэшыр хъэмым щытрапшекІэ, нэгъуещI кынэмьшI Iуэхугъуэхэр **ЩЫХЪЭХУКІЭ** зэрашыр я хабзэши, мы **лэжъыгъэ хъэгъуэлIыгъуэр** я мэшыр гүэним иракIутэхукІэ, псоми апхуэдэ къабзэу зэдагъэзащIэ. Мыпхуэдэу зэдолажъэхэри, емышу, гуфIэгъуэкІэ Iуэхур ягъэпсынщIэ.

Пасэрей алыджхэм санэ хадэхэр щакъутэжым щыгъуэ, тхъэпэлтьйтэ **Бахус** и щыххъкІэ джэгү ящIырти, мыбы «**НЫСАШЭКІЭ**» еджэхэрт. ЗэрытщIэщи, нысашэ псаильэм адигэбзекІэ хъэгъуэлIыгъуэ жиIэу араш къикIыр.

Адыгэхэм мэкъумэш Iуэхугъуэ щащIекІэ зэрахъэ Iэмэпсымэхэр, Анэдолэм зэрахъэ Iэмэпсымэхэм ецхьщи, псори езыхэм ящIыж. Мыпхуэдэ Iэмэпсымэхэр хамэ къэралхэм къраш я хабзэжым. ЗызыщIэж адигэхэм я гупсысэр и Хэкум и мэшыр, и хъэпшыптыр япэ ирагъэш я хабзэш, хамэм ейр ягъэльапIеркъым.

ІэщIагъехэр

ІэщIагъэр, къэрал цыхухэм гъукІэ гъесекІэ зэрызэрагъэгъутам и щапхъэш, сый щхъекІэ жыпIэмэ, ІэщIагъэр цыхум и гуашIагъэм ефIэкIыу, кIэщIущыгъэ зыхэль цыхухэм къаутэ. Адыгэхэр зыхуэныкъуэ псори еzym я гуашIэдэкIхэмкІэ къалэжьурэ ирипсэурти, мыбыи гъуазджэм хуалIэ IэкIуэльэкIуагъэмрэ фIылъагъуныгъэр къегъэльагъуэ. Іэц фIэзыгъэж унагъуэхэм яукIам и зы куэр я къуажэм дэс гъукІэм хуегъэхынным, хабзэ зыхэль лъэпкъым гъуазджэм хуашI щыхыр къегъэльагъуэ. Адыгэхэм гъуазджэм хуашI щыхыр зыльэгъуа хамэ зыпльыхъакIуэхэм мыбы тэу-хуауэ жаIэжхэр зэтохуэ. Мистер Белл мыбы щхъэхуэу топсэльых. Уэркъ де Марини адигэхэм ящIа кхъуххэм и дахагъэмрэ ар егъэснымкІэ ефIакIуэшхуэ зэрагъуэтар и тхылъым къеIуэтэжыр. Страбони ар дыдэраш жиIэр.

ХеящIэ Тхъэмадэ Нэхъыщхъэ Хъэджэмькъуэ Мухъэмэд Ефэнды инджылыз къэкIухъакIуэ Мистер Лонгворт щепсэльям, «Дэ сыйт хуэдэ **Iэмэпсымэри тщIыфынуш**», – жиIэгъят. Мыр жызычар Адыгэ Хэкум и Пацтыхъ цэр зыхуагъэфэшаращ. Гъущыым, жырым, дыщэ-дыхынным къыхашщIкI хъэпшыпхэмрэ Iэмэпсымэхэм я дахагъэми къегъэльагъуэ мы лъэпкъым и гупсысэр здынэсир. Я ІэщIагъэлIхэм «**зэIусэм псэ хальхъэ**» жыпIэмэ дыщыуэнкъым. ЯщIа хъэпшыпхэм дэбгъуэн щымыIэу, хэбдзыни яхэмьльу дахагъекIи, и фIыгъекIи зэхуэдэ къабзэш. Езыхэм ящIа Іэщэ-фащэхэр а лъэхъэнэм дуней лъэпкъхэм ящIа Іэщэ-

Црым Руслан и ИдакъециIэкI.

фащэхэм нэхърэ күэдкIэ нэхъ дахэт, нэхъыфIт икIи нэхъ зехъэгъуафIэт. Дыщэ-дыжынным кыхашцыкIахэр антик хьэпшип хуэдэхэц. Шым ирахъэлIэ хьэпшипхэр, езыхэм зыхуадыжа фащэхэр дахагъэкIэ дуней псом ефIакIуэрт. Бзыльхугъэхэм я Iэнэхэм щапхэ къызыпыпхын гъуазджагъэ къыпоощ, ящI хъагъэхэр, щагъэрэ данлэч хуэдэхэр нэгъуэцI льэпкъэм яхэплъэгъуэфынукъым. Цым кыхашцыкIахэм, машынэ ямыIа пэтми, и дахагъэм удехъэх. Адыгэхэм я гъуазджэхэр лЭужыгъуэу щаугуэшым Тхъэм и хабзэм ебэкъуакъым. Гъуазджэ IещIагъэр тIуэ яугуашац: хъульхугъэрэ бзыльхугъэрэ, жиIэу. Унэ кIуэцI лэжыгъэ гъуазджэ IещIагъэ псори бзыльхугъэхэм, къэна Iуэхугъуэ псори цыхухъум къыхуагъэнац. ЛъэныкъуитIри зэпэуэу я IещIагъэр ирагъефIэкIуаш, жыпэIэмэ дыщуэнукъым. Ара пэтми, зыр зым и IещIагъэм хэээрыхъакъым.

*Тхъэзэпллыж Руслан
ХъэтIохъуущокъуэ Күргъуокъуэр
игъэлъэнIэн ичхъэкIэ ищIа синрац.*

Адыгэм и алэрыйбгъур арджэнрац.

Адыгэ текстилир^{*}

Адыгэ текстилим ехъэлла хыбархэр Европэ къекIухъэкIуухэм къащIэна тхыгъэхэм дышыхуозэр. Абыхэм къанэ щIагъуэ щымыIэу дэтхэнэми я тхыгъэм къышыхагъэшыж гъуэльыпIэхэм иралъхьэу щыга щхъэнтэхэр.

«ГъуэльыпIэм, нэхъыфI дыдэ арджэнхэм хуэдэ ильщ, данэ фIыцIэ тебзауэ щхъэнтэ щIыгъужу, зытеспIа шхыIэнным и щIэбзэри зыхуэбгъэдэн щымыIэу дахэт. Уэншэку щабэ ирадзат, ибгъухэр къэдабэкIэ къэдыхьауэ, къэдабэ щхъэнтэмрэ шхыIэнным данэ щЭкI тебзауэ, еIуанэу псом нэхъыфIрачи, къабзэрэ хужыбзэу шхыIэн тебзэхэр. Мыбыхэм къышинэмьщIауэ пэшым щIэтар тетIысхъэпIэ кIыхь, пэшым и щIэкIыжыпIэм деж нэхъ гъунэгъуу гъуэвуауэ, нэхъ щIалэIуухэмрэ нэхъ тхъэмьщIэхэмрэ щхъэкIэ; «арджэннимрэ шхъэнтэмрэ», (мыбдеж зи гутуу ишЫир, адигэ хъэшIэшыр зы пэшщи щIалэIуэмрэ тхъэмьщIэхэмрэ жыхуиIэр пишрыхращ) блыним и кIыхьагъкIэ къегъэтIыльякIауэ бжэм, жьэгум, щхъэгъубжэм хуэзанщIэу щыту, нэхъыжхэмрэ нэхъ хэIэтыкIахэм хуэгъэзат», – жиIэу итхыжыгъяат 1837 гъэм и мэлльхуэгъуэ мазэм, инджылыз Джеймс Белл.

НэгъуэшI зы инджылыз Эдмонд Спенсер 1830 гъэм Кавказым къакIуэри, Адыгэм и текстилим гу льимытэу къэнакым: «Зы дурэшым уэншэку куэд дэльт, адрейм щхъэнтэрэ тетIэнрэ, шхыIэнщIэбзэ зэмьфэгъу дахэу щIэхъумауэ, ауэ нэхъ егугъуауэ зэтельхьауэ, дэтхэнэми, и дыкIэ дахэм гу льиптэн хуэдэу, дышэрэ дыжын къудамхэм ешхуу тхыпхээ дахэкIэ гъэшIэрэшIа и кIапэхэм тыращIыхьауэ, гъэшIэгъуэнрачи, я бзыльхугъэ дахэхэм ехъэллауэ жыIэпхъэц, псори къабзэрэ зэшIэкъуауэ, кIэлтипыльяуэ эрэйзерахъэр нахуэш».

Зы лэшIыгъуэ ныкъуэ абыхэм и пэ къихуэу, 1790 гъэм, нэмыцэ зыплыхъакIуэ Питер Симон Паллас цIэрыIуэ хъуа и «Хыбархэр» зыфиша тхыгъэм щхъэнтэм щхъэкIэ мыпхуэдэу тетхыхыат.: Адыгэм я гъуэльыпIэм зегъэшIыпIэ иIэкъым, ди диванхэм ешхьщ, пхъэбгъум къыхэшIыкIауэ унэм и кIуэцIым къишIыхъэпIэм и сэмэгурабгъумкIэ щытищ, абы уппIэ теубгъуаш, щхъэнти телъижщ... А блыним, щIыбым узэрыщIэкI бжэр здыхэлъымкIэ, шэнтиуэшхуэм хуэдэу зыгуэр щытльэгъуаш плIимэу пхъэбгъум къыхабзыкIауэ, екIуу алэрыбгъухэмрэ щхъэнтэхэмрэ щIыгъужу...».

Шхъехуэу Адыгэ щэнхабзэ зыджа Султан Хъанджэрий (1808–1842), «Шэрджэсүм таухуауэ тхыгъэхэр» зыфиша и лэжыгъэм мыр щетх: «Щхъэнтэхэр инщ, къауц иубаш, нэхъыбэм мэлыц иубаш, щхъэнтэхэр, шхыIэнщIэбзэхэри хэту, данэ щЭкI щуужу тебзауэ, нэхъ хуэшIа унагъуухэм яIэш. Мы унагъуухэр ахэр зыIэрагъэхъэн папщIэ зыми щысхыхэкъым. ХъэшIэ къахуэкIуэмэ гъуэльыпIэ хэIэтыкIа дахэ зэрагъэпэшын папщIэ».

* Газета Юга: 2015 гъэ бадзэуэгъуэм и 30-м, Ольга Орлова и тхыгъэр адигэбзэкIэ зээзыдзэкIар Къэбардэ Астемырщ.

ФЭИЛХҮЭГҮҮХЭР

Хъульхугь щигъынхэр

Цыхухум и фашэ адигэ цейр зымыщIэрэ зымыльэгъуарэ дунейм цыху къэнагъэнкын. Иэпкъельэпкын зэрекIур, цыхур зэригъэбжыфIэр, псыгъуэ къыху къызэригъэльагъуэм щхъэкIэ, лъэпкъ Иэджэми а хъульхугь э фашхэмкIэ захуапэмэ зеринэхтыфыр жаIэр. Псэуныгъэ дахэ иIэу, «**Шым къытранхухъауэ, шым телыхылжыну**» зы лъэпкъым мыбы нэмьшI екIуну нэгъуэшI зы фашэ, цыхум игуми хигъахуэу къагупсысыфынкын. Я цейр кIэшI зерацIам, гуашIэрыпсэумрэ зауэлIым и Иэбэн, зауэм хуэкIуэм и ягъэ емыкIыу къызэрагупсысан щхъэкIэ, адигэ лъэпкъ псоми мы фашэр щыщатIагъэр арац. Адигэ фашэмрэ шым и Иэпельэпсхэм нэгъунэ зеризэцхым щхъэкIэ Адигэ Хэкур къэзыкIух зы хамэ цыхум мыхэр зы унагъуэм къытепщIыкIа цыхухуэ ильагъуу къышохъур. Адигэ псоми я фашхэр я щыунэхэм нэс зэхуэдэу зэхүүжчи, лъэпкъым и гуашIагъэр лъагэш, лъэпкъыжьши, гъесэнгъэ зэраIэм и шэсц. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, Адигэ Хэкум и хабзэ псэуныгъэм цыху псори зы гупсысэкIэрэ зы щэнрэ яхэлтыну къегъэув. Мис мы зы лъэпкъ хабзэ щэнымкIэ псоми яхилхыха зэкъуэтныгъэмрэ захуэныгъэмрэ яхэлтыр умыгъэшIэгъуену пхуэльэкIынукын. Мыпхуэдэу зы хуупхъэу псэуныр дунейм зы лъэпкъими яхэлтькын. Ауэ, нобэрэй лъэхъэнэм дзэхэм я псэм хэмьльми, я фашхэмкIэ машIу хыболъагъуэф.

Адигехэм я зэхуэдэныгъэмрэ я зэкъуэтныгъэр щIефIэкIуам я псэукIэмрэ я хабзэм и нэхьыфыр къуигъэлхыхуэжыну зы хабзэ яIэщи, а хабзэр Иэндэгъэлэл ямыщу ягъэзацIэ. Мыбы таухуау хамэм икъутэну трикъузами, сыйт хуэдэ фIэшхъуныгъэм ихьами, я хабзэм зэи худачыхакым. Япхухэм хуитыныгъэ зэраIэр, зэблагъэхэр зерышэнэир дэнэ къэна, жыжэ дыдэу щытми, шыпхъуу зэралъагъураш... Мы щытыкIэр, гупсысэкIэр мыбы и щапхъэш. ТIэкIуи философу щыт адигехэр «**ФIэшхъуныгъэр тхъэльIум хэзэрхынищ**, адрай Iуухухэм хэдгээIэбэнкын», жаIэ. Я псэукIэр зэраухуар я хабзэмкIэш. Щалэмрэ лыжымрэ я фэилхъэгъуэр, зэвми быхьуми, щIагъуэу зэцхъэшыкIыркын. Ильэсищэм нэсами, и тхыцIэ зимыгъэшауэ, жырым хуэдэу задэу зэфIэтиш, и Иэпкъельэпкъими сыйтим щыгъуи йокIу, щIихъуэжын щхъэусыгъуи иIэкъым.

Хъурыфэ пыIэр

Щалэхэм нэмьшI, адигэ псоми я щхъэр ящырт. Кавказ Ищхъэрэм и дуней хуэбагъэр ТIэкIу зэрыщIэм къыхэкIкIэ хъурыфэ пыIэм нэхъыфIу щхъэр зыхьумэн пыIэ бгүүэтнынкын. Ильэс Иэджэки зыбохъэ, къутэркъым, ету хуейкъым, зыщхъэрыпхмэ, задэу къонэ. Уэшх къешхмэ, Европэм и фетр хуэдэу, тыркухэм я фесым хуэдэу зейм игу хигъэшIыркын. И шыр псым лъэмийIесмэ, хъурыфэ пыIэмкIэ псы иригъяфэ мэхъу, и гъунэ нэзим зыгуэрхэри дэпльхье мэхъу. Цыхум и нэкIур дахэу къегъэльагъуэ. Данэ щхъэтепхъуэрэ сарыкъымрэ хуэдэу, щхъэрыпIагъэхукIэ зэбгъэзэхуену уелIалIэркын. Хъурыфэ пыIэр нэхьыбэу фIыцIэш. Щхъуафэмрэ кофеифэмрэ машIу ешхьш. ПыIэм и цыр къыхымэ, инмэ, мыгъэшIээрэшIамэ, модэ цыху ПашIэм емыкIуну ялтытэ.

Щалэхэм щхъекІэ тІэкІу нэхъ цыкІуу, и цыри кІэндІу ящІ, и кІуэцІым щІэбзэ папшІэу икІи хужьу упшІэ иралхъэри гъемахуэм пшІэнтІэпсыр зыщІеф, щымахуэми хуабэу еыгъ. Хъурыфэ пыІэм и кІуэцІымкІэ упшІэр къимыгъэлъэгъуэн щхъекІэ зызалэ и бгъуагъуу хыдан фыщІэ щадэ*.

ПыІэм и щыгу лъэнныкъуэр зэгуадэкъыми, тхылтымпІэ ІэндІэгъэж дэплхъэнкІэ уасэ иІэкъым.

ХамэцІ кІуа адигэхэмрэ фІещхъуныгъэм хуэлажъэхэмрэ пыІэм и щхъэ лъэнныкъуэмкІэ хыдан плащІэ ирашэкІыр. Ауэ нэхъыбэу щІэндІэлІхэмрэ мыдрисэм и егъеджакІуэхэмрэ сарыкъыншэу хъурыфэ пыІэрэш щхъэралхъэр. Ауэ, нэцІикІыжымрэ тхъэлъэйу ныш ІутІыжхэмрэ нэмэз езыгъэцІ ефэндымрэ ушиг езыт хъэжы хуэдэхэр я пыІэм хыдан ирашэкІыр.

Цейр – Чөркескэр

Цейр сыйт щыгъуи фыщІэц, цы хужьым къыхашщыкІа цейр нэхъ зыхуэфацэр лъижхэмрэ дотэ нэхухэмрэц.

Цейм пщампІэ имыІэу, и бгъэм нэс зэлхуаэ, и дамэхэмрэ и пкыымрэ имыкъузын хуэдэу тІэкІу хуэбыхъуу, и Іэгъуапэхэри тІэкІу лалэу, и бгыр икъузын хуэдэу зэвү, и Іэпкъульепкъыр игъэтиншину быхъугъэ иІэу, цеикІэр задэу, зейм щитІэгъа нэужь зэфІэту увмэ, зэхуэкІуэжку хъун хуейш. Цейм и гупэмкІэ данэ кІапсэ псыгъуэклэ ящІауэ, цейм и фэм ешхъу щыІу дахэхэр уи нэм къыщІэмыуэн хуэдэу цыкІуу щыІунэм ильш. Бгъэм и лъашІитІымкІи бгъэгуштальхъэр иІэц. Мыбыхэм я щІагъым жып зырыз иІэщи сэмэгумкІэ щыІэм гыныгъуэ иралхъэр. Абы кІэрыщІауэ данэ кІапсэ дамэпкъым и лъабжъэмкІэ ирагъэубыд. ИжымкІэ щыІэм дыд, фэдэн, уанэмрэ и Іэшэфацэмрэ теІэзыхъын хуей хъумэ зыхуэнкъуэнхэр иралхъэ. Цейм и гъунэ нээлтээлээ, бгъэгуштальхъэм нэгъуэцІ щэкІыфэ гуадэри ягъэцІэрэцІэ. Мы къызэрэгүэклэ фацэм гуадамрэ палхъамрэ зы тепльэ дахэ трегъяуэ. Ауэ мыпхуэдэу ягъэцІэрэцІа цейр пшы-уэркъ, хуещІауэ псэухэм, фыз къэзымыша я щІалэхэм, дотэ нэху лъижхэм щатІагъэ. Жылэ псоми, щІали, лъижки къызэрэгүэклэ фацэм щатІагъэр.

*Адыгэ бзылхуугъэм
и гупсысэм къигъэцІа цейр.*

Гъуэншэджыр

Гъуэншэджри нэхъыбэу цым къыхашщыкІ. И фэри фыщІафэц. И щыхуейхэм щатІагъэ гъуэншэджхэм ешхъщ. Быхъущэкъым и лъэгуважъэхэр зэвьицэкъым. Лъэгуважъэхэр Европэм я гъуэншэджхэм ельытауэ нэхъ зэвщ. Абы папшІэ лъэгуважъэм лъэгуважъэльей фыамылхъэм захуэу къонэ. Шым щышэскІэ и лъапэхэр дэмыкІуэтин щхъекІэ, **ЛъЭГУПС** гъуэншэдж лъапэхэм ирадэ.

* P.S.: 2012 гъэм Испание къэралыгъуэм Юнисефым ишІа зэлүүшІэм дуней псом иджыри къэс ящІа фацэм я нэхъыфІу «Цей Сей-сай» жыхуиІэр щым язу хальыташ.

Гъуэншэджым лъэныкъуитымкIи жып иIэш, и нэзхэр ягъещIэращIэркъым. Адыгэхэм щатIагъэ гъуэншэдж щIыIутельыр цым къыхашIыкI. ЩIымахуэм и лъакъуэхэр щIыIэм щехъумэ. Гъуэншэдж щхъэпсыр нэгъуэшI зы щэкIкIэ Iуадэ, и щхъэпсри зы залэ и бгъуагъыу хужьу Iуадэж.

Лъейр

Лъейр цы щэкI Iувым, нэхъыбэу лъахъстэн фIыцIэм къыхашIыкI. Фэ къудейм къыхашIыкIмэ, шым и пцIэнтIэпсым зыцихъумэн щхъекIэ, лъахъстэн фIыцIэира-дэ. Мыпхуэдэу гуадэмэ, лъахъстэним къыхашIыкIа лъейм и фэ дахэр и кIуэцIымкIэ къагъанэри фIыцIэуираIэ, фIыцIэ ящIа и кIуэцI лъэныкъуэр щIыбымкIэ къэльга-гъуэу ящI. Лъейм и щхъэрэ и лъабжъэ нэзхэм гъешиэрэшIа Iуданэ зэхуэша гуадэр.

Вакъэ, лъей, лъэгуажъяэтель, лъэнкIэпс.

ЛъэнкIэпс.

Вакъэмрэ местымрэ

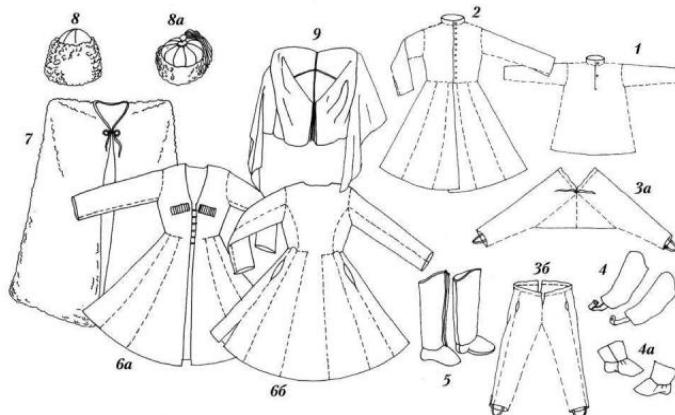
Вакъэр лъахъстэн фыцIэм къыхашIыкI. Лъахъстэн плъыжым къыхашIыкIа вакъэр лъызытIагъэр нэхъыжъхэрш. Фытуэ ягъещIытауэ, и цыр ягъекъебзауэ бывлымыфэм къыхашIыкIа вакъэ щабэхэр нэхъыбэу тхъэмьщкIэхэмрэ лъэсырызекIуэхэмрэ лъатIагъэрт. Лъахъстэним къыхашIыкIа вакъэм и жъэр, и гъунэ нэзхэр Iуданэ зэхуэшакIэ лъызытIагъэхэм хуагъещIэрашIэр. Адыгэ вакъехэр щIэмыхъэльэр, лъахъстэним и фэ щабэм къызэрхашIыкIар, лъакъуэм хуэфащэу зешэшIри, лъакъуэр егъэтинш. Вакъэмрэ лъэпэдымрэ зыштыльэнэр емыкIуу ялтытэри местикIэ зышальэ. Местраци, вакъэм ещхьщ, лъэдакъэм щыщIэдзауэ залэ 4–5 хуэдизкIэ лъагэш. Местым и дыпIэхэр щагъэкIэ ягъещIэрашIэр. Адыгэхэм вакъэ лъатIагъэн щхъэкIэ вакъэлтытIагъэ зerahъэ.

Къэпталыр

Къэптал жыхуаIэ джанэр хуэкIыху цейм хуэдэш. Ауэ къэпталым и пщампIэр сантиметритхукIэ нэхъ лъагэш. Къэпталыр нэхъыбэу данэ фыцIэ щекIым, зэзэмьзи чэсей хужым къыхашIыкI. Чэсей хужым къыхашIыкIа джанэр тхъэмадэхэм щатIагъэ. Къэпталым и къыхагъыр лъэгуажъэм нос. Унагъуэ кIуэцым цеиншэу зэрызахуапэм щхъекIэ, къыхуя яд. Къэпталым и Iэгъуапэхэр мыбыхъуу, еzym и фэм ещхьу, цыкIуу, гъещIэрэшIауэ щыкIухэр ирадэ. ПщампIэр гупэмкIэ щыIунэхэм ирадзэ. Мы щыIу цыкIухэр зэрыдзэнэр сыйт хуэдизу гугъуми щыIуншэр ягъэлъапIэркым. Щалэхэми, лъижъхэми щыIу цыкIущ зерхъэр. Къэпталыр ягъещIэрэшIэн папщIэ нэгъуэшI зыгуэр гуадэркым икИ трабзэркым.

Джанэ-гъуэншэдж щIагъщIэльыр

Джанэри гъуэншэдж щIагъщIэльри чэтэн хужым къыхашIыкI. ТхъэмьщкIэхэм ейраци, бзыльхугъэхэм зерхъэ щекI пашIэм къыхашIыкI. Гъуэншэдж щIагъщIэльыр гъуэншэджым хуэдэу яд. Джанэхэри Европэ джанэхэм ещхьщ, ауэ къэпталым хуэдэу пщампIэ задэ иIэш.

1. Джанэ щIагъщIэль. 2. Джанэ. 3 Гъуэншэдж лъэужсыыгъуитI. 4. Лъей. 4a, 5. Вакъэ лъэужсыыгъуитI. 6a. Цейм и гупэмкIэ. 6b. Цейр и щыбагъымкIэ. 7. ЩакIуэр. 8, 8a. ПыIэхэр. (Аставацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. Санкт-Петербург: «Атлант», 2004).

ЩакIуэр

ЩакIуэр дзэм зэрахъэ щэкI Йувым къыхащыкIхэм хуэдэши и щыбыр цы джэрэзаэ, цы фыщIэм къыхащыкI. И гупэ лъэныкъуэмкIЭ, и пщампИитIми лъахъстэн щыIукIЭ ирагъэубыдри, щагъэ щыIукIЭ ягъещIеращIЭ. Хужьу, кIэшIу яща щакIуэхэр бзыльхугъэхэм зэрахъэ, я дамэм традзэ.

Джэдыгур

Адыгэхэм щыIэм зыщахъумэну, щынафэм къыхащыкIа джэдыгу щатIагъэ. Щымахуэкум щатIагъэн щыгъыныгъуэш. Джэдыгум цы зытет лъэныкъуэр и кIуэцIымкIЭ къанэу яд.

ГупэмкIЭ ицыс лИитIым джэдыгу яицыгъиц.

Щхъэрхъуэныр (Башлыкъ*)

Щхъэрхъуэныр адигэ бзыльхугъэхэм цы ЙуданэмкIЭ зэрахъа щэкIым къыхащыкI. И нэзхэмрэ дыпIЭ зэхуакухэмрэ хужьу, зэзэмизи Йуданэ фыщЭ далхъэ. Щхъэрхъуэнным и гъунэ нэзхэр загъуэрэ щагъэ гъуэжкIЭ ягъещIеращIЭ. Шым шесахэр щхъэрхъуэнным и Іэгъуапэхэр гупэмкIЭ елэлэхыу, и гъунэхэр щхъэрхъуэнным и щыIум хуэкIуэн хуэдэу я щхъэм пальэ, и Іэгъуапэхэр пщэм ирашкIуя япхэкъым, ауз лъэсу зекIуэхэм, абы и ягъэ зрамыгъекIын щхъэкIЭ япхэ. Пщыхэм и Іэгъуапэ сэмэгум, уэркъхэмии ижь лъэныкъуэмкIЭ я дамыгъэр тращIыхь.

* Башлыкъ – псанье тыркубзэш, «баш» – щхъэ, «лыкъ» – щхъэм тральхъэ жиIеуэ араши, адигэ псоми ЩХЪЭРХЪУЭН псанье жытIэмэ мы адигэ псанье фIэшыгъэцIэр ипIЭ йоувэжыр.

*Адыгэ бзылъхугъэм къихута юхъэрхъуэныр.
ЗыщIар Аицхъуэт Айшэиц. Анкара – Тыркум, 2003.*

Щхъэрхъуэным и жъэгъупсыр.

Щхъэрхъуэным и шокъум дыгъэ теплъэ иIэу.

Щыгъынхъуэж

Цыху пашцэхэм щэрыпсу, гъещээрэшцауэ, къеплым и нэр къытенэу щыгъын щатэгъеныр зыхуагъефашэркым икчи хуейкым. Хуэшцауэ псэухэм егъэлеяуэ захуэпныр, нэгъуэшцахэм ятепшэу зыхрахмэ, льэпкэ зэхүэдэнэгтээм къезэгтырктыми, лей зрахыжу яльытэ. Абы пашцэ, фэильхъэгъуэшцэ иригъэду щызытэгъя цыху пашцэхэр и ныбжъэгъу хуэзэмэ, тээкту тюрысэ хъуа и щыгъынмкэ мэхъуажэ. Зи цыр тээкту тэджа шыгъынныр «Цыху пашцэм йокту, уэркэ щауэш» хужацэ. Сыт щхъекэ жыпээмэ, мыбы узыщихъужын зыри хэлькым. «Дызэгъэхъуажэ» жызыгэн хуейр щыгъынышцэ езыгъедаращи, хабзэр егъэзащцэ, икчи цыху пашцагын хэлъщ. Зы щыгъынныр куэдрэ щыптигъэнри пашцагъэм ектурктыми, тхъэмьщикэ гуэрэм тыгъэ хуещ, е мэхъуажэри и щыгъынныр егъещээрэшцэж. Яхбуэж щыгъынныр нэхъыбэу цеймрэ хъурыфэ пынэмрэш. Пынэращ нэхъыбэу яхбуэжри, «Мы пынэр уэ къоκтурктым» жызыгэмкэ мэхъуажэр.

Адыгэхэр, къызэрыгуэк льэпкъхэм ельытауэ, нэхъ къыххэщи, я Иэнкъылъэпкъыкэ зэкиущ, пшэрыгъэр ягъэемыкту, икчи фыту яльытэркым. Абы къыхэккыкэ: щыгъын щахъуэжкэ, гугъу ехъхэркым. Щалэхэм щыгъын зэдахъуэжэныр къуэшыгъэ нэшэнэу яльытэ. Ауэ цейр щахъуэжкэ гыныгъуэхэр иратыркым. Ахэр Иэндэу яллытэри, «цейм щыщукъым», жацэ. (Фэильхъэгъуэшцэ езыгъэдам зэрхъуэхъухэр: **бэрэ ут апший!** – къызэрыпэджэжри: **ултмэ, сиуди стех апший!** Кэзыгээтэжар Сей Наджийщ, Тыркум).

Щэкихэр

Джанэ щагыщэльхэр къэпталыпхэ щэкихэм нэмышц адрей хъульхугъэ щыгъын къызыхаццык щэкихэм бзыльхугъэхэм я Иэнцагъэш. Цымрэ фэмрэ къыхашцыкту шыгъын дыним таухуауэ ди бзыльхугъэхэм щытхъушхуэ яхуэфашэш. Зи унэм бзыльхугъэ зыщэмысхэм и гъунэгъу бзыльхугъэхэм зыхуагъазэ хабзэш. Апхуэдэ льэйур хуагъэзащцэ, зы уаси къыпаубыдыркым.

БЗЫЛХУГЬЭХЭМ Я ЗЫХУЭПЭКИР

Бзыльхугъэ щигъынхэр

Адыгэ бзыльхугъэм и фащэр къызэрыгуэкIщ икИ дахэц. Бзыльхугъэм и гуакуагъэмрэ и псыгъуагъэмрэ, къэгъэгъа жыгыщIэм хуэдэу, дахэу къэгъэльэгъуэн, и дахагъэр нэхъри гъэбжыфIэн, бзыльхугъэм зыхуэфащэ тетыгъуэр иритын щхъекI юнити.

И Испекъильэпкэ дахэмкIэ цIэрыIуэ хъуа адыгэ бзыльхугъэхэм Тхъэм къахилхъя щапхъэ дахагъэр цIыху цIыхуум хузэфIакIын Iуэхукъым, сыйт щхъекI юнити, ар Тхъэм и нэфI зыщыхуам ящыщ. Дунейм и дахагъэ псори иIэц. Адыгэ бзыльхугъэхэм я фащэр иктуукI дахэ зыщихуа инджылыз къэкIухъакIуэ Мистер Белл жеI: «ЦIыхур къызэрыгуэкI лъэпкым яхэпсэухъмэ, игури тIэкIу тыншыгъмэ, гъесэнгъэ зыфIэтща гъащIэм щхъээ Iуэхугъуэхэр еzym сыйтим хуэдэу дыхъэшхэн къыщыхуужрэ. Зэпмыууэ зызыхъуэж Европэ модэмрэ абы къигупсыс мыхъумыщI фащехэм (бзыльхугъэмрэ хъульхугъэмрэ) елъытауэ, дэ мыйгъэса цIыхухэм яхэтлъхар, адьгэхэм къызэрыгуэкI я фащэр дахэхэр, махуэ къэс зызымыхъуэж я модэмрэ сыйтим хуэдэу зэпэшIэувэрэ. Егъэлеяуэ нэм къышIэпкIуэ ябж **фрак** щызыгIагъэхэр, дыхъэшхэн зыщIхэр, езыхэр нэхъ губзыгъуэгъэ яIеу залтытэжри, фащ щыгIэгъэнымкI эзыхэр гъэр зыхуашIыжри, дэри дашодыхъэшхыж. КъызэрыгуэкI тыншыгъуэмрэ щэнгъэкI псеуныр къагъанэри, зэпмыууэ зызыхъуэж модэм гъэр зыхуашI».

Дышэ пыIэр

Адыгэ хъыджэбхэм дышэ-дышын IуданекIэ, уагъэхэмкI юнити дахэ зыщхъэральхъэм и инагъыр бзыльхугъэм и нэкIур игъэдэхэн хуэдизщ. И щхъэц къедзыхахэр щимыуфэ хуэдэу дэIтэяц. Дышэ пыIэр щыгур зы шокуу дышэу е дыжыну тедаш. Дышэ пыIэм и гушцIынур хэт захууз, хэти хуэхьурейу ешI. И лъабжээмкI и натIэм щхъэц тIэкIу къытохуэ. И нэжкъгуц кIыххэр и тхъэкIумэхэмкI къолэлэх. Ину ухуэна и щхъэцыгъуэшхуэри и бгымкIэ едзыхац. Мы дышэ пыIэр загъуэрэ пыIэр къудайуэ зыщхъэральхъэркым, и щIыIум щхъэтепхъуэ данэпс хужь трапхъуэ. Ауэ мы данэпсым дышэ пыIэри, хъыджэбзым и щхъэцри, и пщэри щIиххумэркым. Пэжыраши, мыбы хъыджэбзир мазэгъуэм хуэдэу къегъэльягъуэ. ПыIэр папцIуэ щытмэ, ар щхъэгъусэ зиIэ цIыхубзщ, пыIэр пагуэмэ, абы унагъуэ имыхъа хъыджэбздэсир къегъэльягъуэ.

Мы данэпсым, Хьисэ и ИльэссыщI эзэдигъейм хуэдэу, зэмийфэгъуфэ зыкъомрэ лIэужыгъуэ Iэджэу гъуанэпцIлан хъужауэ зэмийкIу Европэ фызхэм я пыIэхэм куэдкIэ йоффакIуэ икИ нэхъ дахэц. Щынальэ хуабэхэм дыгъэм щехъумэ. Сыйт щхъекI юнити, абыхэм хуэдэу хъэльягъэ зэримыIэм къыхэкIкIэ, ильэс куэдкIэ зыщхъэральхъэ пэтми, жыы мыхъуу, зыри къыщымыщу зэрызэрахъэм щхъекI юнити. Ахэр икИ пудщ.

Адыгэ бзыльхугъэм къигзэцIа
Дышэ пыIэр.

Къаруакъыр – сай (сей)*

Хъыдджэбзхэм щатIагъэ къаруакъыр (сейр), хъульхугъехэм щатIагъэ цейм ешхьщ. Ауэ, и Iэгъуапэхэр бгъузэщи, дамэм щыщIэдзауэ щамытIагъэу къагъанэр. ПщампIэ иIэкъым, и бгъэм нэс щимэу зэIухаши, и бгъэ лъэнныкъуэмкIэ зэблэдзауэ дышэ е дыжынным къыхашцIыкIауэ метхэмкIэ ирагъэубыд. И дамэхэм къыщыщIэдзауэ, и бгым нэс Iэпкъльэпкъым кIэрыпщIа хуэдэу зэвщ. БостеикIэр лъэдакъэм нэс кIыхьши, хъульхугъэм ейм елтытауэ нэхъ зэвщ. Мыбы къыхэкIкIэ, и гупэр тIэкIу Iухаши, и бостейр къольагъуэр.

Къаруакъыр фIыщIэу, плъыжку е кофеифэу зэIуаша уагъэр дахэу, цIууэ къигъэлъагъуену цы плащIэкIя яшI.

Сейри (Сай – Адыгейм зэрыжкаIэр) къаруакъым хуэдэш. Ауэ и Iэгъуапэхэр, IэфракIэм нэс гъебыдаши, къэна лъэнныкъуэр быхъуу зэIухащ. Сей гушIыIум зэрагъэшIэращIэ тхыпхъэшIыпхъэхэмрэ дышэ-дышкын щыIурэ тралхъэркъым. Унэ кIуэцIым, къызэрыгуэкI щыпIэхэм щыщатIагъэ. Данэ зэмыйфэгъумрэ чесей хуҗымрэ къыхашцIыкI.

Бостеймрэ джанэмрэ

Адыгэ бзыльхугъэм езым и щхъекIэ
къихута Сей (сай), пхъэ вакъэр дэшIыгъуу.

Щыхубзым и фащэр зэрызэхэлъыр: джанэ, гъуэншэдж, бгъэуль, Iещхъэтхъэмпэ (Iещхъэтель) бостей, бгырыпх, дышэ пыIэ, IэльэшI (шылжхъяр).

Япэу джанэр щатIагъэ. Ар кIыхьу, лъэ-кIэнным нэс къесу, щытын хуейщ. Абы къыкIэлъыкIуэу гъуэншэдж, ари кIыхьщ, лъэкIэнным нэсу, и лъапэми лъэрьипс щIэлъэфауэ. Джанэри гъуэншэдж-ри къызыхашцIыкIыр данэ, чесыргей щэкIхэрщ. Джанэм и Iещхъэр и IэфракIэм щыщIэдзауэ нэхъ быхъуу, баринэу, бостейм и Iещхъэм къищыну, Iэпхэр щIигъанэу щытын хуейщ. Гъуэншэджым и лъапэхэр нэхъ зыхузэфIэкIхэм хадыкI, бостейм къыщIэщмэ гъэшIэрэшIауэ плъагъун щхъекIэ. Бгъэулыр лъэрьипс цIыкIухэмкIэ пщэмрэ бгымрэ иращIэрт, абы и гупэр дышэ-дышкын меткIэ ягъэшIэрэшIэж. Ар бостейм и бгъэм къихауэ и Iэхэм дахэу къидэшырт.

Бостейр тралхъэжырт, псом и щхъэм и Iэгъуапэ баринэр къищу. Бостейр дахэу гъэшIэрэшIауэ Iуданэ лъапIэкIэ хадыкI, икIэмкIэ зэгуэхауэ джанекIэр къидэшырт. Итланэ Iещхъэтхъэмпэр (Iещхъэтель) лъэрьипс цIыкIукIэ и IэфракIэм ирапхэ, абы и гушIыIур Iуданэ лъапIэкIэ дахэу хадыкIыж.

* Сей: Мыр зи IещIагъэу щыта унагъуэм «СЕЙ» унэцIэр къахуэнауэ нобэ Хэку ХъэпцIеймрэ Тыркум Сивас къалэм и ХъэпцIеймрэ дэсц. Сай жызыIэхэр адрей адыгэхэрцац. (А.И.)

Сейм и Иэцхъэтхъэмпэхэр.

*Адыгэ сейр, дыңэ тылэр,
данэ ихъэтепхъуэр.*

*Бгъэйулъым и щыны-мет
тегъэлъэдамрэ бгырынхымрэ.*

Вакъэр

Бзылъхугъэ вакъэри mestri лъахъстэн плъижъым къыхашыкI. Я щыкIэмкIэ хъулъхугъэ вакъэмрэ mestымрэ хузээ къабзэц. Тури уагъекIэ ягъэцIэращIэ. Нэхъ зыкърахыну, хамэм щыкIуухэкIэ вакъэм дэшIыгъуу и гушынур щагъэ лэрүпскIэ ягъэцIэращIа пхъэ вакъэ лъагэ зылъипайу, зышталъэ. Ауэ гъуэльыпIэм щисым щыгъуэ, ар зыльях.

Щхъэтепхъуэр

Унагъуэм е хамэм къышамыльагъуну щыпчэхэм хъыдджэбзхэм дыщэ пыэ зыщхъэральхъэркъым. Ауэ зы щхъэтепхъуэр зытрапхъэ. Данэ плащэм къыхэшыка щхъэтепхъуэм хъыдджэбзым и дахагъэр игъэпцкяуркъым. Щхъэц плащэ щхъэтепхъуэр Иэлъэшыим и дахагъэр щихъумэн аракъым, ати нэхь дахэу къигъэлъэгъуэн щхъэкяш. Фызхэми данэ щхъэтепхъуэм и Пэкя, щхъэтепхъуэр плащэ зытрапхъуэр.

Бгырыпхыр

Адыгэ хъыдджэбзхэми фызхэми, дэнэ киуэми бгырыпхыр зыщапхэ. Бгырыпхыр я бгым имыльту зыкърагъэлъэгъуныр емыкяуя ялъытэ. Бгырыпхыр лэужыгъуитиу јаш:

1. Залэу 3–4 и бгъугъыту лъахъстэн плъижъым и гушыум, я зэхуакур зы залэу, дыжын е дыщэ щыпухэр тралхъэри и гупэмкяэ зы быжкяэ зрапхыж. Щыпухэр хъурей ныкъуещ, лъэнныкъуитиымкяи зырыз тельщ. Адрей щыпухэр залити и бгъугъытурэ лъахъстэним и бгъугъым хуэдиз щыпухэр тралхъэ. Щыпухэр саут фыщэкяэ гъэшчэрэшщаш. Бгырыпхым и лъэнныкъуитиымкяэ щыэ щыпухэр зыхуагъякяуэжри, и гъуанэ зэвхэмкяэ дыжын-дыщэ клацэкяэ япхауз, мастэкяэ зерапхыж. Бгырыпхым и щыбагъым щыпухэр тралхъэркъым.

Адыгэ бзылхуугъэм и бгырыпхыр лэужжыгъуэхэр, етюанэм быж илэжсу. дыщэ е дыжынкяэ ягъэшчэрэшчири дахащэ мэхъу.

Адыгэ хъыдджэбзхэм бгырыпхыр тиэку лалэу зыщапхэри, щыпухэр хъэлъэхэр гупэмкяэ зэрышычэм щхъэкяэ, зытель лъахъстэнир ешэшши и бгырмэ бгырыпхымрэ яку нэшщигъэ тиэку хуешчи. Мыбыи хъыдджэбзым и бгы псыгъуэм дахагъэ лей ирет. Бгыр апхуэдизу псыгъуэщи бгырыпхыр и бгым емыпхэс хуэдэу къыпщегъэхъу.

Адыгэ хъыдджэбзхэм Тхъэм къарита дахагъэмрэ гуакяугъэмрэ бостей яшыгъым нэгъуэшчи зы плащлагъэрэ гуапагъэрэ къыхильхъэу къигъэлъэгъуэним и щэхухэр фы дыдэу ящэ. Я дахагъэр ирагъэфтиэкуэн папщэ сэхусэпль зыщахуэн, набдэ лэн хуэдэхэр фэрышщигъэу ялъытэри, Тхъэр къызэрхуэупса дахагъэр нэгъуэшчи зыгуэркяэ ирагъэлеинир лейуэ ялъытэ. Ауэ щэннифлагъэкяэ я дахагъэр ирагъэфтиэкуэм нэхь къаштэ.

Бзыльхугъэ бгырынх, щыбагъымкIэ къанэ къэдабэр.

Щохъутэмьисыр (куэншибы)

Адыгэ бзыльхугъэхэм ижь лъандэрэ щохъутэмьис зэрахъэ. МыбыкIэ я Іэпкъльэпкъыр задэу щытыну, дахэу зыкъагъэльягъуэну хушIокъухэр. Мыр фэ щабэ дыдэм къыхашцыкI, зэзэмизи ятIатэ. Бгъэр зэридикъузэм папщIэ, узыншагъэмкIэ зэрыифIым шэч зыхэмийль мы хабзэр иужьрей лъэхъэнэм нэс зэрахъат.

ІЭШЭМРЭ ШЫ ГЭПСЛЭПСХЭМРЭ

Адыгэхэм я Іещэхэр, лъэхъэнэм сыйти зэрихъуэжам хуэдэу, зэрэфІекІуами шеч хэлъкын. Ижь лъэхъэнэм къащІенахэмрэ Іуашхъэхэм къышІахыжа зауэ Іещэхэр мыбы и шэсц. Иужь дыдэу ягъэттылыжа Іещэр шабзэмрэ шабзэшэмрэц. Ижь лъэхъэнэм мы Іещэр цыху плащІэхэм зэрахъэрт. 1722 гъэм щидзэу 1864 гъэ пщлондэ екІуэкІа Урыс-Адыгэ зауэм я бийм и Іещэр зэрыльэщым къыхэкІыу, зыри мыхъумэ, бийм и Іещэм пэхъун Іещэ зэрихъэн хуей щыхъум, шабзэмрэ шабзэшэмрэ зэрахъэжакын. ИужькІэ мыр цыху плащІэхэм я нэщэнэу, зауэ щыщмыгІэхэм къыздрахъякІырт.

Адыгэхэм я Іещэхэр и лъэхъэнэм ельытауэ дахэт икІи нэхъыфІ къуигъэлъыхъуэжынт. Урыс пащтыхъыдэм драгъэкІуэкІа зауэхэм щыгъуэ, Европэшхуэр и щыбагъым къыкъуэту къыщыдэгыкъуми, Урысыдзэм и Іещэм ельытауэ адигэхэм я Іещэхэр зэрынхъыфІынкІэ къухъэпІэ тхакІуэхэр тельхъэу къоув. Жырым и нэхъыфІыр щынкІэ адигэхэр я лъэхъэнэгъухэм ельытауэ жыр щІэнныгъэ ІещагъэкІэ нэхь ефІакІуахэрт. Мыбы папшІэ адигэхэм я сэшхуэхэм къыпэлъэцын щыгІэтэкъым.

Я фочхэр псынщІэц, дахэу гъэцІэрэцІаш, жыжъэрыуэц, куэдрэ бгъауэми и бжьамийр зэрымыбэгым щхъэкІэ, адрей лъэпкъхэм я фочхэм йофІакІуэ. Бжьамийм и кІуэцымкІэ ирабзыкІыу, зытрагъэпсам нэхь техуэу икІи и шэр джэрэзу нэхь жыжъэ нэсыну япэ дыдэ къэзыхутар адигэхэрэц. Мис мы къэхутэнэгъэмкІэ адигэхэр дунай Іещэ тхыдэм хыхъахэц. Европэм гъущІ гъуанэр фочу зэрызэрахъэм щхъэкІэ ауан ящырт. Мыбы папшІэ адигэхэм инджылызым мы усэр хуаусац:

*«Инджылызыр лыхъужьиц,
Яихэр дахэц,
Шы Іэмэпсымэхэр гъэцІэгъуениц,
Ауэ я фочхэр бжьамийц».*

И Хэкум и дахагъэм хуэдэу адигэм и псэм фІыуэ ельягъур и Іещэхэм и дахагъэри, ар къыхуэт шымыгІэу зэрашІари нэрыльягъуш.

Къамэр

Адыгэхэм ижь лъандэрэ я ныбжъэгъужыр **КЬАМЭРАЦ**. Ар и фащэм хуэдэу, пІэм нэмыщІ, дэни гуэльыну и Іэпкъльэпкъым шыщ зыщ, жытІэмэ, дышыуэнкъым. Зауэр гъунэгъум щыхуэкІуэжым, Іуэху зыльягъур зэрыкъамэр ящІэри, ар сыйтим дежи зэрахъэ. АбыкІэ пыбоупшыф икІи уопыджеф.

Къамэр лъэпкъым и Іещагъэц. Щхъэж и щхъэм зэрыхуигъэфащэмкІэ и сампІальэр егъэцІэрашІэ. ТхъэмьщкІэхэм нэхъыбэу сауркІэ ягъэцІэрэцІауэ лъахъстэн зытебза къамэ зэрахъэ. ХуэцІахэрэчи, псоми е иныкъуэм дыщэ е дыжын трагъабзэри лъэпкъ тхыпхъэкІэ ирагъэцІэрэцІэж. Къамэм и щІагъым пхъэм къыхэцІыкІауэ зы сампІальэр сэ ильу зэрахъэ. Дыжын зытрамыбза къамэхэм я убыдыгІэхэр загъуэрэ пылыдзэм, нэхъыбэу хывыбжъэм къыхашІыкІ. Къамэм и убыдыгІэм и гъунэгъуу, къамалъэм и

щхъэмкІэ хуашІа фэпсымкІэ, бгырыпхым ижырабгъумкІэ егъэжъауэ сэмэгу лъэнъкъуэм хуэкІуэу иращІэ*.

Адыгэ къамэр, дыщэпс тегъэлъэдауэ, 2015 гъэм Тыркум кърахыжъац.

Тыркум кърахыжъа къамэр, 1793 гъэм яицайауэ.

Адыгэ къамэ лЭужыыгъуэ.

Сэшхуэр

Адыгэ Іещэхэм, къамэм къыкІэлъыкІуэу, сэшхуэми щыпІешхуэ щеубыд. Сыту жыпІэмэ адыгэхэр зэпымыуэ зауэм зэрихэтим, яхурикъун гын зэгъэпэшын е къагъуэтынкІэ гугъу зэрехъэм къыхэкІэ, сэшхуэри дэнэ дежи, сый щыгъуи зэрагъэбзэрэбзэфым щхъэкІэ, сэшхуэми щхъэхуэ щыхышхуэ хуашІ. Зауэм нэхъыбэу сэшхуэ пцанэкІэ бийм ебтъэрыкІуэрт, абыкІи захъумэжырт.

Сэшхуэр фыуэ бгъэбзэрэбзэн, бийр и шым тептэтыкІыу щыим тебдзэн щхъэкІэ, Іепшэ лъэш зэрихуэнэкъуэм къыхэкІыу, адыгэхэм зышагъасэкІэ, я Іэблэр нэхъ лъэш зэращІыным хушІэкъурт. Щалэхэр сый щыгъуи мывэ дзынкІэ зэпеуэрт, гъущІ хъэльэр Іэтын-дзын джэгукІэхэр щлащІыр я Іепшэхэр нэхъ лъэш ящІын щхъэкІэт. Зэ уэгъуэкІэ бийр т'ууэ зэгуимиупщыкІамэ, хуэмыхуагъэу яльтытэрт. Мыбы папшІэ мэл 3–4 зы

* *Мис мы къамэм и пэр зыдэгъэза лэнъкъуэр нэхъыжъэм, бзыльхугъэхэм хуэбгъазэу уаблэкІынур щыхынищаагъэш икИи емыкІуихуэш. Абы папшІэ, нобэ къамэ зедмыхъэжми, мы хабзэр дгъэзэшІэн хуейш. (А.И.).*

сэшхуэ уэгъуэм паупщиыфыну я Иэпщэм гуашцэ хэлтэт е апхуэдэ ИэкИуэльэкИуагъэр зэхальхъэрт.

Адыгэ сэшхуэхэр лъэпкъ зэмьлэужьыгъуэ Иэшцагъэт. Нэхьыбэри езы я гъукэхэм я ИэдакъэццэкИт. Хэтыр дуней псом цэрыгъуэ щыхъуа Шам (Дамаск)* сэшхуэт. Мы сэшхуэхэр Мысырым тепщэ щыхъуа адыгэхэм я фыгъэкИэ зыИэрагъэхъат. Мыбы нэмыццИ ипрей Румым, Испанием ящцауэ латинрэ испаныбзэкИэ тетхауэ, сурэтхэр траццЫхъуаэ джатэхэр яИэт.

Мы джатэхэр Жор Зауэм куэн щхъэкИэ ДарьялкИэ блэкИыу Анэдолэм зэпрыкИын хуейуэ хъэлэч зэтраццЫхъа Европэ уэркъхэмрэ Адыгэ Хэкум и хы Иуфхэм япэ лъэхъэнэм щакИуэу къэкИуахэу колониехэр зыухуа генуезцхэм къащцэнаш. Цэрыгъуэ хъуа сэшхуэ гуэрхэр, я уасэхэр зэрыльапсейм папщцэ, пщылI зытцущкIэ е унэут хъыдцэбзкIэ къащэхурт.

Адыгэр джатэм тыкИыу сэшхуэм зэрыхуэкИуам гу лъытапхъэц. Адыгэ куэдым я псэр сэшхуэм къызэригъэлам шиэч хэлькъым. Сэшхуэм и къэгъэшипIэр дэгъэзэяуэ зэхъэнир адыгэхэм хабзэ яхуэхъуат. Мыбы губзыгъагъэ зэрыхэльым, зезыхъэм и флагъэ зэрекIым и зы щапхъэ Шэрджэс Алий «Адэжь хыыбархэр». зыфИища и тхылъым, н.кIуэцI 251–252-хэм, «АдыгэлI» Иуэтэжсым дыщеджэфынущ). Адыгэм и сэшхуэр кърихынырэ и уэгъуэмрэ зы иицIт (къыхэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.).

Сэшхуальэр: тхъэмьцкIэхэм я сэшхуальхэм саур е лъахъстэн фыццIэ трабзэрт. Абы и сэшхуэИэпщэр бжъакъуэ фыццIэм е пылыдзэм къыхащцкIырт. Хуэшцахэм я сэшхуэхраши, я къамэм хуэдэу, и ныкъуэр е псори дыщэ-дыхъынкIэ гъэццIэрэццIат.

Сэшхуэр ижымкIэ щIэдзауэ сэмэгумкIэ хуэкИуэу дамэм флагзэрти, сэмэгумкIэ елэлхырт. И фэ гущыгъум щыгъу тельтэкъым. Аүэ япэ дыдэм деж дыхъын е дыщэ быж иИшц. Адыгэм и сэшхуэм и къэгъэшипIэр дэгъэзэяуэ зэрахъэрт. Ар къызыхэкIыр и къихынири, и уэнри зы хъун щхъэкIэц. Мы сэшхуэ зехъэкIэр адыгэм и гупсысэм къильхуац, нэгъуэцI зы лъэпкъыми иИэкъым (къыхэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.).

Сэшхуэ лЭужьыгъуэхэр.

* Дамаск, дымышкъы жыр плащцэкIэ чейхэр уэрдыхъу папщцэу къауххът. Дымышкъы псаляр къызытихъукIар Дамаск къалэццIерац. И жырыр ягъэльапIэрт. (А.И.).

Сэиҳуэ лЭүжъыгъуэхэр зэрэфIэкIуам фепльит.

*Адыгэ сэиҳуэ лЭүжъыгъуэхэр.
АдыгэлIым езым зыкъыримыхми и Iащ-фащэмкIэ
зигъещIэрэщIэныр ягъемыкIутэкъым.*

Адыгэ сэиҳуэ.

Адыгэ сэихуз, дыжсыным дыицэ тегъельэдауэ.

Сэихуэм и дакъэр юлэдыкъуакъуэр Йэгур имыгъэтцилэнтлэн юхъеклэц. Сэ къызэрысиыхъумкіэ, сэихуэ дакъэ лъэныкъуэр грам бжыгъеклэ нэхъ игъемацлэу, уэмэ нэхъ хуицлэну къагупсысауэ арагъэнц.

Сэихуэм и дакъэр зэрыгъецилэгъуэн.

Фочыр

Адыгэхэм я фочыр нэхьыбэу езыхэм яштыжырт. Зэрыпсынцлэм щхъеклэ зехъэгъуафлэц. Бгъэуену зэрытыншым и фыгъэклэ, мы фочхэмкіэ адигэхэр метр 200–300 пэжкыжьеу пагъэтлытьа пхъэм ику дыдэм сантиметриц и хуреягъ къэтхыхъам трагъэхуэнкіэ къышмынэу, хуреягъэм и къыхыагъкіэ далхъа сэм и дзэм шэр тлууэ изыцлакылфыр фочауэу ялтыгъерт.

Цейблгъэм трада дэтхэнэ гыныльэми япщауэ зы гыныгъуэрэ хъыданым и гъусэу зы шэ зэрилтым папщлэ, я фочхэр псынцлэу яузэдьирти ягъаэрт. Штаучым и жъэм гын гъущэ иральхъэн щхъеклэ, сэмэгумкіэ щылэ жыпым гъещлэрэцлауэ, зехъэгъуафлэу бжъакъуэ фыцлэм къыхэцлаклауэ гыныльэ илэш.

Фоч дакъэм и кIэр пылыйдзэу, пхъэ лъэнкъуэми дыжбын хъурейхэр халъхьери ягъещIерацIэрт. Ауэ гъущыим и гушыIум дышэр зээмызэш щитрабзэр. Фочым шхъэхуэу фочыпс иIэ пэтми дохъутейм-фочылъэм ильу зэрахъэ.

Дохъутейр, щIакIуэм хуэдэу, и гушыIур цы утIэрэзаэ фIыцIэш. Фочыпсыр зрацIэну щIыпIэм и лъэнкъуитIми лъахьстэн плтыжым къыхашIыкIауэ бгырыпх зырыз иIэш. Нэшанэ зэпэбашыр, и хъуржынэм зэIухаэ яшам и шхъэ лъэнкъуэр, лъахьстэн плтыжым къыхашIыкIауэ уагъекIэ гъещIэрэшIаш. Фочым и дакъэр си-тим дежи егъэзыхаэ дамэ ижым пальэ.

Адыгэ фоч лэужсыыгъуэхэр.

KIэрхъуэр

Адыгэ кIэрхъуэр фоч кIещыим ешхьщ, и дакъэр тIэкIу еIуэнтIэкIаш, пылыйдзэм е бжъакъуэ фIыцIэм къыхэшIыкIауэ зы кIэрхъуэр дакъэ иIэш. Мы хъуреягъэм и кIэм тхъэгъу ирацIам щыгъэ гъещIэрэшIа ирацIэри абыкIэ блыним пальэ. КIэрхъуэр дакъэм и тхъэгъухэр хуэшIахэм дышэ-дышкынкIэ ягъещIерацIэ. КIэрхъуэм щэкI хужым къыхэшIыкIауэ хъумпIырэ-кIэрхъуальэ иIэш. ХъумпIырэм зэрильым хуэдэу бгырыпхкIэ щIыбагъ ижымкIэ щыцIэдзаэ сэмэгумкIэ ирадзэ. Зээмызи кIэрхъуэншэу ирацIэ, зэгуэрми лъахьстэн фIыцIэм къыхэшIыкIауэ хъумпIырэм ильу бгырыпхым кIэрашIэ. КIэрхъуэр зэгъунэгъу *KIэрхъуэр дыщепскIэ гъещIэрэшIауэ.* зауэхэм и Iещэш.

Адыгэ фоч кIЭицI лЭужсыыгъуэхэр гъеицIэрэицIауэ.

Адыгэ фоч кIЭицI лЭужсыыгъуэхэр.

Бгырыпхыр

Фыуэ ягъециытауэ, дахэу яла бывымыфэм къыхашыкI. И бгъуагъыр зэрыхун хуейр залэрэ ныкъуэрэц. Ижь-сэмэгумкIэ, и гупэмкIэ щызэрэдэ щыпIэхэм ягъециэрэцIауэ саутрэ тхыпхъециыпхъэхэр трациыхъауэ дыщэ-дыжын метхэр иIэнц. Мыбы нэмьицIи гъущым къыхэциыкIауэ дагъальэ гъециэрэцIа цыкIури ижымкIэ бгырыпхым кIэрыльщ, абыкIэ фоч-кIэрахъуэхэр иральэцI. Мыбы иралхъэ дагъэр джэд лынинш е щыхъ куцIш.

Аргуэру ижымкIэ сантиметритху и къыхъагъыу Iэцхэр зэпкърихишу IутIэ гъециэрэцIа пальэ. Аргуэрыжьу ижымкIэ «шувал» жыхуаIэ фэм къыхэциыкIауэ нэтижьей цыкIу бгырыпхым кIэрацIэ. Мыбы шэ лейхэр, уанэм зэрэIэзэн Iэмэпсымэ цыкIуфэкIухэр иральхъэ.

Адыгэ хъульхугъэм и бгырыпхыр, 2015 гъэм Тыркум кърахыижсауэ.

Бгъэгушталъэхэр

Бгъэм и лъэныкъуитIымкIэ цейм и гущыIум трациыхъ бгъэгушталъэхэр иральхъэ гыныгъуэхэр дыжынным дыщэпс трагъэлтэадэри яцI. ТхъэмьшкIэхэм ейраши, и Iупэ лъэныкъуэр щыхъ бжъакъуэм къыхашыкIауэ хужьщ. И лъашIэ лъэныкъуэри ираIауэ, ягъециуужжауэ пхъэц. Цейм дыжынным къыхашыкIа бгъэгушталъэхэр дыжын кIапсэкIэ ирагъэубыд. КъызэрыгуэкI бгъэгушталъэхэр Iуданэ фыцIекIэ зэхушашири зыр зым ирапх, кIапсэхэр бгъэгушталъэхэм и лъабжъэмкIэ зы щыпIэм деж цейм гуадэ.

Егъэлеяуэ зыкъызих лъыхэр я щыхъым хуэмифашэу адигэхэм ялтыгэ. Ауэ шыфIрэ IэщэфIрэ Iэмал зэриIекIэ къыхуэт щымыIэу ягъециэрэцIэ. Лым и

гъэшцэрэццэн псори Іэщэмрэ шыІэпслээсхэмрэ къышылъэгъуэн хуейш, жаіэр. Мыбыхэм, гъэшцэрэццаракъым, мыгъэшцэрэццаарааш емыкЦуу ялтыгэр. Мистер Спенсер хы ФыцЦэм Пишат кхъухьтедзапЦэм щильэгъуа Пшыкъан зи цІЭ адигэ щалэм и фашэм төухуаү и тхылтым мыпхуэдэу иритхааш: «**Ар мылІэж Федяс щхъэкІэ щапхъэ дахэ мэхъу. Адыгэ фащэр сльэгъуа нэужь, ди Европэ фащэм сигу ѢыкЦыжаш**».

Бгъэгүцтальэ ллэужсыыгъуэхэр.

Бгъэгүцтальэрэ гынжьеитегъяицхъэрэ.

Шы Іэпслээпсыр

Адыгэ шы Іэпслээпсым утепльакЦуэмэ, гъэшцэгъуэну зэкЦужу зы дахагьи иІэш. И фэхэми, дыщэ-дыжыын гъэшцэрэццаахэми, дэтхэнэ и зыпсми псэ хэлхъэныгъэрэ плащлагъэрэ зэрыхэлтыр нэрыльлагъущ. Шур задэу, зэрыпсынциэр дахэу къэгъэльэгъуэн, шым и бгым зэрэмьгуэр икИи гугъу иримыгъэхъыну и кум зэритыр, гъуэгүанэм гугъу иримыгъэхъу, иримыгъэзэшыну ІуэхугъуэхэмкІэ адрей лъэпкъхэм ельытауэ увыпІэфІыр еубыд.

*Адыгэ уанэжь,
дыжсыынам дыщэ тегъэлъэдауэ.*

Адыгэ уанэм и тепльэр зеритщІэш. Пхъэм и лъэныкъуэ псомкИи лъахъстэн фыцІэ трабзэ. И гупэ лъэныкъуэр саурыр дыщэпсым хэгъеуа дыжынкIэ ягъещІэращІэ. ТхъэмышкIэхэм я уанэм и гупэр сауркIэ, и щыб лъэныкъуэри зэрагъэцIууфым шхъекIэ, дейм и пхъэр пIашцIэу трабзэ, и гупэри и щыбри уанэмкIэ щызэрагъэгъутым деж фэдэн ирагъекI. Мы фэдэнымкIэ уанэ щыбагъым щIакIуэ, нэгъуэшI къинэмышкIхэр кIэрапхэ. Уанэгуми гъуэжьфыцIафэу лъахъстэнам къыхэшIыкIауэ шхъэнтэ тралхъэ. Мы щхъэнтэм и кIуэцIым иль цыр зэхуэсу шур имыгъэбэмпIэн шхъекIэ, щихъыцыр быдэу иракудэ.

Шхъэнтэр, плIимэу щIащи, и кур пIашцIэу, и къуапэхэм цыр куэду зэракудам шхъекIэ, шыур тыншу мэшэсыиф. Шхъэнтэм и дыпIэхэм щагъэрэ хъурейуэ ухуа лэрьисрэ дальхъэ. Уанэ щагъым и гушыIум лъахъстэн плъыжь трабзауэ упщІэ таишрэ абы и щIагъми и гъунэхэр Иуданэ фыцІэкIэ ядауэ таитIузы упщІэ щIэльщ.

Адыгэ уанэ лЭужсыыгъуэ.

*Адыгэ уанэжь,
дыжсыынам дыщэ тегъэлъэдауэ.*

*Адыгэ уанэ къыхуэт ицымыIэжсу,
и лъэрыгъри дыжсыныу.*

КъызэрыйгүэкI уанэ.

Лъэрыгъыр

Адыгэ лъэрыгъыр зэрыцЫкIум папщIэ лъакъуэ псори лъэрыгъым ипльхъэ хъуркыым. Лъэрыгъым лъапэкIэ иувэнныр хабзэщи лъэрыгъхэри абы хуэфащэу яшI. Адыгэ вакъэхэри цЫкIуу, дахэу зэращым щхъэкIэ лъэрыгъым хуэфащэш.

Адыгэм я лъэрыгъыр хъурейици, и къуэши пэлъитэм и джабэм ягъэ иримыгъэкIыну къигупсысаши. Лъэрыгъыр жээzym e дыжсынным къыхашцЫкIырт. (кыхэзыгъэцхъэхукIар дэраш. – А.И.).

Фэм къыхашцЫкIа псори фы дыдэу ягъэтэджа былымыфэм къыхашцЫкI, зыр зым гъущI тхъэгъукIэ ирапхыжри, шабэ дыдэш, зехъэгъуафIэш. БъэрыщIэми джэрощIэми саут дышэ-дышын метхэр тральхъэ. Фэ псори тхъэгъукIэ зырапхыжри, псори зэхуэдэ къабзэш. ШхузIур гъущIитIу зэрыдаши, шым и жьэм ягъэ екIыркыым.

Дыжсын къабзэм
къыхэшицЫкIауэ лъэрыгъ
гъещIэгъуэн.

Щопщыр

Адыгэхэм щопщыр икъукIэ ягъэлъапIэ. Щопщыр ЙыхыитIу зэхэльщ: сантиметр 45-рэ зи кЫхъагъ кЫимрэ апхуэдиз зи кЫхъагъ кумылэмрэ, бжэныфэм къыхашцЫкIар кумылэм траухуанэри дахэ дыдэ мэхъу. Щопщыр мыбыдашу яухуэн. Адыгэ щопщыр зехъэгъуафIэш, и пэ дыдэм тхъэпи кIэрыщIаши игъэбзэрэбзэ макъымкIэ шыми къигуроIуэ зейр зыхуейр.

Щопщ убыдыхIэр, уэкIэр, шым епсыха нэужь игъээшцIэнымкIэ щыуэ зэцхъэшокIыр:

1. УбыдыхIэр: щопщыр Iэ ижъукIэ яубыд. Еплланэрэй Iепхуумбэм (цIэншэ) щопсыпсыр фIалхъэ. Iепхуумбэм и лъабжъэм къыщIэнэу щопщыр яубыд, мис абы щыгъуэ щопщыкIуур IэмыщIэм йозагъэри, щопщыр нэхь тыншу уогъэуэф. НэгъуэщIу субыдынц жыпIэмэ, цIэншэ Iепхуумбэм фIашыхъа щопщыпсым и дэIэпхыкьюэгъукIэ IэфракIэм градус бгъущIкIэ къигъэшмэ, игъэуэфынущ. Щопщымрэ и күмрэ зэкъузылIауэ (зэцIэкъуауэ) зэрахъэркыым. Нэхъижъхэм (тхъэмадэхэм) зээмэйзэ щопщыр шым и пщэмкIэ ирагъэллэхыну хуитынгъэ яIэш.

Хэхауэ зы махуэ е лъэхъэнэ гуэр (хъэгъуэлIыгъуэ н.къ.) мыхъуу, зы къуажэм ушыкIуэкIэ е укъышыдэкIыжкIэ, зы цыху гуп ушыхуэкIуэкIэ, шыр гъэжэнныр, гъэджэгуныр сыйт хуэдизу емылыджагъэми, емызэгъими, мыпхуэдэ щыпIэхэм шым и щхъэм щопщкIэ уеуэнныр икъукIэ емыкIуущхуэш.

2. УэкIэр. Адыгэхэр шым шэса нэужь, шым и пхэцхъэлым хуэм цЫкIуу тоуIуэр. Мыбы къригъэкIыр мыращ: уи къуэшыр къыпшэсаш, узейщ, зыхэпщIа! Шым и щхъэм, и пщэм, и күэ лъэнныкуюхэм сүэркыым. Мы щыпIэхэм уеуэмэ, шым мыхъумыщIэ хабзэхэр зыхелхъэ. Псалъэм папщIэ, и нэр еуфIыцI, и щхъэр егъеджэгү, и кIэр игъэкIэрахъуэ хуэдэу хабзэ мыхъумыщIэхэр къещтэри, абы папщIэ щопщым и къалэнэыр щыгъэзащIэр нэгъуэщIщ. Щопщыр шыныбэпхым хуагъазэри мауэхэр. Щопщыр куэдрэ бгъауэмэ, псэущхъэм къримыдзэжи хъунуш, жаIэри, захуэу ялтыгэркыым.

3. Къепсыха нэужь: къепсыха нэужьи щIопцыр елэлэхыу Йыгъын хуейш. ЩIопцыр зэццэкъяауэ зыубыд цыхур (шым щыбгъэдэтым деж) ягъэемыкIу. Мы ЙыгъыкIэм шур унэм щIыхъэжу щIопцыр пильэхункIэ мы хабзэм тетын хуейш. ЩыпалъэкIи уи нэIэр зытегъэтын Йуэхугъүэхэри щыIэщ. Псальэм папщиэ, хъещлагъэ кIуамэ, щIопц тхъэпэр бжэмкIэ гъэзауэ пильамэ, бысымым иргъащIэ къэмынэу зэрыкIуэжынур, адрей лъэнэыкъуэу пильамэ, жэщым къызэрынэнур къуегъащIэ.

Адыгэ щIопци лэуҗыгъуэхэр.

БгъэрьицIэмрэ джэрьицIэмрэ.

Шхуэрэ щIопцитIрэ,
бгъэрьицIэм и метхэр.

ПСЭУАЛЬЭХЭР

Дыкъэзыухуреихым адыгэхэр лэужжыгъуэкІэ зыщІэпсэухыну, уардэу унэ-псэуальэхэм хуэныкъуэну игъэгъуэзакъым. Мэз лъапэхэм тыншу щІэпсэухь адыгэхэм я псэуальэхэр пхъэм къизэрыхацЫкІым бгъэшІгъуэну зыри хэлькым. А щЫнальэм пхъекІэ унэ ухуэныр махуитху-махуипшІ Йуэхугъуэц. Сыту жыпІэмэ Тхъэр къахуэупсац зыхуэныкъуэну псомкИи хуигъэпсац. Абы папшІэ къэзухуреихым къыхуигъэфэща унэ ІэмэпсымэхэмкІэ зэи гугъу ехъакъым. Гъуазджэ щІэнэгъэм хуэІэрыхуу, зэфІекІ зиІэ адыгэхэм щапхъэ Іэджи яІэц. Къэзыухуреихым унэ щЫныимкІэ ирихулІатэмэ, а щІэнэгъэмкИи я гъуазджэмрэ яльэкІымрэ къизэрагъэльагъунымкИ шэч пшы хъунукъым.

Адыгэм япэ иригъэцыр и унэракъым, атІэ и Хэкумрэ и хуитыныгъэмрэц. И щхъэр заузм зэрыхимыхыфым, щЫпэ хъуэж ищыну куэдрэ и натІэ зэрыхъум щхъекІэ, нэгъуэцІ хэкухэм хуэдэу и унэр ихъумэн папшІэ, гъэр хъуныр идэнукъым. Игъуэу ильягъумэ, и унэр егъэсыжри тІэкІу йокІут. Мыпхуэдэу и Хэкури и хуитыныгъэри лъебакъуэ къэс ехъумэ.

Адыгэхэм уардэунэхэр ящыну ягу къышыдэмыхыжым и щхъэусыгъуэм языхэзш мыри. Унэр сохъумэ, жиІэу, дэмыхуэхын, уасэшхуэкІэ ищІа псэуальэхэм бынжэкІэ кіэрымыпшІауэ и Хэкур икІи и хуитыныгъэр имыгъэкІуэдын гупсысэм къытехъукІаш. Унэ щЫныим тыншигъуэу хэлтыр мыраш: уасэшхуэкІэ псэуальэ ящыну ягу зэрытэмыхуэрш. Псэуальэ зыщыну хуей цыхум и гъунэгъуэжергъухэр щЫхъэхукІэ къреджэри, псыншІэ дыдэу псэуальэцІэ яуху. КъыдэІэпыкъуахэм я ефэ-ешхэ Іэнэ уасэ фІэкІа мыбы зыри тригъэкІуадэркым. Іэзэрэ Іэпидзльэпидзрэ ІещлагъекІэ ирипсэу жыхуаІэр мы хэкум ящІэркым.

Дэтхэнэ адыгэми, машІэ-куэдми, и унэр ищЫжын хуэдиз Іещлагъэ яІэц. ЗэдэІэпыкъуныгъэм щЫхъэхум адыгэ псэуныгъэм щЫпІэшхуэ щиІэц. Абы папшІэ унэншэу къэна гъунэгъум дэІэпыкъуныр я пшэрлыщ.

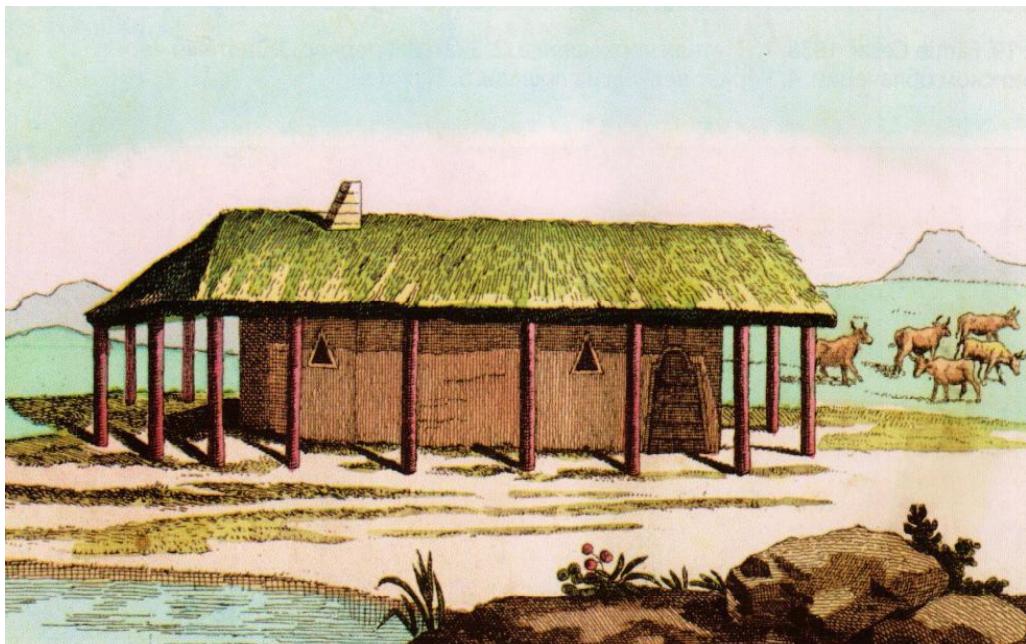

Адыгэ унэ, и унацхъэм бгъэн тельыжсу. Дюбуа Монпере. 1839–1843.

УнапIэр

Адыгэхэм я унапIэм и щыр щыгульу, Iэмал зэриIэкIэ щыпIэ захуэу къыхах. Дэтхэнэ унагъуэм и хадэри и хъесэри и унэ щыбагъымкIэ зэрышыIэм щхъэкIэ, къуажэ унэхэр зэпэжкыжьэу ящI. Зыр зым кIэрыпIауэ јашI я хабзэкыым. Дэтхэнэ унэ хадэми лIЭщIыгъуэ бжыгъэ зи ныбжъ жыгхэр ирагъетынри я хабзэшхуэш. Мэзхэр я тхъельIупIэши, адыгэхэр мэзыншэу псэуфынукъым.

УнапIэхэр хаха нэужь, нэхъапэ псэуальэхэр зыгращIыхыну щыпIэр хахыр. И гъунэхэр дахэу къахухыр. УнапIэхэм метр 40-50-кIэ зэпэжкыжьэу хъульхугъэм-рэ бзыльхугъэмрэ еир ящI. Бохэр, шэшхэр, мэшыльхэр, мэкъульэ, хъэузазальэ, хъещIэшым ейуэ пэш, пшылIхэм щхъэкIэ щхъэхуэу псэуальэ јашIыфын хуэдэу щыпIэшхуэ къыхах. Жылагъуэм и щынальэм щыгушхуэ зибгъэIэнуракъым, атэ утэлэжкыхын хуитынгъэ къуиту аращ. Псунэхэри щхъэхуэ-щхъэхуэу ящI. ПшылI унэхэри ар дыдэущ зэращIыр.

1816 гъэм тепльашIэм ищIа адыгэ унэм ихъэкIэ хамехэм ятхыжахэр: Шэрджэсхэм я псэуальэхэм унекIэ уеджси хъунукъым. Нэхъыбэу ахэр зэицхыир ятIагъуэкIэ зэцIэшхауэ, чыкIэ зекIэлтыкIуэу зэтепльхя матэшхуэхэрт, и унащхэм къамыл тельхъауэ. ТепльэкIэ гурыхът, пшихэр ирикIууэ зэкIэлтыкIуэрт, къабзэлъабзэу зэрахъэрт, я хъэцIэшхэр ищхъаут. (Ян Потоцкий).

Шэрджэсхэм жыгираупIыкIыурэ унэ ящIу щIадзащ. Гугъуехь ини пылътэкъым а Iуэхум. Пкъо зыбжанэ зэпэплIимэу ягъэув, икIыхъагъкIэ лъэбакъуипI-пшыкIутху, ибгъуагъкIэ лъэбакъуй-пшыи хуэдэ дэльу. Я зэхуакур ятIагъуэмрэ хукхъуэрэ зэхэпшакIэ яири зэрагъэубыдт, и щхъэр къамылкIэ трапIэри ящIа унэм ущIэтIысхъэ хъунущ. Унащхэ щIэIуларэ пхъельэгурэ унэ кIуэцIым щIЭкъым. ЯтIагъуэрэ пшахъуэрэ зытекIута лъэгур унэ лъэгур яхуохъур. (Ф.Ф. Торнау)

Адыгэхэм абджыр щамыцIэ лъэхъэнхэм Iеицыхуэм и джабэл кIэмпIырафэм и лъабжьэм Ѣэль нэхулыр къыхахырти абдж папицIэу Ѣхъэгъубжэм халъхъэрт. Ипэрей унэхэм я Ѣхъэгъубжсэхэм и инагыр зэлтытар Iеицым къыхэкI фампIэрт. (къихэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.)

*Нэхул-ищхъэгъубжсэ Iупхъуэ.
Налиык Щэнныгъэ Къэхутэ Инстутым и музейм Ѣэльци.*

Адыгэ хъэшIэш университетыр

УнапIэр чыкIэ къахухья ѢыпIэм и дыхъэпIэм и гъунэгъуу, ущыдыхъэкIэ, нэхьыбэу сэмэгумкIэ зэээмэйзэи ижымкIэ хуэзэу хъэшIэш ящI. Абы ейуэ шэш, псунэхэр щхъэхуэ-щхъэхуу ящI. Адыгэхэм «унэм нэхъапэ псунэр» жаIэри, нэхъ зыхуэнкъуэнур арауэ ялтытэ. Мыбы папицIэ хъульхугъэхем, бзыльхугъэхем щхъэкIи, псунэ щхъэхуэхэр ящI. ПицылIхэм ейри ар дыдэш.

ХъэшIэш-университет унэр унагъуэм и зэфIэкIымрэ и лъэпкъыфIагъэмрэ ельытауэ, зы пэш е нэхьыбэу ирагъэшI. Ипэм лъэпкъыфI унагъуэшхуэхэм къахуэ-кIуэну хъэшIэхэр зыщыц лъэпкъкIэ, хамэ къэралыгъуэм къахуикIа хъэшIэхэри хэту, хъэшIэш щхъэхуэхэм ирагъэблагъэрт. Мыр къызыхэкIри хъэшIэм хуашI Ѣыхъярат. Псалтьем папицIэ, шэшэн, лезгин, куржы хуэдэ Кавказ хъэшIэхэр щхъэхуэ-щхъэхуу хъэшIэшхэм щагъэхъэшIэрт. Тыркум, Ираным, Кърымым къикI хъэшIэхэм щхъэкIи пэш щхъэхуэхэр зерагъэпэшырт. Мыпхуэдиз гугъуехьми къегъэльагъуэ хъэшIэм хуэфацэ Ѣыхъя зэрыхуашIыр. *Адыгэм и университет: адигэ хъэицIэцым IуэхутхъэбзацIэу Ѣэлта Ѣалэ-хъыдэжсэбзым университетыр фы защIэкIэ къиухауэ солъитэр (къихэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.).*

Унэр зей унагъуэр

Унагъуэм и цыху бжыгъэм ельытауэ щхъэхуэ-щхъэхуу пэшхэр къыхагъэкI. Унагъуэ куэду зэхэсхэм я тхъэмадэм щхъэкIэ **ҮНЭШХУЭУ** зы пэш ящI. Къыбгъэдээт пэшми анэ гупэм хэмэлтэжхэр Ѣэльци. **ХЪЭУШХУЭ-ХЪЭУНЭШХУЭМ** и гүнэгъуу «**ПЫГТ**» жыхуаIэ лэгъунлэйм шхыныгъуальэр гуашIыхь. Абы аргуэру къыбгъэдэтыж пэшми унэIутхэмрэ пицылI бзыльхугъэхэмрэ Ѣэльци. Хъеку, Іашхъэл хуэдэ Iэмэпсымэхэр зыщIэль унэри адэкIэ щхъэхуу яхуэ.

ПиццантIэм дэс унагъуэ хъуа псоми щхъэкIэ щхъэхуэ-щхъэхуэрэ зэпэжыжьэу унэхэр хуашI. Унагъуэ мыхъуа щалэхэри нэхъыбэу хъэшIЭцым щожей. ПиццIхэм щхъэкIи, яIэ бын бжыгъэм ельытауэ, унэхэр хуашI. Мис мыпхуэдэу зы унащхъэм и лъабжъэм я пэшхэр зэбгъэдэту, жызымыгъуэт зекIуапIэхэр, тайхэм удэкIын щхъэкIэ ешыгъуэ къозыт пкIэльхэр зидIэ унэшхуэхэм и пIэ адыгэхэм узыншагъэм езэгъыу, щхъэхуэ-щхъэхуэрэ унэхэр яшI. Адыгэхэм мы я къэхутэнэгъэр иджы щIэрышIэу къахутэж. Мис мыпхуэдэу зэдэпсэу унагъуэшхуэхэр и тепльэкIэ зы хъэблэ дахэу къольягъуэ.

Псэуальхэр мыпхуэдэу щхъэхуэ-щхъэхуэрэ щашIым и фIыгъэкIэ, унагъуэм зэхуаIэ щIыхъыр нэхъри егъэкуу икIи егъэтынш. Адыгэхэм я цыху бжыгъэр унэм ирамыгъэкIуу, унэр еzym я унагъуэ бжыгъэм ирагъэкIуу яшI.

ПэшиитI хъууэ, лэгъунлэйри къыпытыкысу ипэрэй адыгэ унэ.

Хъэушхуэ-унэушхуэ: унагъуэр зыцIэс пэшыр. Лонгворт Дж.А. 1838.

Псэуальэхэм я ухуеклэр

Адыгэ псэуальэхэр сыйтам щыгъуи зыуэ, зэтемыту яцл. Мыбы ельытауэ псыльэ щыпчээрэ уэтпсытл щыпчэхэм унэ зэрамыщыр, уэшхымрэ уэсэпсымрэ унэ лъабжээм кыщчэмылтэдэн хуэдэу бжыхъэклапхэр кыхъу яцл, псыр жыжъэу ежэхынам, зы щыпчл ягъэ емыкын щхъэклэ, псым гъуэгу хуашлри зы тайуэ яцла унэхэр упсэунклэ зэгъщ.

Блынхэрачи, щым метриплклэ дэлэтеяц. Унащхъэхэрачи, «гушэ унащхъэ» жыхуалэм хуэдэш. Унащхъэм и лъэгагьри метрийт хуэдиз мэхъу. Унэ күэцчым и лъэгагьыр унащхъэри хэтыжу метрих мэхъу. Унащхъэ щлагхэр пхъэбгъу упса дахклэ щлаулэ. Я зэхуакум псы дэмыжын щхъэклэ, дабзыклири зэгуэльу щалхъэ е щлаулэ.

Адыгэ лэгъунлэй. Шапсыгъ музейм.

Псыи кылхъижыркъым икли унэм щхъэклэ щхъэхуэу унащхъэ щыни хуейкъым. Тхъэмыщклэхэм я унащхъэр кыхъщи, бгъэнрэ къамылклэ ябгъэ. Блынным и гушчылум сантиметр щэцл и бгъуагъыу пхъэбгъуитл тральхъэри, пкъоуитл щлагхэувэж, пхъэбгъухэри бжыхъу хуэдэу зэрахъэ.

Блынхэрачи, жыг захуэхэр зэтральхъэурэ яцл. Зэээмэзи чы лъэрыклюэ быдэ блаклэ яцлри, и күэцлри и щыбагъри яижри, захуэу яцла блынным хуэдэу къольагъуэ. Унэр сыйтам щыгъуи бжилл хэлбуу яцл. Зы бжэр гъемахуэми щымахуэми йухаэ къагъанэр. Бжэр хуашлмэ, хьэцлэм щхъэклэ мыфлу яльы-

Къалмыкший хъупыр зеяр
Хъэнфэн Ибрахьимиц, 1924.

тэ. Сыйтам щыгъуи жъэгум ижь лъэныкъуэмклэ хуашл щхъэгъубжэшхуэм пхъэбгъум кыххэшчыклюэ щхъэгъубжэ зэгүэт илэц. Жъэгураси, бжэмклэ узэрыщхъэу, зэрыхуагъэфащэмклэ, ижь-сэмэгумклэ щылэ блынным ику дыдэм деж яцл. Жъэгур, мазэ ныкъуэм хуэдэу, ищхъэклэмклэ хуэзэву дращлэй. И лъэгагьыр зы метррэ ныкъуэрэ хуэдизхи, чы ухуэнакл яцлри и күэцлри и щыбри яиж. Ику дыдэм халхъя пхъищым яку дэлтэм лъахъшыр фэдзауэ пыльщ. Мы лъахъшыр унагъуэр щызэхэмклэ нэхъыжь щалэм лъос, адэшхуэ щинчи къифахыркъым.

Адрей бжэгъум чы цыкIухэр тралхъэри кхъуейрэ лырэ ягъэгъу. Жъэгу кIуэцIымкIэ пхъэ блынны гуашыхауэ сантиметр тющI и куугыу, зы метр и лъэгагьыу ящI, ятIэ блынми «ЖъантIэбей» жыхуалэм и гушIыум уэздыгъей пхъэ тралхъэ, мафIэм пхъэм ягъэ иригъэкIыркым. Адыгэхэм, шэху уэздыгъэ зэрэмIэм щхъекIэ, уэздыгъей жыг дагъэ зыщIэтым щыщI ягъэтIылъри зэрахъэ, хуэнкыуэ хъумэ, къаштэну.

Псэуальэм и пэшхэм пIэхэр зэтралхъэну блынны екIуалIэу зы метр и лъэгагьыу пхъэбгъухэр зэтралхъэр. ПIэхэр тралхъя нэужки, Iупхъуэ гъэцIэрэцIа трапIэж. И лъабжъэми хъэпшип гуэрхэр щIалхъэ. ПIэ тельхъэпIэм и гупэмкIи арджэн гъэцIэрэцIа яубгъу.

Жъэгум ижыырабгъум пхъэм къыхашIыкIа **пIэкIуэрыр** ягъэув. Мы пIэм и лъэгагьыр метр ныкбуэ хуэдизщ, лъэнкыуицимкIэ пхъэ гъэцIэрэцIа кIэраулIэ. Мыбдежыр тхъэмадэ тIысыпIэц. Мы пэшым унагъуэм и тхъэмадэм фIэкIа зыри тIысыфыркым икIи шыгъуэлтыфыркым. Унагъуэ тхъэмадэр махуэкIэ щIесщ, жэцкIэ щожей.

Адыгэхэм нобэрэй гъуэлтыпIэм ешху **пIэкIуэрыр** къызерахутам къегъэльгауэ мы унэлъашIэ хъэпшипир зэрыжыр. Нобэ къалхэм зэрахъэ гъуэлтыпIэм ешху яIэ **пхъэгур** абыхэм хуэдэу дахэц икIи гъэцIэрэцIац. Пщи-уэркъ хъыдджэбзхэм пIэкIуэрым тралхъауэ тель **шылбэр** жыхуалэ данэ плащIэ хужым къыхашIыкIам и щIагыым щIэльхэц. ХъэцIэ лъапIэ къахуекIуэ хъумэ, пшагъуэм къыкъуекI мазэм хуэду, лъэнкыуитIыр драIэтейри къотэджхэри ирагъэблагъэр. Хамэ зыплыхъакIуэхэм «дахэц, гъэцIэгъуэнщ», жаIэу, цIэ зыфлаща, бадзэм зыщахъумэн Iупхъуэр ижь лъандэрэ зэрызерахъэм и шэсщ.

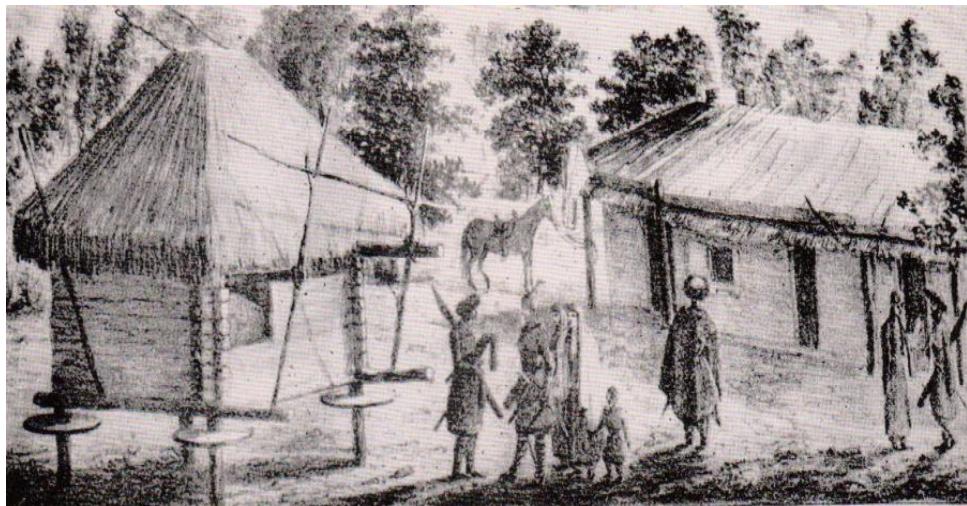
ПIэкIуэр зымышIыфхэми ятIэкIэ дращIейри гъуэлтыпIэу зэрахъэ. И гъунэхэми пхъэбгъухэр гуальхъэж. ХъэцIэцхэм гъуэлтыпIэр жъэгум ижыырабгъу лъэнкыуемкIэ ягъэув. Зи ныбжь хэкIуэта лъыжхэм фIэкIа жъантIэм зыри тIысыфыркым. Абы щхъекIэ жъантIэ тIысыпIэр нэхъыбэм нэшIу къонэ.

Къэбэрдей адигэхэм и хъэцIэцхэм ишIагъэувэу ишата пIэкIуэрыр.

ҮнэлъашIэр: адыгэ унэхэм зыхуэныкъуэ үнэлъашIэм фIэкIа зыри щIа-гъэувэркъым икIи щIальхъэркъым. Унэ кIуэцIым я нэр нэхь зытрагъэтыр къаб-загъэрэ къызэрыгуэкI хъэпшыпхэмрэц. ТепIэнцIэлтыным нэмышI, унэ кIуэ-цIым арджэнным тхыпхъэ дахэхэр хэшIыхъауэ, нэгъуэшI щIыпIэхэм узыщри-мыхъэлIэнухэр, цыху зытIушI тъысыну шэнт, гъуэлтыпIэ тъысыпIэхэр, тас-къубгъан, хъэпшып зыдалхъэ пхъуантэхэр, дэнитээ жыхуаIэ дахэу щIа дэрбзэр матэ щIэлъщ.

ГъуэлтыпIэм арджэн иральхъэ, хъэцIэ къакIуэмэ, щхъэнтэ щабэ хуагъэтIыль, ауэ хъэцIэми плащлагъэ къегъэльхъагъуэри тетысхъэркъым. Ауэ и гъунэмкIэ мэтIыс. Щхъэнтэм тетIысхъэну зыхуэфащэр тхъэмадхэрощ. Псэуалъэм и кIуэцIри, и щIыбри зыину зи пщэрэлтыр бзыльхугъэхэрощ. Абы папщIэ мы Iуэхугъуэм фыз-хэми хъыджэбзхэми я нэIэр трагъэт. Ильэс къэс зэ-тIэу ятIэхукIэ, и лъэгурι мазэ къэс яй. ФыцIэ, плъыжыфэкIэ блынным и лъабжъэмкIэ зыхь ятхъри гъэгъэхэр тращIых. Блынным ятIэхур къыкIэрыхуамэ, фIей хъуамэ, унагъуэм и емыкIуу яльтытэри, я нэIэр трагъэт. Абы папщIэ, мэз щхъуантIэм хэс адыгэхэм я унэ хужь-хэр, жыжъэу дахэ дыдэу къольхагъуэ. **Абын** къуэладжэр ильягъуу дихъэха инджы-лыз зыпльыхъакIуэ Мистер Лонгворт: «**Сыт ягъэкIынт сэри мыпхуэдэу зы Хэку сиIатэмэ»***, – жиIэгъят.

КъызэрыгуэкI адыгэ унэ. Тэбу де Маринни. 1823.

* Longworth J.A.: A Year among the Circassians. London, 1848.

ШХЫНЫГҮҮЭМРЭ ФАДЭМРЭ

Адыгэхэм я шхыныгүүэхэр нэгъуещі лъепкъэм ельытауэ зэцхъяшокі. Шхын ліэужыгъуэхэракъым нэхъ ягъельапІэр, нэхъыбэу зэгъыу икІи ІэфІу зерапщэфІыным йогугъу. МашІеу икІи гуашІеу шхын щыныр, зерахабзэши, нэхъыбэу къызыхашІыкІир лырэ шехэкІрэш. Шхалъэр зыгъэбэг хадэхэкІир щагъуэу ягъельапІекъым. Адыгэхэм пшэр къащІыхэммыкІир, ІэпкъельепкъкІэ зэклужу, зерыбыдэхэр, фырыфІкІэ сымаджэ щемыхъухэр я шхыныгүүэхэм ельыташ. Дамэлейуэ, я куэхэр курыту зэрыштыр, бгы псыгъуэу икІи машІеу зышх мы цыхухэм Тхъэр къахуэупсац жыпІэ хъунущ.

Пластэр

Адыгэхэм щакхъуэм-хъэлыгъум ипІэ пластэ жыхуаІэ ху цыкIум е нартыху хъэжыгъэм къыхашІыкІа мырамысэр-мамрысэр нэхъ къаштэ. Прунжыр щагъуэу ягъельапІеркъым. Пластапхъэ къызыхахыну хур (нэхъапэм мы Іуэхугъуэм папщІэ пхъэм къыхашІыкІа ужъэкІэ яужъгъэрт, и фэр трахырт) псывекІэ ягъавэри пластэ ящІ. Нартыхури ямыхъэж ипІ хъэкум щагъэгъури итланэш щахъэжыр. Мыри псывэм хакІутэри мырамысэ ящІ. Сыт хуэдэ пластэри зыхуей быдагъэкІэ ящІ. Зэзэмыйзэ шыгъу хадзэ. Прунжыр зэрыштыу къагъавэ.

Пластэр шыуан жыхуаІэ хъурейрэ къу зиІэж ІэмэпсымэмкІэ ящІ. Ар мафІэм деж фIадзэ, куэрдэ зэлашІэри, ящІ шхыныр тхъэву къанэркъым. Адыгэхэм лъакъуищ зыщІэт шыуан зэтральхъэ гъущыым къыхашІыкІар зерахъэркъым. Шыуаныр жъэгум пыльяуэ фIэлъ лъахьшым фIадзэ. Пластэри бэлагъ жыхуаІэ хъэнцэ захуэм ешхуу пхъэм къыхашІыкІамкІэ зэлашІэ. Бзыльхугъэм шыуаныр къыфIех, щым е Іэнэм трельхъэри дахэу зэлешІэ, епшри пельэж. Мис мыпхуэдэу зэрызэхэвэним я нэІэр трагъэт.

Пластэм дашхыну шхынхэр Іэнэм хъурейуэ е хъурей ныкъуэуэ тральхъэ. Загъуэр Иэнэм бгъэдэтысхъэну хъэшІэхэм я Іыхъэхэр щхъэхуэ-щхъэхуэу тральхъэри мыр нэхъ екІуу яльтытэ.

Пластэр Іэнэкум хъурейуэ тральхъамэ, дашхыну шыпсым тхъу гъэткIуа е шатэ темыха кхъуейр, Пластэм и кур кумбыгъэ ящІри абы иракІэр. Лы гъэвар, матэхъуейр цыкIу-цыкуу ябзытэри пластэм и гъунэхэм хаIу. Псы зыщІэт шхыныгүүэхэр тепщэчым е Іэгубжъэм иту пластэм и кум иральхъэ.

Пластэр ІекІэ япIытIурэ зэрашхым щхъэкІэ, Іэнэм мытIыс ипІ, я Іэхэр ятхъяшІ. Шхэныр яуха нэужы ятхъяшІыжки напэІэльяшІкІэ ялъяшІыж. Щхъэгъэрьтим и Іэ ижымкІэ къубгъаныр, сэмэгумкІэ тасыр егъэтIылъри и лъэгуажъэр къэгъэшашауэ псыр трекІэ. ХъэшІэхэм я Іэхэр ятхъяшІын щхъэкІэ къагъэтэджыркъым. НапэІэльяшІ жыхуаІэр хыдажбзхэм чэтэним къыхашІыкІауэ, и нэзитIыр хадыкІауэ, хужъ кIыхъш. Ауэ щышхэкІэ зыми и куэшІым напэІэльяшІ ирильхъэркъым. ЩышхэкІэ кIэригъэхуныр, зэтригъэткIуэныр ягъэемыкІури, ар цыкIухэм фIекІа зими хуагъэфащэркъым.

Налиык Лъэпкъ Музейм и҆лэль мы ужъсъгъэр 40-4049 номеркъ 1927 гъэм ираташ. Езы-тар нахуэкъым. Тепъэкъ хъурейиц, жыгеипхъэм къыхащыклаш, пхъэ Іэбгъуэ илэиц, 1.25-м. и къыхаагъиц. 19-нэ ллэцьыгъуэ тицлондэ зэрахъаш.

Мы ужъсъгъэри Аушыоджэр щыиц Гъут Хъэжы и адэшихуэхэм къацжэнауэ ихъумаш. Гъут Кэмаал 1948 гъэм илъэс 250-рэ илэ ящыауз, нобэрэй и ныбжьыри илъэс 317-рэ мэхъури, зэкъуэшихэр шызэхэкъым, Гъут Хъэжы къыхуэнэжри, езы унагъуэм нэмыицI и гүунэгъухэрти ириуужъсъгъэрт. Нобэ къуажэ музейм щахъумэр. Жыгеипхъэм къыхащыклаш. И гущыры-Иумкъэ хугур ирактумээ, тлэкъу нэхъ егъэзыхауэ ящыа лъэныкъуэмкъэ щыиц гъуанэмкъэ ху къабзэр, адрей лъэныкъуэмкъи сампир хидэти, хур къабзэу иуужъсъгъэрт. Къэзыгуэтэжар проф. Гъут Іэдэмщ, Шлэнныгъэ-Къэхутакъуэ Институт. 25.11.2015, Налиык.

Хъэлывэр-шэламэ

Щимэу яхуа тхъэвым и къуэцым кхъуей, къэртюоф ущэба, лы хъэжа дальхъэ, и гъунэ нэзхэр къыпхъекъэ гуагъэж, дагъэм хагъэжыхыри мыбы хъэлывэкъэ йоджэ. Етюанэу плащэу яхуа тхъэвым и къуэцым кхъуейр бжыынкъэ зэхэпщауэ е къэртюоф хъэжар псывэм джэдыкъэ и инагъыу хъурейуэ хадзэри ягъэвам псыхъэлывэкъэ йоджэ. Мыр шхыныгъуэ щлагъуэу ялтыгъэркъым, хъэшгэхэм къыхуаштэркъым. Зээмызэ псывэм къыхахыжа нэужь етюанэрей махуэм тебэкъэ е жъэпхъальэкъэ ягъажъэри яшх. Хъэлывэр Иэкъэш зэрашхыр. Мыр щлакхъуэ пэлтывтэщи, шху, шэ щлэмыху, тхъу, фо, н. къинэмыхщихэр дашх. Нэхъыбэу благъэ, ныбжъэгъухэм щахуэкъуэкъэ тыгъэу шхын зэдахь. Мы шхыныгъуэр хуабэу яшхмэ, нэхъ къаштэ.

Матэрзыры

Тхъэвир быдэу япшири кыыхьу яху, хүурей цыкIу ящIа нэужь, залиш и кыыхьагыу паупщи. Дэтхэнэри чы псыгъуэкIэ ящIа матэ хужым трагъэжыхьурэ и куэцIыр тIэкIу нэшIу, и гушIыIури дэбзыкIа хъуа нэужь, дагъэ плъам хадзэри ягъажьэ. Мыпхуэдэу ящIа матэрзыры нэгъуещI щIыпIэхэм ирагъэхынумэ кIапсэ псыгъуэм пальэр. Хъэлывэм хуэдэу тепщэчым иралхьэри Iэнэм тралхьэ.

Мэжаджэр

Хур зэхапщэри тепщэчым ильу хъэкум щагъажьэ. Мэжаджэ жыхуаIэ мы щIакхьуэр пэкIуэр нэхь ину ящIыну хуеймэ, хъеку куэцIыр ямыгъэхуэбауэ, залиш и лъэгагыу плIимэшхуэу ятIэм кыыхашIыкI. Хъэкур къэплъя нэужь, мы плIимэм и куэцIым тхъэв хъудырыр шынакъкIэ из ящI. Жья нэужь и зы лъэныкъуэр якутэри ягъажька мэжаджэр мыкъутауэ кърахыж. Мыпхуэдэу ягъажька мэжаджэр шхыныгъуэхэм халхьэ. Мэжаджэ хуеныхьуэр хъухэмэ, бзыгъэ-бзыгъуэу кыгуаупщIыкIуэрэ Iэнэм тралхьэ. Мыбыи хъэлывэм дашх шхыныгъуэхери дашх.

Бэджынэр

Зэнтхым и фэр дахэ цыкIуу трахри ягури и хъэдзэр къагъавэ. ИтIанэ тхъэвир тIэкIу быдэ хъухукIэ бэлагъкIэ зэхагъэзэрыхь. Быдэ хъуа тхъэвир бжэмышхкIэ яшх. Европэхэм **пюре** жыхуаIэ шхыныгъуэм нэхьрэ нэхь IэфIщ.

Бэджынэм хубау фоупс драф. ТIэкIу кIэропишIэри, зышххэр бэлэрыгъмэ, я бзэгур IурисыкIынущ. Мыбы теухуауэ адигэхэм дыххэшхэн Iэджи яIещ. Унагъуэ шхыныгъуэхи, хъэцIэм кыхуащтэ шхынхэм хабжэркъым.

ЩIакхьуэр* – Хъэлыгъур

ЩIакхьуэр-хъэлыгъур псоми зэращIым хуэдэу хъекукIэ ягъажьэ. Гуэдзыимрэ на-
ртыху хъэжигъэм кыыхашIыкIа щIакхьуэр хъэкум шрадзэм и куэцIыр къабзэ хъун
щхъэкIэ, жигей тхъэмпэхэр хъэнцекIэ хъекум ирадзэ. Жья нэужь, хубауэ, и лъабжьэр
дахэу жываэ къольагъуэ. Адигэхэр щIакхьуэр шхынкIэ ерыщхэкым, яшхыр машIещ.

Хъэнтхъупсыр-Стырыр

Стыр жыхуаIэ хъэнтхъупсыр адигэхэм щIагъуэу ягъэльапIэркъым, куэдрэ
ефэ я хабзэкъым. Нартыхум и хъэнтхъупсыр лIэужыгъуитIу ящI. Нартыхум и фэр
гухьукIэ ягури трах. ИтIанэ псым хагъэвыхьри шэ тIэкIу хакIэ, джэш тIэкуи хадзэж.
И гушIыIум тхъу гъэткIуам шыбжийрэ бжынирэ шкIэплъ хэлтыижу тракIэ. Мыр шэ-
джаагъуэм фIэкIа нэгъуещI шхэгъуэхэм ирафыркъым.

Зэээмэзи гухьум кърахыжа нэужь нартыхухэр 3-4-уэ якутэн щхъэкIэ, IэщхэлкIэ
якутэ. ИтIанэ ипэрейм хуэдэу ягъавэ. Ягу хум кыыхашIыкIа хъэнтхъупсири апхуэдэ
къабзэу ящIри, шэ хакIэж. Мы хъэнтхъупсыр хъэцIэм кыхуащтэ хабзэш, щIакхьуи
дашх.

* ЩIакхьуэр: мы псальэр, абавэ-ашкъарэуэ псэльэкIэм щIишу къэбэрдеибзэм кыыхыхьауэ арац,
«жъэм и Iыхъэ» жиIэу къокI. (А.И.).

Лэпсыр

Адыгэхэм лэпсыр фы дыдэу яльагьу. ЛышIэр зэхагъевыххьри шыгьу тIэкIу, шыбжий фыщIэ хадзэри ираф. Нэхьыбэуи лыхэкIыр яшха нэужь, лэпс трафыхыижри нэхь зэгъ мэхьу.

Гъуэмымлэжьыр

Хугу хъэжыгъэ, фо, нэгъуэнI удз лIэужыгъуэхэр зэхапщауэ ягъэжья щIакхъуэнI. Пэжырачи, гъуэмымлэжьым гуашIэшхуэ хэльщ икIи ильэс бжыгъекIэ щагъэлььыф. Мы щIакхъуэр адыгэхэр зауэм ѢыкIуэкIэ зэдахь.

Лы гъэвар

Адыгэхэм лышIэр сыйт Ѣыгъуи гъэвауэ, хуабэу яшх. НэгъуэнI гъэвэкIэ ящIэркыым. Лыр, Iэнэм тIысыну цыхум и пацхъэ иралъхъэн и инагъыу упшIэта нэужь, зэхагъевхыиж. Ягъэва лыр лIэужыгъуитIу Iэнэм тралъхъэ. Зээмызэ цыхIу дыдэу зэхэупшIэтауэ зы фальэшхуэкIэ Iэнэм тралъхъэ. Мыр цыху пашIэхэм хутралъхъэркыым. Абы папшIэ лыр гъэвауэ, тIэкIу гъэушIыIуауэ, дэ купшIэ и гъусэжу зы цыхум и пацхъэм пластэ бзыгъэм тельу хутралъхъэ. Лыр яуха нэужь, щхъэхуэу ящIа дэ купшIэр сырыгъекIэ зэхапшар, пластэм и кIуэцIыр кумбыгъэ ящIри иракIэ. Мистер Белл «**Париж шхынным хуэнэргъхэм яшхынкIэ сахующигъуазэ**», жиIат. Зээмызи лыр цыхIу-цыхIуу ябзытэри сырыгъекIэ пластэм и кум зэгъусэу иралъхъэ. Мыбы лышIыкIукиIе е лыбжъекIэ йоджэ. ЛышIыкIур, лыр яшха нэужь, щхъэхуэу Iэнэм тельу, хъэлывэ и гъусэу кыышIахъэр. Загъуэрэ хугум хэльу ягъавэри, хъентхуups гъэцIэгъуэн мэхьу. Загъуэрэми дэтхэнэми Iэгубжъэхэм ярыльту ират. Мыр Европэ хабзэм нэхь йокIу. Лы гъэвар хъэцIэ Iэнэм ѢытралъхъекIэ, хабзэшхуэ кIэлъыизерахьэ.

Щхъэм ижь лъэныкъуэр, зы тхъэмщIыгъу бзыгъэрэ зы кIапэ бзыгъэрэ, блатхъэр тхъэмадэм хутралъхъэ. Адрейхэм папшIи зы бзыгъэ тхъэмщIыгъу, кIапэм и гъусэу, тхыIупшIэм ѢыщIыхъэр хутралъхъэ. Лъакъуэ, пшэ, жъэжайр Iэнэм тралъхъэ я хабзэкыым.

Лыгъур гъэжъяр

Мэл, былым гъэшхам ялхэр пашIэ-пашIэу ябзытэри шыгъурэ бжынныхукIэ мацуицкIэ шыуауэ щагъета нэужь, итланэ жъэгум ищхъэмкIэ тель чы лъэрыкIуэм тралъхъэ. И лъабжъэри мафIэ гуашIэ зымышI пхъекIэ зэшIагъянэ. Зээмызэ зэ-прагъазэурэ махуэ зытIушкIэ ягъэгъуа нэужь, лыр Iэфи дыдэ мэхьу. Мис мыпхуэдэу ягъэгъуа лыр, хуэныкъуэ хъухукIэ, кыпаупшIри дзасэм фIаIури, дэп мафIэкIэ дахеу ягъэжья нэужь, зы дзакъуэгъуэ зэрыхъунум хуэдэу зэпаупшI, пластэм тегъеуауэ яшх. Загъуэрэми жъэпхъальэкIэ ягъажъэри дагъэр зэрышIэту пластэм и кум иралъхъэ.

Шыпсыр

Дуней псом цIэрыIуэ Ѣыхъуа «**чекес тавугу – чекес джэд**» шыпсыр нэхьыбэу дэ купшIэм, ар ямыгъуэтмэ, дагъэм хагъэлыгъуха хъэжыгъекIэ зэхакIэурэ ящI. Шыпсыр сыйт Ѣыгъуэми пластэм даших. Шыпсыр пластэм и щхъэм кумб хуашIри иракIэ. Лым и ныкъуэр лэпсым хэльу, и ныкъуэри пластэм къыхэнчу хаIури яшх.

Іэнэм щытральхъекІэ, тхъэмадэм и пашхъэм нышым и щыбагь лы лъэныкъуэр хуагъазэр. Сыт щыекІэ жыпІэмэ, а лыр зыхуэфащэр тхъэмадэрац. ХъещІэ лъапІехэм щхъекІэ адакъэ, джэд хуаукыныр ягъемыкIури унагъуэшхуэхэм хъещІэм пэцІэдзэу шыпс хутрагъеувэркым. ХъещІэр жэцым къэнамэ, етIуанэрэй-ещанэрэй махуз-хэм къыхуаштэ. ХъещІэм адакъэ хуаукыныр емыкIуши, ар зыIэшІещІахэм ауангушыIекІэ йохъурджауэ:

**Адакъэр зи нышу,
Шыд пэхур зи уасэу.**

Мы аргынитIым къригъекIыр мыраш:

**ХъещІэм адакъэр нышу хуэзукIыр,
Шыд пэхури нысэтыну езыт, жыхуйIеш.**

Дэгъэлыважъэр

Лыр, цыкIу-цыкIуу яупщиета нэужь, еzym и дагъэмкІэ зэхагъэжыхыж. Хъумалъехэм иралъхъери, и дагъэм щахъумэж. Ягъехуабэжурэ яшх.

Уэдбэсымыр

Щынэ гъэжъар зэращыр мыхуэдэущ: щынэр зэIаха нэужь, щхъэр, тхъэмщIыгъур, жъэжъейр и гъусэу, щы кытIыкIар фIыуэ ягъехуэба нэужь иралъхъэ, и щхъери быдэу ягъэбыдэж. СыхъэтитI-щи нэужым и щхъэр трах. Къупщхэ куцIым хуэдэу жья лыр зэгуаущIыкIри Іэнэм тральхъэ. Нэхъыбэу Пастэм даших.

Мэтазыр

Кытэ зыхальхъа тхъэвир фIыуэ япщири яху, и кIуэцIым матэхъуейрэ шыгъу IэкIу хакIутэри джэдыкIитI и инагыту ягъэбыдэж. Псывэм хадзэри, фIыуэ ва нэужь, хуабэ-хуабэу яшх.

Шэдэсыр

Прунжым къыхашIыкI IэфIыгъуэш. Шэмрэ прунжымрэ зэхагъэвых, фошыгъу хальхъэри хуабэуи щыIэуи яшх. Нобэ ТыркумкІэ **сутлач жыхуяIэ IэфIыкIэраш**.

Сукурыр

Хугу хъэжыгъэ гъэгъуа лIэужыгъуэш. Зауэ е зекIуэм щыкIуэхекІэ, я къэльтмакъ зэпедзекIымкІэ зэдахь. ЕтIысэххэмэ, мафIэ ящI, ар псым хагъэвыхыри яшх. Е шэ хуабэ щIету зэдагъавэр, тепцэчым иралъхъери, упщIыуа нэужь, шатэ тракIэри яшх.

Адыгэ кхъуейр

Шэ килограмитI, махуитI-махуиш ипэ ящIа шху шэжыпс (унагъуэхэм щхъэху-эу кытгэ яIэнц) зэрагъяпэш. Нэхъапэ шэр мафIэм трагъэувэ, къевэным хунэсауэ шэ-жыпсыр шынакъкIэ хуэмурэ хакIэ, и кIуэцIым хъурей хужъхэр ишIу зэрыщIидзэу, и гушIыгуми удзыфэу псы къытирищIэхукIэ мафIэм хуэмым къытранэр. Язри, зэ-тIэу зэпрагъазэ, хуабэ щIыкIэ лъэныкъуитIми шыгъу траудэри матэм е тепщечым ираль-хъэ. ПалъашхуэкIэ зыри къышымыщIу зэрыщылтым щхъэкIэ иужькIи яшхыр. ТыркумкIэ шэрджес-адыгэ кхъуейр цIерыIуэ хъуауэ тыкуэнхэм щацэ, «Черкес пей-нири» жаIэри (кыхэзыгъяшхъэхукIар дэращ. – А.И.).

Бдзэжъейр

Адыгэхэм псом хуэмыйдэу хы Iуфэм, псыхъуэхэм Iусхэм бдзэжъейр фIыуэ яльагу. Бдзэжъейр, и лIэужьыгъуэм ельытауэ, бахъэкIэ, мафIэкIэ, дагъэкIэ ягъажьэ. Хы Iуфэм Iусхэм нэкIыхь бдзэжъейр гъэлыгъуауэ яшхыныр яфIефIщ. ХэкумкIи, ТыркумкIи шыпсэу адыгэхэм хы ФIыцIэм къышауыда бдзэжъейр ноби яшхыркыым.

ХадэхэкIхэр

Адыгэхэм хадэхэкIыу джэш, тырку джэш, къэбыстэ фIыцIэр, щIэрыкIуэрэ кIэртГофрэ нэхъ яш. Ауэ хадэхэкIыр хъэшIэм хутральхъэну ягъэльяпIэкъым. ХадэхэкIыр унагъуэ шхынщ. Джэш цIынэр якъутэ, тхъурэ джэдыкIэкIэ ягъэлы-гъуери яш. Джэш гъурыр хъэнтхъупс хуэдэу ягъавэри щIакхъуэ пIастэ и гъусэу бжемышхкIэ яш. Джэшым лыгъур къупщхэ хальхъуэ ягъавэмэ IефIыкIей мэхъу.

Джэш гъурыр, фIыуэ ягъэва нэужь, япIыгI, тхъу тракIэжри яш. Загъуэри дэ купщIэ ущэбар, шыбжийрэ пэлъэджанэ (памидор) пIытIарэ ягъэплъри тракIэ.

Адыгэ къэбым псы щIакIэри псыр зэшIифыхукIэ ягъавэ, упшIыгужа нэужь шатэ тральхэри шэм даших. Зэээмэзи къэбыр зэхапщэри шэ щIэкIэжауэ яш. Къэбыр, фы дыдэу зэхапIытIа нэужь, чеишхуэм иральхъэри ягъефIэIу. ЩIымахуэ шхынщи, мыбы щхъэкIэ «къэбыпс» жаIэ. Къэбыстэ фIыцIэри, псыкIэ ягъэва нэужь, бжыныхукIэ зэхашIа шхур тракIэри яш. ШыпсыраншIэм и фэр трахри зэрыщыту яш.

Адыгэ Хэкум, хы ФIыцIэ Iуфэхэм **санейр*** куэдыкIейуэ къышагъэкI, нэхъыбэуи хы ФIыцIэм и къуэкIыпIэ лъэныкъуэр санэм и хэкужкуя яльытэри, а лъэныкъуэмкIэ ящIа фадэр, шагъырыр, н. къынэмьщIхэр куэду ираф. Мыпхуэдэ фадэ лIэужьыгъуэхэр ку-эду ящI пэтми, адыгэхэм ящI гуэр фадафэ хъуауэ чэф хъуауэ урихъэлIэркъым. Инджылыз къэкIухъакIуэ Мистер Беллрэ Мистер Лонгвортрэ адыгэхэр чэф хъуауэ зэрамыльэгъуар, я нэIэр трагъэту зэрызэрахъэр ятхыжащ. Адыгэ Хэкум и кIуэцI лъэныкъуэмкIэ саней къызэрамыгъэкIым щхъэкIэ, мыхэмий фадэм и пIэкIэ «махъсым-бахъсым» ираф. Пэжырачи, махъсымэр а лъэныкъуэмкIэ ираф фадэш. Махъсымэр хугум, хъэжыгъэм, тхъэвым, нартыхум къыхашькIи. Нэхъыбэу щIымахуэм хъэшIэхэм къыхуаштэнээр я гуапэш. Ильэс 150-рэ ипэ шапсыгъхэр Хэкум шрахум адыгэ къэбым и жылэр здрахауэ ноби Дюзджэ къалэм къедза адыгэ къуажэхэм къышагъэкI, бэзэр-хэми щацэ «чекес-адыгэ къэб» жаIэри. Мы къэбым и жылэр Болтьей къуажсами, Лашынкъеий къуажсами ястауэ ягъэбэгъуэж (кыхэзыгъяшхъэхукIар дэращ. – А.И.).

* Санэ: АдыгеймкIи шапсыгъымкIи жызумым щхъэкIэ санэ жаIэри, пэжери мыращ. «Жызум» пасль-эр тыркубзэ «узум» пасльэм къытхъукIацI, дэри санэ пасльэм дытхъэжсэ нэхъ игъуэц. (А.И.)

АДЫГЭХЭМ Я ИЭНЭ ЗЕХЬЭКИЭ ХАБЗЭХЭР

Адыгэхэм я хабзэмкіэ Тхъэм къахипца тэныгъэр, хъэшіэ гъельэпІэнүр фыуэ зыльагъу цыхухэш. Тыгъэ тэнкіэ, тхъэмьщкіэм дэіепыкъункіэ лъэкі къагъанэркым икіи я гуапэш. Я бжэр сыйтм дежи зэхухаш. Сыт хуэдэ псууныгти иреіэ, хъэшіэм хуашц щыхъыр зэхуэдэш. Хъэшіэ ягъехъэшіэну, щхъэхуэу яшлауэ **Хъэшіэш** яш. Хъэшіэш зимыіэр ягъэемыкіу. Мы хъэшіэшхэр, хъэшіэм зигъэпсэхун папшіэ, лъэкіынгъэ зиіхэм унейм пэжыжъеу зы щыпІекія яш. Лъэкіынгъэ зимыіхэм зы пэшыр хъэшіешу зэрагъэпэш. Къекіуа хъэшіэр иумыгъэблагъенүр, уи нэшхъыр зэхэуклауэ пэкъуэкіынүр, пымыгуфІыкіынүр нэхъ емыкІушхуэхэм хабжэ. Хабзэм къишта унафещ лъэкіынгъэ зиіхэм хъэшіэ къахуекіумэ, хъэшіэм хуэфащэ былым е мэлүр нышу хуэкукіынүр. Ныш яуклам и ныкъуэр яшха нэужь, хъэшіэ къакІуэмэ, щхъэхуэу ныш яукі хабзэш. Япэрай нышым къела лыр хъэшіэшіэм хуагъэфащэркым.

Бысымым къыхухэкіуэ хъэшіэм ешіэр и ягъэ къызэримыкіынүр, Тхъэм къыхухигъекіуа хъэшіэр игъехъэшіэн щыхъекіэ, лъэкі къигъанэркым, зыхуэныкъуену псомкіи хуотхъебзащіэр, хъэшіэ къыхухэкіуар и бий дыдэми, еузнуи, иукіынуи хуитыныгъэ иіхкым. Бысымым и пшэрэильш, ар хэти ирехъу, и хъэшіэр ихъумэнүр. Ар хабзэ нэхъышхъэхэм щышш.

Хъэшіэр бысымым зэрыІушіэр

Хъэшіхэр, зыхуэхъэшіэну бысымым и унэм щынэсым, хъэшіхэм я тхъэмадэр и гъусэхэм япэм йош, хъэшіещым и пшлантіэм мэув. Ар хъэшіещым щіесу зыльэгъуа бысымым къыпыкъуокі, илэ ижыр елэтри «**Фіэхъус апший!**» жреіэ. Хъэшіеми «**Тхъэм уигъэпсэу апший!**» – жеіери фіэхъус зэрах. Ауэ хъэшіэр бысымым нэхърэ нэхъыжьмэ, хъэшіещым щыщіыхъэм щіесу хъуар къызэшшотаджэ. Къекіуа хъэшіэ тхъэмадэми, адрес и гъусэхими я тысыпІэхэр ирагъэлтагъу. Бысымым: «**Узэпэшмэ?**», – жеіери къышцоупшіэ. Хъэшіеми: «**Тхъэм зэпэшу фышигъэш!**», – жиіэу, жэуап къретыж. Бысымым: «**Сыт фи хыбар?**», – жеіери, хъэшіэм йоупші. Хъэшіеми: «**Мамырыгъэш**», – жиіэу жэуап къретыж. Ауэ бысымым хъэшіэм нэхърэ нэхъыжьмэ, хъэшіэр абы ипэ тысыфынкуым. Щіупшіэн Іэухур, «**Фызэпэшмэ?**», – жиіэу, къеупшіа нэужь, бысымым мэттысири, хъэшіэ нэхъышшіери итланэш тьыс щыхъунур. Хъэшіещым нэгъуэші къышіыхъэхэм, «**Фіэхъус**», – зэрыжайэу хъэшіери къотэджри къышіыхъэгъашшем: «**Тхъэм уигъэпсэу – жыщхъэмахуэ ухъу!**», – жреіэ. Къышіыхъа лыжь псоми мы псальхэр Іэмалыншэу жепІэнущ, жэуап къуатыжынри хабзэш. Мы фіэхъус зэхынгъэм щхъэгъэрхэмрэ бысымымрэ хэткым. Сыту жыпІэмэ Іэухутхъэбзэ зэрагъэзащіэм щхъекіэ, куэрдэ къышіыхъэу зэрышшіекіыжым папшіэш. «**Жыщхъэ маҳуэ ухъу**» фіэхъус ехыкІэр Къэбэрдей адыгэраш жызыІэр, адрес адыгэхэм жаіэркым (къыхэзыгъэшхъэхукіар дэраш. – *А.И.*).

Іэнэм егъэблэгъенүр – І эгъэтхъэшіынүр

Шхыныр тельу Іэнэр къышіахъамэ, хъэшіхэр Іэнэм ирагъэблагъэ. Адыгэхэр Іэнэм мыттыис ипэ І э тхъэшіынүр я хабзэш. Гъуэгу зэрытетам папшіэ, я Іэхэр фіей хъуагъенш е пшіэнтіахэши, мы І э тхъэші хабзэр игъуэ дыдэш.

ХъэшІэ щІесхэм я нэхъыжыр тасым деж макІуэр, щхъэгъэртыи и лъакъуэ сэ-мэгур щІеукъуанцІэри и Іэ ижымкІэ къубгъаныр, и Іэ сэмэгумкІэ тасыр и Ыгъыу зргъэзыхи егъэтІыль. ХъэшІэми тасым и кум дэгэтеяуэ илэ сабынлыэм тель сабыныр къещтэри, и Іэр итхъэшІыну щІедзэ. Псы тезыкІэ гүэшІэс щІалэм нэхъапэ псыр и Іэм трекІэ. ХъэшІэми тхъурымбэ иригъэшІмэ, зээмызэ псы трикІэу щІедзэ. Мы Іэ тхъэшІ щІыкІэр хъэшІэм сабын тхъурымбэ тельыр иухыхукІэ еукъуэдийр. И Іэхэр зэ-щимыхъуэжмэ, Іэ тхъэшІыныр зэриухар, псы зэрыхуэмейжыр къуегъашІэ. ХъэшІэм и Іэхэр итхъэшІа нэужь, напэлэльэшІ зыЫгъе етГуанэ щхъэгъэртым напэлэльэшІыр ИитІкІэ хуеший. Адыгэхэм я хъэшІэр щыгуэ зэщхъэшокI:

1. Тхъэмадэхэр: мыхэр кІэшІуущхэш, чэнджеш къуат, тетыгъуэ яІэш, я ныбжыр хэкІуэташ, еzym нэхърэ нэхъышІэхэм елъытауэ нэхъыбэ яшІэ. Мы гупым хиубыдэхэр

мышихэ ипэкІи, шха нэужки, я Іэхэр ятхъэшІ, къашия напэлэльэшІымкІэ я Іэхэр, хуеймэ, я Іэблэхэри яльшІи къезытам иратыж.

2. Мыхэри тхъэмадэхэм я гъусэу къэкІуахэраш: напэлэльэшІым и зы кла-пэраш хуашийр, адрей кІапэр пшэрхыым иЫгъыш.

3. Мыхэри пшэрхыхэраш: мыбыхэм я Іэр ирагъэтхъэшІыркъым. Еzym я ІэлъэшІкІэш зэрызальшІижыр.

Я Іэхэр ятхъэшІа нэужь, хъэшІэхэр Іэнэм зыхуэфащэ тЫсыпІэм ягъэтІыс. ХъэшІэр шышихкІэ пшэрхых къуэдзэр ящхъэшытиц. ТЫсаҳэм я тхъэмадэр, бысымым, унагъуэм щІесхэм я узыншагъэмкІэ мэхъуахъуэри шхэнным щІадзэ, итланш эдрейхэри шхэнным щышІадзэр.

Іэнэм къытрайхъар джэдмэ, **бгъэлыгубэр** тхъэмадэ Іыхъэш. Ауэ Іэнэм тельыр щынэ гъэвамэ, **щхъэльэныкъуэ ижым** тхъэкІумэри тетыжу тхъэмадэм и пащхъэм хутральхъэ. Мыбы тхъэмадэм нэмышІ хэлбэнээр емыкІуш. Тхъэмадэм щынэм и щхъэр къещтэ, тхъэкІумэр гуегъэжи щхъэгъэрят нэхъышІэм сапэм фІэльу хуеший, щІалэми тхъэкІумэр ИитІкІэ Іех. Къэнар езыхэм яшхыж. Е щынэм и щхъэр, тхъэкІумэри зэрытетыжу, зы щІыпІэкІэ егъэтІыль, мыбы къикыр шхэнным щІадзэну хуит зэрыхъуахэрц.

Къэбэрдэй адигэхэм я хабзэмкІэ щхъэ лъеныкъуэр шхэнныр ицаухым дежиц къыицишІахъэр (къыхэзыгъэшхъэхукІар дэ-раш. – А.И.).

Шапсыгъ хъыджэбзым хъэшІэм и Іэр иригъэтхъэшІыну тас-къубгъанэрэ напэлэльэшІрэ иЫгъыту. Тасым и кум сабын тельхъэнІэ иІэжу, псыр къэмыйеин щхъэкІэ гъуанехэмкІэ псы ежэхыпІэхэр иІэжу Іэмэпсымэ гъэшІэгъуэныр адывэ гъуазджэм къыззерихутам уригушхуэ хуунуущ. Эдмонд Спенсер. 1854.

Адыгэм и тас-къубгъаныр.

Тасым и кум сабын тельхъэндэ илэжү.
Къуцхэ Фикри и тыгъэц. Каф-Давым
и музей, Тыркум.

Тельэм и Iэр и тхъэцьу къэлъагъуэ тасыр Тыгъужхъэблэ,
Бига жылагъуэбэм, Чанаккалэ Къалэм, Тыркум щытрахац.
Нарт Журнал, № 86–87.

Іэнэр

Адыгэ Іэнэхэм лъакъуиц щІэтш, метр ныкъуэ и хъуреягъщ. И лъегагыр метр ныкъуемкІэ тІэкІу нэхъ лъагэц. ЦыкIуущ, нэхъыбэу бжейм къыхашЦыкI. Мы Іэнэ цыкIухэр Европэ тепщечхэм ешхъщ. КъухъэпІэхэм тепщечхэр зэрахъуэжым хуэдэу, адыгэхэм дэтхэнэ шхыныгъуэм щхъэкIи Іэнэ щхъэхуэ къышЦахъэ. Іэнэ къышЦахъэхукIэ, «хуей хъунумэ», бжэмьшихи тральхъэ. Іэнэм гуахъуэ цыкIу тральхъэркыим. Зээмызэ сэ цыкIу гъещIэрэшЦа тральхъэ. Адыгэхэм я шхынхэр, хъэнтхуупсым нэмыщи дэтхэнэми и Йыхъэр щхъэхуэ зэрашхым щхъэкIэ, тепщеч хуэныкъуэкыим. Инджылыз зыплъыхъакIуэ Мистер Лонгворт адыгэхэм я хъэгъуэлIыгъуэм шытепсэлъыхым, тепщеч бжыгъэкIэ (Іэнэу къицIэкIыниц – А.И.) къегъэлъагъуэри **АБУКЬУ**-м къыхуашта Іэнэм и бжыгъэр плыщIрэ тууэ етхыж. Адыгэхэм я хъэшIэм дахдахэу щIыхъ хуашЦынумэ, Іэнэ щэшЦ къыхуаштэрт.

Адыгэ Іэнэ лъакъуиц.

Іэнэхэр къабзэ дыдэу зэрызэрахъэм щхъэкIэ щIэрыпсу къольагъуэ. И фэр тІэкІу фIеяфэ хъуа Іэнэр хъэшIэм къыхуаштэнэир ягъеемыкIу. Іэнэм тепхъуэ тральхъэ я хабзэкыим. Бысымым и лъэкIыныгъэмрэ хъэшIехэм я бжыгъэм ельытауэ цыхуипшI нэхъыбэ ягъэтIысыркыим. Іэнэр щагъэувкIэ и лъакъуэр тхъэмадэм хуэмизэн хуэдэу ягъеув.

Адыгэхэм **шэ, хъэнтхуупс** хуэдэ шхыныгъуэхэр бжэмьшихкIэ яшхыркыим, атIэ ИэгубжъэкIэ ираф. Мы Иэгубжъэр гъэцIууауэ, дэбзыкIауэ зэращIым щхъэкIэ, тыншу ягъекъэбзэжыф. Бжэмьшиххэр чэцхай жыгым и пхъэм цыкIуу, дахэу гъэшIэрэшЦауэ къыхашЦыкI.

Шхэныр зэраухыр

Иужь дыдэу шхэныр шызыгъэтыжыр тхъэмадраш. Сыту жыпIэмэ еzym шхэныр щигъэтыжа нэужь, адрес и гуссэхэр шхэмэ, емыкIуущ. Шхэн яуха нэужь, тхъэмадэр аргуэрү хъуэхъу кIэшЦкIэ мэхъуахъуэ, зэрыщIадза чэзумкIэ я Иэхэр ятхъэшЦыжри я тысыпIэм мэтIысыж. ХъэшIехэр шха нэужь, унейр щхъэхуэу зы пэшым макIуэхэри абы Ѣошхэ.

Адыгэхэм зы лъэхъэнэ гуэрэм хъэлыгъур-щIакхъуэр щашхыр зээмызэт. Нэхъыбэу хугу, зэнтхъ, нартыхумрэ прунжымрэ къыхашЦыкIа Пастэр ягъэльапIэу яшхырт. ИджыпстукIэ хъэшIэ Іэнэми, унагъуэ Іэнэми шейм и гъусэу хъэлыгъу тральхъэнэр хабзэу къаублащ.

ХъэшIэр къэкIуагъашЦэмэ, щагъэшхэн пальэ иIэкым. ХъэшIэр хъэшIэшым зэрыщIыхъуэу Іэнэр зэрагъэпш. ХъэшIэр куэдрэ щыIэнумэ, шхэгъуэм и пальэм попльэ. А шхэгъуэхэри мыращ: пщэдджыжым жыыIуэу, шэджагъуэм, пщыхъэшхъэм.

Япэрий хабзэмкіэ унагъуэм и тхьэмадэм шхъэхуэу зы Іэнэ къыхуаштэрти и закъуэу шха нэужь, итланэ унагъуэр шхэрт. Бысым гуашэри иужь дыдэу шхэ хабзэт.

Жэшчим къэна хъэшчэхэм дытепсэлтыхьмэ, хъэшчээр лыжьмэ, хамэмэ е цэрыгүэ хъяа щалэ гуэрмэ, гъуэльзыжыхукі ящхъэштыныр хабзэш. Хъэшчээр бысымым и лэгъумэ, бгъэдтэгысхъэуэ дэуэршэрыфынуш.

Тыркум, Адабэзэр къалэм къедза Курудил абэдзэх къуажэм Жажий Суслу Исмахыил, и адэшихуэм къыицэнгауэ, лъакъуих (6) ицэту, ильэс 151-рэ инэ Хэкум здрахам хүэдэ къабзэу пхъацлэм езгэццэри Хэкум къэсхыжсан. (А.И.)

ЛЪЭПКЬ ПШЫНАЛЬЭР

Лъэпкъ пшынальэр зеризыхэпцIэр, уи псэм зеридыхъэр, пшынаум къригъекIым уи гур къызэрзыщIэтэр, хуаскIэ къыхихыу пшынэр зерагъэбзэрбзэм уепльмэ, Европэ лъэпкъ пшынальэм зыкъомкIэ ешхьщ. Лъэпкъым и фыльагъуныгъэ куур, лыхъужыгъэ зыхэльу гум къипсэлъыкIзы пшынальещ. Адыгэ пшынальэр, псом ипэраши, ныбжыщIэхэм, жылехэм я гум дохъэ, я лым хепщэ, гыбзэрэ уэрэдкIэ блэклиамрэ нобэмрэ зыр зым быдэу зепещIэ. Пшынальэр псэм и гъесакIуэ нэхъышхъэраш.

Адыгэ пшынальэм лыхъужыгъэ, лягъуныгъэ, щыхьыр, Хэку лягъуныгъэ хуэдэу псэм фыгуэ ильягъухэмкIэ ягъезашIу зэхэпщаши, мы пшынальэм хабзэм къемызэгъ зыгуэр хэльу зыхэпцIэнукъым. НыбжыщIэхэм я фыльагъуныгъэм таухуами, хабзэм ебакъуэхэм. И Хэкум нэхъ быдэу пещIэ. Щыхьыр ипэ изыгъеэш пшынальэм хэтар егъегуфIэ, хэти егъагъ, егъегумещ.

Пшынэ Іэмэпсымэхэр

Адыгэхэм нобэ зрахъэ лъэпкъ пшынэ Іэмэпсымэхэр езыхэм ящIа пшынэхэщи, зы лъэнныкъуэкIэ я гуашцIэмкIэ, я псэмкIэ, я ІэпкъльэпкъымкIэ зэдокIу. Макъ гүумыр фыгуэ зрамылтагъум щхэкIэ фэндир зэрхээркъым, нэхъ макъ псыгъуэ зыщI Іэмэпсымэхэраш бжыппэр зубыдэр. Лъэпкъ пшынэхэр мыхэраш:

1. Пхъэпшынэ-шыкIэпшынэ: мыр езыхэм ящIыжыр. ШыкIэпси 3–4 зытель зы пшынэш. Абхазхэм мы пшынэм папцIэ «апхъартэ» жаIэ. Мы пшынэм нэхъыбэу щеуэр лыхъжхэр, зэхэтийсхъауз, махъсымэ ефэу, уэрэдыхъэр къышыжаIэраш. Пшынэм щеуэм деж, макъ дахэ зийг гуэр тхыдэм хыхъэжа уэрэдыхъэр жеIэ, заумз шекIуэкIахэр, лыхъужыгъэ зезыхъахэр, а махуэм и теплъэкIэ къеIутэж. Яшча гуузхэр къыхегъещ, хъэцIэхъэри къидожыуухэр. Мы хъэцIэхъэм лягъуныгъэ уэрэдхэр щагъуэу щыжыжаIэркъым. Нэхъыбэу къэхъуакъещIахэр, зауэ пшынальхэраш щыжыжаIэр.

Мы уэрэдхэр загъуэрэми пшынэншэу жаIэ. Къидежыуухэр гурэ псэкIэ дожыухэр. ЗэрыжалэмкIэ, зэуапIэм зи гуашцI щэкIа лыхъужыгъым мы уэрэдхэр зэхихмэ, псэцIэ къыхыхъэжауэ зельйтэж.

Пэжш, мы Іэмэпсымэм жылэр щызэхэт хъэгъуэлIыгъуэхэм зэи щеуэхэркъым. УIэгъэ хъуар, и узыр щрагъэгъупщэн щхэкIэ, нэху щыхукIэ лыхъужу пшынальэкIэ трагъэу.

2. Къамыл-бжъами: мы Іэмэпсымэр сантиметр 20–25-рэи къыхъагыци, мыбы еп-щэхэм бжъэмияпщэ-кIэ йоджэ. ХъэгъуэлIыгъуэхэм джэгур зыщым и лъэкIыныгъэм ельытааэ, бжъамияпщэ зытIуш къреджэ. Мыпхуэдэ хъэгъуэлIыгъуэхэр нэхъ убгъуауэ жыпIэ хъунц зы пшынауэ гул зэхыхъауз.

3. Пшынэ: Мы пшынэр нэхъыбэу зыгъэбзэрбзэр хъыджэбзхэраш. Пшынэ емыуэ хъыджэбзхэр закъуэтIакъуещ. ЖыпIэ хъунц мастэ-Гуданэм хъыджэбзхэр сыйт хуэдизу хуэнкъуэми, пшынэми апхуэдизу хуэнкъуэу. Пшынэм зы Iупхъуэрэ зы шыдыбжэрэ ишц.

4. Пшынэпхъэпс: И Іэпэпшынэр түрятIу зы пшынэш. Пшынэм ельытааэ нэхъ инш икIи нэхъ хъэлъещ. Макъ къитыр пианинэм и макъым ешхьщ. Мы пшынэм щысу еуэмэ, нэхъ тынш мэхъур. Пшынэм ельытааэ еуэнри нэхъ гугъущ. Щалэхэр мыбы еуэнкIэ нэхъ ерищхъещ.

Адыгэхэм пшынауэ псоми **сыринапщэ***-кIэ йоджэ. Мыбыхэм жылэ псоми щыхъ хуашI. Мыхэр икъукIэ гурухуэш, гъузджэр я лым хэпщааш.

* Іэмэпсымэ пшынэхэм еуэхэм папцIэ пшынауэ жаIэр. Сыринапщэ жыхуаIэр бжъамияп-щэхэраш.

Къамыл лЭужсыыгъуэхэр.

Пишинэ дыкъуакъуэ.

Іэнепишинаэрэ пишинэнекъэбрэ.

Гъуомрэ пхъэңыч лЭужсыыгъуэхэмрэ.

Шыкlyепишинынэ.

Шыкlyепишинынэ лIэужсыгъуэхэр.

ЛЪЭПКЬ КЬАФЭХЭР

Адыгэхэр сыйт хуэдизу лажьэу еша-елами, апхуэдизу загъэтхъэжыну хуэнкьюещ. Лъэпкъ къэфекІэхэр, зэдэжэнэир, шыгъажэр, Іэпщэрыбанэр, мывэ е гъущІ зэдэдзыныр, джэгухэм нып зэфІэхь, хъыдджэбз гъекІуасэ, зэпеуз, шы гъэджэгу гъещІэгъуэнэгъэхэр къэгъельгъуэн, зэбэнин, хъэлъэ къэлтынам хуэдэ спортахэмкІэ загъесныр фы дыдэу ялъагъу. Мы спорт ліэужыгъуэхэр зымышІэ зы щали урихъэлІэнукъым. Нэхъыбэу щызэрлыагъухэр мыпхуэдэ зэпеуз щыпІэхэр. Шыгъери гушхуэнэгъэри мыпхуэдэ щыпІэхэм щызыхапщэрт. Адыгэ Хэкум ишхъэрэ лъэпкъхэм я гушыІекІэр, япІэ зэрытыкІэр, псынщІагъэр, псыдзэм хуэдэу къиуну зэрыштыр, гуаумрэ узымрэ шечыныр, н. къинэмьышІэхэр къихэзипщэр спортращ. «Тхъэгъуэрэ гүфІэгъуэрэ зыдэшыІэм гуауз щыІэнкъым», – жаіэ. Спортыр Тхъэр къазерыхуэупса щыпІэхэм губгъуэм, удзыпІэхэм, тафхэм щашІ. Щымахуэ шылэми спорт зэхъэзэхуэ щашыр щыбыраш. Нобэм хуэдэу спорт пишинауэхэр дэнэ кърахынт.

Спортыр егъэлеяу фытуэ зэральагъум, зэрагъэзащІэм щхъэкІэ адигэхэм я ныбэр къипщирыкъым, къуданхэш, щхъэпельагхэш, Іэпкъльэпкъ быдэхэш. Адыгэхэм я лъэпкъ къафекІэхэр къуекІыпІэ лъэпкъхэм я къэфекІэхэм ешхъкъым. Адыгэхэм я Іэхэр щІагъуэу драіэтейкъым, хъыдджэбзхэм зэи яІэтыркъым, я щхъэхэр ягъэджэгуркъым, я ныбэр ягъэджэрэзыркъым, я куэхэр ягъэджэгуркъым. Я пщэр якъутэркъым, бгыхэр гупэ-щыбагъкІэ ягъэджэрэзыркъым. Адыгэ лъэпкъ къэфекІэ хабзэм мыпхуэдэ къуекІыпІэ къэфекІэр идэнукъым икИ хэзэгъэнукъым, хабзэми екІунукъым. Шым зэрыллыр, бзыльхугъэми и плащІагъэр ещІэж. Хъыдджэбзым и бгымкІэ яубидыну Европэ хабзэр ди хабзэм къекІуркъым. Къафхэм ипэ ирагъэшыр щыхъырщ, хабзэрщ, плащІагъэрщ. ШыгъекІэ къэгъэтэджыныр, зэтІыркъыныр, зэрызельэфэнэир ящІэххэркъым. Зи ныбжыр фытуэ хэкІуэтахэм нэмышІ, къанэ щІагъуэ щымыІэу, щІалэгъуалэ псори хъэгъуэлІыгъуэм хохъэ. Зи ныбжыр 70–80-м нэсэуэ къафе Іэджи пльагъуфынуущ. Адыгэ хъыдджэбзхэм дышэ пыІэ ящхъэрыгъуу е данэ щхъэтепхъуэ хужь ятеубгъуауэ, щІалэхэми хуурыфэ пыІэ ящхъэрыгъуу джэгум хохъэ. ЩхъэпІэу укъэфэнэир хабзэм идэркъым. Клагуэ (цакуэ) зыщыгъхэм и щыІур епхэ. Пицы е уэркъхэр къышифекІэ, псори къызэшІотаджэ. Пицы щІалэ е пицы хъыдджэбзхэр къышифекІэ, езыхэм щхъэкІэ хузэхалхъа къафэм йоуэ. Жы хууамрэ тетыгъуэ зиІэхэмрэ къышифекІэ, псори зэнщІэтэджэнэир хабзэш. ЩІалэмрэ хъыдджэбзымрэ къышизэдэфекІэ, я щыбагъхэр зэхуагъэзэну хуитынгъэ яІэкъым. ЩІалэр хъыдджэбзым къышидэфекІэ, и закъуэ къигъянэу, нэгъуэшІ щыпІэхэмкІэ хэтІэхэсэ ищыну хуитынгъэ яІэкъым, икИ емыкІушхуэш. И клагуэр имыпхауэ зими урихъэлІэнукъым. КъышифекІэ псальэкъым икИ гушыІэкъым.

Къафхэр жы щІету, псынщІэу ягъэзащІэ. Мы хъэгъуэлІыгъуэхэм псори хохъэф. Еплъхэри зэфІету Іэгу йоуэ. Хъыдджэбзхэр Іэгу еуэркъым, Іэгу еуэр щІалэхэраш. Мыпхуэдэ хъэгъуэлІыгъуэхэм кІуэхэм япхъухэри здашэ. ЩІалэгъуалэ псори щызэхуэс мы хъэгъуэлІыгъуэхэр щІалэ зэхуэсыпІэ мэхъури, щІалэхэр, хъыдджэбзхэр, фызхэр, лыхэр – псори абы щыІэш.

Адыгэ бзыльхугъэхэм я псеукІэ гъащІэм тетыгъуэшхуэ щеубыд. Мыбыхэм щыхъх хуэщыныр щэныфІагъэм и щапхъэш. А тетыгъуэр зейр сыйтим щыгъуи бзыльхугъэраш. Хъыдджэбзхэми щыхъх яхуэфащш. Мыбы зыри ебэкъуэфынуукъым. НэгъуэшІ къуажэм щашыну джэгум е хъэгъуэлІыгъуэм кІуэну щІалэхэм я гъунэгъу хъыдджэбзхэр, Европэ хабзэм хуэдэу, и шыплІэм егъешэсри, езыри кІэсу

тотысхъэж. Хъэгъуэллыгъуэр е джэгур зэфIекIамэ, апхуэдэ къабзэу я къуажэм къашэж. Зы къуажэм дэсу хъуа щалэгъуалэр дэшэсикIмэ я гъуэгур тхъэгъуэрэ гушиIекI ирахъэкI.

КъафапIэр **ХъэтиякIуэм*** и унафэм щIету ирехъэкI. Мы лым къипэувины къипэрүүэфыни щIэкъым. Сыт лъэнныкIуэкI абы йоупщIхэр, джэгум и унафэшIыр араш. Абы и Гуэхум зыри хэзэрыхыыфынукъым. ХъэтиякIуэр сыт щIигъуи щIыхухъуш. Зээмызэххэш и ныбжьыр икухэм нэсауэ бзыльхугъэ щIыхъур. ХъэтиякIуэм, щIыхыхышхуэ хуашIри, тыгъэ зыкъомкIэ къыхуоупсэхэ.

Кавказ Ишхъэрэм ис адыгэхэм лъэпкъ къафэ лIэужыгъуэ зыкъом яIещ. Ауэ нэхъыбэу къызэрыфэхэр Лъапэрэфэ-лъапэруш, КъафэкIых, Ислъемей, Апсыуэ, Шэшэн, Удж, Гуашэ удж хуэдэхэрш.

Лъэпкъ къафэхэр джэгурэ нысашзу тIууэ зэцхъэцокI. Джэгу цыкIухэр нэхъыбэу жэцым е махуэм ящI. Ар сыхъэт зытIущ еукъуэдийри, а къуажэм дэсхэрэш зыгъэзащIэр. Джэгу хъэгъуэллыгъуэми Иэгъуэблагъэм щIэ къуажхэм я щалэхэрэш еблагъэр. Хъыдджэбзхэр куэкъым. Джэгум егъэблагъэ хабзэ щIэкъым, хуей псори хохъэф.

Нысашэ-ХъэкIушэ: егъеleyуэ хъэгъуэллыгъуэшхуэш. Мыбы щIыхъэкIэ зы тхъемахуэ ипэ макъ ягъэури, псори ирагъэблэгъяуэ ялтытэ. Мыбыхэм Иэгъуэблагъэм щIэ къуажхэр йоблагъэ. Хъыдджэбз зиIэхэм япхъухэри здашэ. КъэкIуа псори до-жьюу, Игуу еуэу джэгум хэтххэш.

Къафэ-къафэкIых: Псыжъэр Тэрч лъэнныкIуэмрэ я къэфэкIещ. Захуэурэ ху-эму зы къэфэкIещ. Зы щIалэрэ зы хъыдджэбзымрэ ягъэзащIэ. Джылахъстэнейм «КъафэкIых» жаIэ.

Мы къафэкIэм нэмыицIи Тыркум щахъумауэ КъАФЭ КъУАНШЭР Думэ-ныц Iеулэдин Хэкум къихъыжери мыкIуэдыжыну лъэпкъым къыхуигъэнэжъясц. Мы къэфэкIэр ТыркумкIэ щIэ адыгэхэм ямыгъэкIуэдауэ нобэм къес яхъумаш. ХъыдджэбзитIымрэ щIалитIымрэ ягъэзащIэ (къыхэзыгъэшхъэхукIар дэраш. – А.И.).

Лъапэруш-лъапэрэфэ: псынщIэ дыдэу ягъэзащIэу зы къэфэкIещ. ЛъапэкIэ къызэрыфэхэрэш и щIэри къызытехъукIар. ПсынщIэу загъазэ. Зы щIалэмрэ зы хъыд-жэбзымрэ ягъэзащIэ.

Гуашэ удж: мы къэфэкIэми зы щIалэм я Iэр иубыдауэ, лъэнныкIуитIымкIэ хъыдджэбз зырызрэ зы щIалэ къапэштыту зэхуокIуэхэ. КъэфэкIэ дахэш. И закъуэу къа-фэ щIалэр, хъыдджэбзхэр еzym къритыну IэпэтермэшкIэ йольэIу. ЩIалэм зыкъомрэ хъыдджэбзхэр иримыту зэригъэльэIуа нэужь, иретри, езыр абы и Пэ йоувэ. Европэ кадриль къэфэкIэм тIэкIу ещхьщ.

Апсыуэ: Абхъаз къэфэкIещ. ПсынщIэу ягъэзащIэу зы къэфэкIещ. ЩIалэмрэ хъыдджэбзымрэ ягъэзащIэ. ТIуми псынщIэу загъазэ, я щIыпIэри зэрахъуэж. ТIуми я къэфэкIэр, я хэтIэ-хэсэр зыщ.

ЩIалэм и вакъэр и ныбжьэгъухэм лъахамэ, хъыдджэбзми хабзэкIэ лъихын хуей мэхъу. Къэфэныр яуха нэужь, тIуми дэжэгур зейм лъэпэд зырыз яритынри хабзэц (къыхэзыгъэшхъэхукIар дэраш. – А.И.).

Шэ-щэн: КъызытехъукIар «ШЭ-ЩЭН» пасальэрэш. Адыгэ хъыдджэбзхэр джэгүхэм, хъэгъуэллыгъуэхэм хыхъэфын щIыхъэкI ят экзаменым къызитехъукIаш. ХэкумкIэ яIэшIэхуауэ гъэшIэгъуэну зы къэфэкIещ. Зы щIалэмрэ зы хъыдджэбзымрэ ягъэзащэу псынщIэрикъэфэкIещ.

* ХъэтиякIуз: мы пасальэр къызытехъукIар мыбыкIэ щIэ адыгэхэр илэс 4.500-рэ ипэ Анэдолэм Хъэтий къэралыгъуэ зыухуа я къуэихэм щахуэкIуэкIэ гъуазэу яIам ХъэтиякIуэ жыраIа хуэдэу къысциохъур. (А.И.)

Мы къафэм и къејсъапIэм и тхыдэм, дяпекIэ къыдэзгъэкIыну: «Хэхэсхэм ди цхъэм кърикIуахэр» тхыльым фыцигъуазэнүц (къихэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.).

Ислъемей: зы щалэрэ зы хъыджэбзымрэ псынцIэу ягъезашцIэ.

Удж: мы къэфекIэр щыпIэшхуэм щагъезашцIэ. Щалэхэм я ижырабгъу лъэныкъуэмкIэ хъыджэбзхэр ягъэува нэужь, я Iэхэр зэрыубыдауэ утыкум йохъэхери, псори я Iэхэр зэрыыгъыу къызэдофэр. Щалэгъуалэ 30–40 хууэ къызэдэуджу урохъэлIэ. Я лъакъуэ ижыыр ипэ иту, сэмэгур иужъкIэ къэнауэ, я ижыырабгъумкIэ ирокIуэкI. Зээмызи тIурытIу зэдоувхэри зэкIэльюокIуэр пшинальэм зэрагъэкIуу, зээмызи псори хъурейуэ я Iэхэр зэрыдзауэ къофэ. Я кум ит пшинауэр, я щыбымкIэ къэна Iэгуауэхери, пхъэцЦыгхэр яыгъыу къэфакIуэхери, езыхэри иrogушхуэ. Тхъэгъуузы зы къэфекIэш. Мы къэфекIэр ныбжым елтыгакъым, хэт хуейми хыхъэу къэфэфынущ.

Нобэ кIуэдэйжыным нэса къэфекIэ лIэужыгъуэхэр, хэхэсхэм яхъумахэр, ди Хэкужым лъагъэIэсыжри куэдкIэ нэхъыбэ хъужаш.

Къамэрыфэ: *Мы къамэрыфэ жыхуалэ къэфекIэр, сэ илъесихым ситу, 1953 гъэм Тыркум Хъэджымуратлы сыкъышалъхуа къуажэм, Чэrimхэ я хъэгъуэлIыгъуэм шыслэгъуат. Адыгэ хъэцIэ щалэ гуэрим къамитI къызэкъуихри, Чэrimхэ ятхуу Зулфие къафэ псынцIэ гуэрим къеуэу, хъэцIэ щалэми къафэм и макъамэм зыдригъэкIуэрэ, и зы лъакъуэр къиЭтэым, къэмитIыр дыгуурэ, къамэхэр дыгъэм пигъэлэдурэ ди гъацIэм дымылъэгъуа къэфекIэ гъэцIэгъуэн дигъэлэгъуат. Абы лъандэрэ илъес 62-рэ дэкIащи, мыхуэдэ къафекIэр зэи слъэгъужаскъым. Мы къэфекIэр щалитIымягъээцIэнзэрыхуеймишчэлькъым(къихэзыгъэшхъэхукIар дэращ.–А.И.).*

Пшинауэ къафэ: *Анкара и нэхъ спорт сенэихуэр хасэм беджэндэу къиштэри цыху 7500 епъякIуэ щIэсу слъэгъуат. Бигэ лъэныкъуэмкIэ кърагъэблэгъа щалэ гуэрим пшинаэр и Iэ ижъымкIэ елэлэхаэ, микрофоныр кIерыцIэжсауэ хъыджэбзым къыдэфэу си гъацIэм зэзакъуэ слъэгъуат (къихэзыгъэшхъэхукIар дэращ. – А.И.).*

Тхъэшхуэ удж.

КІЭУХ ПСАЛЬЭ
Зээзыгъэпэшар Абазэ Ибрахьимш.

*Къэзанокъуэ Жэбагъырэ и ихъэгъусэмрэ я кхъацхъэ сыйнхэр.
Налиык «Псэ жысыгыр» зэрэлт хадэм и гъунэм дөж ишигэц.*

Къэзанокъуэ Жэбагъы и уэсятыр

Жэбагъы сымаджэ хъэльэу Къэбэрдеипшхэр щIэупшIакIуэ хуэкIуахэц. ЩIэупшIэн Iуэхур зэфIэкIа нэужь, пщыхэм языр Жэбагъы еупшIаш: – Уа, Жэбагъы, уэ дунейм уехыхжмэ дэ Хэкур дауэрэ зетхъа хъуну?, – жиIэри.

Жэбагъы и Iэ ижь Iэпхъуамбитхур къэльагъуэу кьиIэтри:

1. Цыхугъэр зыхэвгъэль
2. Адыгагъэр фхъумэ
3. Хабзэр фымыгъэубзэцхъу
4. Цыхубзым пщIэ хуэфшI
5. Жъабзэр лыкIуэ фщIы

«Мыхэр фхэлъу вгъэзащIэмэ, лъэпкъыу фыкъыизэтенэнш», – жиIаш.

КъэзыIуэтгэжар: Думэныш Iэулэдинш, зытхыжар Абазэ И. 2015 гъэ, жэпуэгъуэм и 13-м.

Уэрэдадэр дызгъэтхыжса Къуцхъэ Нэдим.
Налиык ЩЭнтыгъэ КъэхутакIуэ Институт,
щакIуэгъум и 19, 2013 гъэ 11:43:00

НЫСЭИШЭ УЭРЕДАДЭ

Үой, рой,
Үой, ройдкъэ,
Ой, ройда,
Ой ройда, дарий мохуэ.

Уэрэдадэри ди махуэт, жи,
Дай рэуи.

Үой, ройда, дарий мохуэ,
Нысэ махуэри къэтиэжсат, жи,
Ой, фежсыыу, маржэ, жи.

Үой, ройда,
Үой, ройдкъэ,
Ой, ройда,
Ой, ройда, дарий мохуэ.

Нысэ махуэри къэсыижсат, уей,
Нысэ махуэ идоишэ,
Дыщэ лъэужсыр идоишэ,
Щауэ хъурылъхур идоишэ.

Үой, ройда,
Үой, ройда, дарий мохуэ.

УЭРЕДАДЭ

J = 76

Уой рой Уой ройд - къэ /

3 Ой рой - - да /

1 Ой - - рой - - да.

3 Да - рий мо - - - - хуэ. Уэ - ри //

6 да - дэ - ри ди - ма - хуэт жей. /

8 Дай рэ - уи /

10 Ой - - рой - - да. /

12 Да - рий мо - - - - хуэ. Уэ - ри //

Пишиналъэбзэр зыгъээзиц Iар ГъукIэ Анжелэц. Налишык, 2014.

ЩАУЭИШЫЖ УЭРЕДАДЭ

*Уой, рой,
Уой, ройдкъэ,
Ой, ройда,
Ой ройда, дарий мохуэ.*

*Уэрedadэри ди махуэт, жи,
Дай рэуи.*

*Уой, ройда, дарий мохуэ,
Щауэ махуэри къэтишэжсат, жи,
Ой, фежсъу, маржэ, жи.*

*Уой, ройда,
Уой, ройдкъэ,
Ой, ройда,
Ой, ройда, дарий мохуэ.*

*Нысэ махуэри къэсыжсат, уей,
Нысэ махуэ идоишэ,
Дыщэ лъэужсыр идоишэ,
Щауэ хъурылхур идоишэ.*

*Уой, ройда,
Уой, ройда, дарий мохуэ.*

*Уэрedadэр дызгъэтхыжса Къуцхъэ Нэдим.
Налиык Щэнэгъэ Къэхутакбуэ Институт,
ицакJuэгъуэм и 19-м 2013 гъэ. 11:43:00*

КИУЭДЫЖАУЭ АДЫГЭ ХАБЗИЩ

Тылей – 1

Зы лІэшЫгъуэрэ ныкъуэрэ ипэIуэкІэ «Тылей» кІэ еджэу зы хабзэ щыIат, ди но-бэм къэмисыжыфауэ, хекІуэдэжыным зэрымыщІэкІэ къелауэ. Мы хабзэм тухуауэ щыгъуазэ фысщЫинц. ЗэрыттищІэщи цей хужыр шызытІэгъефыр пышхэмрэ уэркъхэмрэт. Адрей цеифэхэри къызэрыгуэкІхэм щатIагъерт. Цей плтыжырачи и псэр лъепкъым, и Хэкум щхъекІэ зытыфрат шызытІэгъефыр.

Нобэ ди къефакІуэ гупхэм я закъуэу къафэкыыхъ къафэкІэр зыгъезашІэр пышуэркъ щІалэхэраш. Къафэ пышнальэм и цІэри езыхэм папщІэ яуса къафэ, е уэркъ къафэц. Нэхъ псынщІэрыщІэ къафэкІхэри цей плтыжъ шызытIагъэ щІалэхэраш зыгъезашІэр.

И псэр и лъепкъым щхъекІэ тыхъ зыщІ Тылей адигэ щІалэ: мы хабзэм и къежьапІэр зэрыжыдыдэм шэч хэлькъым. 19-нэ лІэшЫгъуэм иужьрей ильэсхэм нэс къэгъуэгурлыкІуауэ адигэм и зы хабзэц. Бийм и гуашІэм пэмыйэшыфхэмэ е бийр имыкІуэтыжмэ е лъепкъыр гузэвэгъуэм щыххэхуэм деж пышы е уэркъ щІалэ гуэр езыр езырурэ утыкум къохъэри нэхъыжыхъэм яжреIэр Тылей хъуну. Мыбы зыми и Іуэху хэлькъым, щІалэр зыми тригъэгушхуэкъым. И Іуэхур зрихъэлІа нэхъыжыхъэр зы тхъэмадэм и унафэм щІэту зэхуосхэри унафэ ящЫыр. ЯщЫыну мы унафэр ядэнкИи мэхъу, ямыдэнкИи мэхъу. Ядэмэ пэжу лъепкъыр, Хэкур гузэвэгъуэм хэхуауэ араш, ТылейкІэ утыкум къихъа щІалэми хузэфІэкІыну ягугъэмэ ядэр. Мыпхуэдэ зы хабзэ дунейм зы лъепкъыми иIауэ е иIауэ дрихъэлІакъым. Мы хабзэм адигэр зэрджеу шытар «Тылей».

Тхыдэ лъехъэнэм ипэхэм шыщІэдзауэ иужьрей лъехъэнхэм нэс Тылейуэ утыкум къиува щІалэхэм и щапхъэхэри, и шэсри щыIэц. ДызэрэзІэбэкІыжыф антик лъехъэнхэм шыщІэдзауэ ди нобэм къэс и щЫыкІэми, и тепльэми зимыхъуэжауэ къэгъуэгурлыкІуащ. Тылейм и щІэдзапІэр кІэшІу зы тхъэльтІу зэIущІэц. Мы тхъэльтІум адигэ лъепкъым и нэхъыжыфІхэр зы тхъэмадэм и унафэм щІэту зэхуэсхэрт. Тылей щІалэми Іэмал имыIауэ плтыжыбээу цей шитІэгъэн хуейт. Мы хабзэм ипкъ иту Тылей щІалэм цей плтыжыр худыр. Мы цей плтыжыр нэгъуэцI зы гуэрым щитІэгъэну хуитыныгъэ иIэтэкъым. Нобэ къытхуэнар къефакІуэ гупхэм цей плтыжыр шрагъэтIагъэри къагъафэр.

Цей плтыжыр зэрэд щыкІэр: нэхъыжыхъэм я дэныгъэ хэльмэ, Тылей щІалэм и шыпхъум, шыпхъу имыIэмэ и унэкъуэц хыдажэбз гуэрым нэхъыжыхъэр зыщІэс пэшым Іэнэшхуэ щІехъэри щекІ плтыжыр лэнистекІэ иребзэр. Мис мыбдеж дыддэм шыщІэдзауэ Тылейр и гъашІэми, и дунейми пыкIыжауэ ялтытэрт. Мы щекІ плтыжыр нэхъыжыхъэри, я тхъэмадэри щІэсүу ябзу, яда нэужь шрагъэтIагъэрти нэхъыжыхъэр зыщІэс пэшым къигъэзэжт. Гуп тхъэмадэм мы щІалэр Іещэ-фащэхэм и нэхъыфІ дыдэхэмкІэ иуздэйрт. Тылейм, дыщекІэ гъешІэрэшІа жыр пыIэр, къамэр, джатэр (иужъкІэ сэшхуэм хуэкІуащ), нэхъ ипэIуэкІэ шабзэм и нэхъыфІынрэ зы сагындацкъ из шабзэшэ иритырт. Тылейм зихъумэжыну афэ джанэ, мэIуху хуэдэхэр иратыртэкъым. Ауэ а лъехъэнэм Іещэм и нэхъыфІ дыдэхэмкІэ яуздэйрт. Мы Іещэ-фащэхэмкІэ яхуэпа Тылейм зэи ямыхъуэжа мы пасальхэмкІэ тхъэ иIуэрт:

*Бийм сэишихуэм хуэдэу жсану,
Шабзэшэм хуэдэу псынщІэу себгъэрыкІуэнуц.*

Сызытеуээ щылъэ быйдер
 шынэу зджызджынкIи хъуни,
 Аүэ сэ хъеуз!
 Шынагуэ къехъуу уафэм зиIуантIами,
 Аүэ сэ хъеуз!
 Уафэмрэ щылъэмрэ зэхыхъэжыфыни,
 Аүэ сэ си гүүегум дэсчынкъым!

Ипэрэй адыгэ уэрэд, гыбзэхэм къызэрыхэшымкIэ Тылей Iуэхугъэр куэдрэ къехъуакым. Тхыдэжым къытгльмыгъэIэсыжыфа ди блэкIам адыгэм и щыхьымрэ и хуитыныгъэмрэ ихъумэн щхъэкIэ мыпхуэдэ Iэмалыншэ Iуэхугъэр зерагъэзэшIар машIедыдэц. Мыр къызыхэкIыр адыгэхэм я Хэкур, я хуитыныгъэр зэрахъумэжыфрат. Аүэ нэхъыбэу уэрэдыхъэмрэ гыбзэхэмрэ къызэрыхэшыр зэрымынахуэ дыдэм къыхэкIы Тылейм и къежъапIэр мы лъэхъэнэраш жыдигъэIэфкъым.

И щэдзапIэр мыращ жыдмыIэфми, иужьрей лъэхъэнэм къехъуа Тылейм и гугъузыщI и щыкIэр, и тепльэр ди нэгуу къыщIэзыгъэхэ кIапэ лъапэхэр къидохутэфыр. **Тылей:** японхэм я (камикадзе) «жыбыгъэ лъапIэ» мыхъэнэ иIэкъым. Щхъэхууи жытIэ хъунущ фIещхъуныгъэм папщIэ и псэ тынри зэрыхъмылъыр.

Тылей тхъэрыIуэр, зы цыхум игъельапIэ е лъапIэнныгъэ зыраплъымрэ ящIа лъапIэнныгъэ зыхэльым дицIа зэгурIуэныгъэц. Лъэхъэнэ, Хэку, лъэпкъым папщIэ Тылейм еzym и щыкIэр зыгъельапIэ, и Хэкум папщIэ и псэ нэхур зыт щыкIэнш. КIэншIу жытIэмэ Тылей тхъэрыIуэр щыхъ, хуитыныгъэ, Хэку лъагъуныгъэм щхъэкIэ игъуэ ихуэмэ, езыр езырурэ утыкум ихъэнраш. Зауэ IэнатIэм Iухъэхэм бийдзэм я дзэпщ е зэуакIуэлI ирагъельагъуар иукIын е жэшым бийдзэм я уэтэрым төхъеу зи гугъу ящIа цыхур еукIыр. Тылейм, цыхуцIыкIур зышышынэ тхъэхэм и гугъу ищIкъым. ФIещхъуныгъэ и лъэныкъуэклI убгъэдыхъэ хъунукъым. ТепльэкIэ лыгъэрэ лыхъужыгъэкIэ Тылейр узэдаш.

Тылейм пшэрлытуу зыхуигъувар игъэзэшIа нэужь къелауэ яльэгъуакым икIи зэхахакым.

1. Тылей: Сымхъэ Орхъан Алпасльэн Тылейм и лъэужыр къызэрихутар мыпхуэдэу къеIуэтэжыр: «Истамбыл тхылтыжхэр щашэ тыкуэн гуэрым, Тхъэм ешIэ сыйт лъандэрэ щIэлъми, тексир машынекIэ ягъэбэгъуаэ напекIуэцI зыбгъупщI хъууэ, французыбзекIэ тхауэ, зэрымыщIекIэ къэзгъуэтри, уасэ зыхуэзмыщIыф документ гъэшIэгъуэнэры тиркубзэклI зээдзэкIаш».

Зытхар 1937 гъэм Париж Ипэрэй Дуней Фольклор Конференцим еzym и гуашIекIэ имхыу езыта, е иритыну зээгъэпэшIар, зи хъэдрыхэр дахэ хъун адыгэ щIэнныгъэлI, профессор Намитокъ Айтек егугъуу адыгэбзекIэ имха нэужь французыбзэ дахэкIэ зытхыжар и щхъэгъусэ усакIуэ Хъундэж Хъэйрие Мэлэчиц. Щыми я хъэдрыхэр Тхъэм дахэ ищI. Чөркесхэр, Ялчын Кая, Истамбыл-2015, том-I: напекIуэцI: 276–277, том-II: напекIуэцI: 564–566 е 68-рэ н.кI.

Үэсэпиш – 2

ХъэдэгъэлI Асчэр Нарт IуэрыIуатэхэр шитхым Тыркуми кIуат, Дюзджэ къалэм зинэгу куэд щIекIа, и ныбжыр пшIейм нэса ХъыдзэлI Рэфикъ деж си ныбжьэгъу Пчэнльэц Мемдухь Джейлан ишат. IуэрыIуатэм теухуаэ зыщIэупщIэнэры иухауэ, лыжыыми къиIуэтэнухэр иуха нэужь Рэфикъ щIэсыу хъуам еупщIаш, – уэ щIалэхэ, хъэдэ зиIэ унагъуэм хуэшыгъуэну кIуахэм мы псальэ гъэшIэгъуныр къыжкаIэрт «Үэсэпиш». Мы псальэм зэ еплъыгъуэклI фэсапш-фIэхъус апший мыхъэнэ иIэ хуэдэу

къэльягъуеми, и пэжыпIэр я гуаум папщIэ яхуэшыгъуену зерыкIуахэм къыхэкIыу фыщIэ къахуицIыу аращ. ЖыIэпхъещ Рэфикъыр зеры шапсыгъыр.

Феплъыт адигэм и гупсысэм и куугъэр зыдныесым, мы псальэм и щабагъэмрэ и пэщIагъеми. **КъэзыIуэтар Пчэнлъэф Мемдухь Джейланщ, зытхыжар Абазэ И. 25.04.2016, Джузджэ-Тыркум.**

Хъыдан бгырыпхщIэпхэ – 3

Хъыдан бгырыпхщIэпхэн хабзэр куэдрэ ямыгъэзэшIами адигэ лъэпкъым и тхыдэ напэкIуэцIхэм икIуэдыхыжащ. Мыбы и щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэр цыху иукIыу лажэ зылэжъар хущIегъуэжауэ, е и псэм тешынхыжмэш щагъэзащIери, мыпхуэдэу куэдрэ къехъуакъыми аращ.

Адыгэ лъэпкъыр зымгъэбагъуэ щхъэусыгъуэхэм язщ лъы щIэжыныр. Унагъуэхэр зеруукI, зеритхъэлэу, лыгъэр зыхуамыгуэшыфу ди цыху машIэ ягъэ-кIуэдакъым. Мис мы мыхъумыщIэ лыщIэжым кIэ езытыжыф зы хабзэш «Хъыдан бгырыпхщIэпхэр».

Лъы зыгэжар хущIегъуэжамэ, бий ищIар и псэм къещэмэ къуажэ лыжъхэм ныш яхуекIри хъыдан бгырыпхщIэпхэ хабзэм еувэлIену зеридэр яжыреIэр. Хъыдан бгырыпхыр бзыльхугъеращ зыпщIыхэзыльхъэр. Мыбы къыхэкIыу лъы зыгъэжам иклагъери, напэншагъери зыхуегъефащэри бий ищIам и пащхъэ лъэгуажъэмыхъэу мэтIысри, къыхуигъэгъуну йолъIур.

Къуажэ лыжъхэр хабзэкIэ зы гуп зэрогъэхъури, и лъыр зыщIэжынным хуокIуэхэр, ящIа жылэ унафэмкIэ и бийр хъыдан бгырыпхщIэпхэкIэ къекIужыну зерхуейр жыраIери ирагъадэр. Иль зыщIэжынным хъэуэ псальэр фырыфIкIэ къыхигъэкIыфкъым. Сыт щхъэкIэ жытIэмэ, къуажэ псори бий ищIа хъунущ. Лыжъхэр шызхуэса щIыпIэм лъэныкъуитIри ираджэри, лъы зыгъэжам хъидан бгырыпхыр щIапхэр, зэкIужынным и пащхъэ лъэгуажъэмыхъэу мэтIысри къыхуигъэгъуну йолъIур, итIанэ лыжъхэм я унафэмкIэ IэплIэ зыхуашIри зэкIужауэ яллытэрт.

Мы хабзэр Тыркум Iууняйла лъэныкъуэмкIэ тIо ягъэзэшIаш. Зыр, абредж Уэзы-Уэзей Муратрэ, ХъэцIыкIу Хъэжырэ Къуэгъулькъуей къуажэм шызэрагъэкIужат, етIуанэри, си ныбжъэгъу Занилэ Феуаз и адэр зыукIа Уэтей Уалэ щхъэкIэ. Уэтей Уалэ лъэхъуэщым къикIыжа нэужь, и щIамкIэ хущIегъуэжауэ къуажэ лыжъхэм ныш яхуекIри хъыдан бгырыпхщIэпхэкIэ зэрагъэкIужат.

Мыбдежым Уэзы Мурат папщIэ ХэкумкIэ ятхыжамрэ, ТыркумкIэ яIуэтэжымрэ зэтхехуэкъыми мы щуугагъэр гъэзэкIуэжын хуейши, мыр нэгъуюощI зы лэжыгъэш. **КъэзыIуэтэжар: Кип Имдатщ, 30.06.2016, щI. Къ. И., Налшык.**

Тхылъ еджакIуэ лъапIэхэ, зи хъэдрыхэр дахэ хъун Жэбаглы Баж (Зихьни) и уэсят мы тхылъым къыкIэлъыкIуэну щIэблэхэм пацэжыну. Мис мы и уэсятым пацэжащ ди нэхъыжыфIхэу зи хъэдрыхэр дахэ хъун МафIэдз Сэрэбийрэ Думэн Хъэсэнрэ. Сэри зыгуэр ТЭкIухэр пысцэжаки, си пицэрыльр машIэу згъээшIауэ согутъэр. СIэшIэкIа Ѣшуагъэхэм папшIэ гъуазэ къысхуэхъун, къызэшхыдэнхэр мы жып телефонымкIэ фыкъэпсалъэмэ си гуапэш: +7(905)-436-70-48.

Сурэтхэр къызыхэсхамкIэ гъуазэхэр:

1. Абазэ Ибрахим и архив сурэтхэр.
2. Адыгэбзэм и зэхэль гүшьIалъ. Адыгэ тхылъ тедзапI. Мыекъуапэ, 1960.
3. Астваатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. Санкт-Петербург, 2004.
4. Аушыджэр Къуажэм, Гъутхэ я унагъуэ хъэпшип.
5. Газета Юга, 2015 гъэм, бадзэуэгъуэм и 30-м.
6. Едыдж Батырай: Черкесхэр-Адыгэхэр. Мыекъуапэ, 2009.
7. Зыгъэзэж Тимур и архив сурэтхэр.
8. Каф-Давым и музей (Анкара, Тыркум).
9. Лъэпкъ Музей (Налшык).
10. «Нарт» журналхэр (Анкара-Тыркум).
11. Тхъэзэплъыж Руслан и лэжъапIэ.
12. Хъэхъуратэ Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya: 26.11.1991, Ankara.
13. Црым Руслан и лэжъапIэ.
14. Черкесы, Воины и мастера. Налшык- 2012.
15. Шэрджэс Алий: Адэжь хъыбархэр, Черкесск. 2014.
16. Шапсыгъ лъэпкъ музей.

ПСАЛЬЩХЭХЭР

ЦыхуфI зэрыгсэури ІэдакъещІэкЫрш	5
ХЭЗЫГЬЭГЬУАЗЭ	7
ЖЭБАГЫ БАЖ (ЗЭКЕРИЯ ЗИХНИ)	8
АДЫГЭХЭМ Я ГЬЭСЭНЫГЬЭМРЭ Я ПСЭУНЫГЬЭМРЭ ЖЫЛАГЬУЭМ КЬАХИПЩЭХЭР	9
АДЫГЭ ХЭКУР	10
ЖЫЛАГЬУЭХЭР	12
АДЫГЭ ГЬЭСЭНЫГЬЭМРЭ ХАБЗЭМРЭ ЗЭРЫЗАУЖЬАМ И ЩХЭУСЫГЬУЭР УНАГЬУЭР	13
<i>Унагьуэ псэуныгъэр</i>	17
<i>Адэр</i>	18
<i>Анэр</i>	20
<i>Бынхэр гъесэн</i>	21
<i>Лъэтевэр – Лъэбакъуэ хъэлыгъуанэр</i>	23
<i>Тхъэлъэйунышыр</i>	23
<i>Плур-Быфэкъуэр</i>	24
<i>Плур хъэгъуэллыгъуэр</i>	25
<i>Адыгэ щIалэр</i>	27
<i>Пшэрхъ-тицафIэр</i>	30
<i>Спортыр</i>	31
<i>Адыгэ хъыдажэбзыр</i>	33
3ЭРЫШЭН	36
<i>Щхъэгъусэ къыхэхын</i>	36
<i>УасэIых хабзэр</i>	37
<i>Нысаиш хабзэр</i>	39
<i>НысащIэм и Iуэхур</i>	41
<i>Щауэм и Iуэхур</i>	45
<i>Хъэгъуэллыгъуэхэр. Дэнхэуэ нысаиш-мастехэIу хъэгъуэллыгъуэр</i>	45
<i>Щауэшишыжыр</i>	46
<i>НысэкъыщIэши джэгур</i>	47
<i>ҮIэгъэм хуащI щIатцэр</i>	48
<i>Дыщасэр</i>	49
<i>Къуэрлыху-пхуурлыхухэр</i>	50
ХЬЭЩIЭХЭР	51
<i>Бзыльхугээ хъэицIэр</i>	51
<i>Цыхухьу хъэицIэр</i>	53
<i>ХъэицIагъэ ехыныр</i>	55

<i>Тыгъэр</i>	58
ФІЭЩЫГЬЭЦДЭХЭР	60
<i>Мэжусий-друидизм фIэцхъуныгъээр</i>	60
<i>Ислыам фIэцхъуныгъээр</i>	64
<i>ІутIыжыр</i>	64
<i>Ньиши (къурмэн) ІутIыжыр</i>	67
<i>Хъэдэ дэхыныр</i>	67
<i>Хъэдагъэр</i>	68
<i>ХъэдэIусыр</i>	69
ЛІАКЬУЭ ЗЭХЭТЫКІЭ	70
<i>Лакъуэр</i>	72
<i>Лакъуэхэр</i>	75
<i>Пицыр</i>	76
<i>Гуашэр</i>	77
<i>Үэркъыр</i>	78
<i>ЛъукъуэлIыр</i>	80
<i>ПицылIыр</i>	80
ХЭКУ ЗЕХЬЭКІЭР	83
<i>Хасэихуэхэр</i>	84
<i>Мистер Дэвид Уркварт</i>	87
АДЫГЭХЭМ Я ХЕИГЬЭМРЭ Я ЗЭДЭПСЭУНЫГЬЭМРЭ	94
<i>И дауэр зыгъэкIуэда дауакIуэр</i>	95
<i>Адыгэхэм я хейм гъещIэгъуэн гүэр хэльщ</i>	96
<i>Экономикэр</i>	98
<i>Щыхъэхур</i>	100
<i>Хъыджэбз щыхъэхур</i>	101
<i>Мыльку зигъэIеныр</i>	101
<i>МэкъумэшищIеныр</i>	102
<i>ІэщIагъэхэр</i>	103
<i>Адыгэ текстилир</i>	105
ФЭИЛЪХЬЭГЬУЭХЭР	106
<i>Хъулхугъэ ѹыгъынхэр</i>	106
<i>Хъурыфэ пыIэр</i>	106
<i>Цейр – Черкескэр</i>	107
<i>Гъуэншэджыр</i>	107
<i>Лъейр</i>	108
<i>Вакъэмрэ местымрэ</i>	109
<i>Къэпталыр</i>	109

<i>Джанэ-гүүэншэджс юлагыцIэлъыр</i>	109
<i>ЩакIуэр</i>	110
<i>Джэдыгур</i>	110
<i>Шхэрхъуэнныр (Башлыкъыр)</i>	110
<i>Шыгынхъуэжсыр</i>	112
<i>ЩэкIхэр</i>	112
БЗЫЛХУГЬЭХЭМ Я ЗЫХУЭПЭКИЭР	113
<i>Бзыльхугээ щыгынхэр</i>	113
<i>Дышэ тыIэр</i>	113
<i>Къаруакь – сай (сей)</i>	114
<i>Бостеймрэ джанэмрэ</i>	114
<i>Вакъэр</i>	115
<i>Шхэтепхъуэр</i>	116
<i>Бгырыхыр</i>	116
<i>Щохъутэмысыр (Күэнишыбэр)</i>	117
ІЭЦЭМРЭ ШЫ ІЭПСЛЬЭПСХЭМРЭ	118
<i>Къамэр</i>	118
<i>Сэшхуэр</i>	119
<i>Фочыр</i>	122
<i>КIэрахъуэр</i>	123
<i>Бгырыхыр</i>	124
<i>Бгъэгүщальхэр</i>	124
<i>Шы Іэпсьэлсыр</i>	125
<i>Лъэрыгъыр</i>	128
<i>Щлонцыр</i>	128
ПСЭУАЛЬЭХЭР	130
<i>УнапIэр</i>	131
<i>Адыгэ хъэцIэц университетыр</i>	132
<i>Үнэр зей унагъуэр</i>	132
<i>Псэуальхэм я ухуекIэр</i>	134
ШХЫНЫГҮҮЭМРЭ ФАДЭМРЭ	137
<i>Пластэр</i>	137
<i>Хъэлыгэр-шэламэ</i>	138
<i>Матэрызыр</i>	139
<i>Мэжсаджээр</i>	139
<i>Бэджынэр</i>	139
<i>Щакхъуэр – Хъэлыгъур</i>	139
<i>Хъэнтхъупсыр (Стырыр)</i>	139

<i>Лэпсыр</i>	140
<i>Гъуэмымлэжьыр</i>	140
<i>Лы гъэвар</i>	140
<i>Лыгъур гъэжьса</i>	140
<i>Шытсыр</i>	140
<i>Дэгъэлыбжьэр</i>	141
<i>Уэдбэсымыр</i>	141
<i>Мэтазыр</i>	141
<i>Шэдэссыр</i>	141
<i>Сукурыр</i>	141
<i>Адыгэ кхъуейр</i>	142
<i>Бдзэжьеийр</i>	142
<i>ХадэхэкIхэр</i>	142
АДЫГЭХЭМ Я ИЭНЭ ЗЕХЬЭКИЭ ХАБЗЭХЭР	143
<i>ХъешIэр бысымым зэрыIуицIэр</i>	143
<i>Иэнэм егъэблэгъеныр – Iэ егъэтхъеицIыныр</i>	143
<i>Иэнэр</i>	146
<i>Шхэныр зэраухыр</i>	146
ЛЪЭПКЬ ПШЫНАЛЪЭР	148
<i>Пшиынэ Iэмэнсымэхэр</i>	148
ЛЪЭПКЬ КЬАФЭХЭР	151
КІЭУХ ПСАЛЬЭ. Зээыгъэпэщар Абазэ Ибрахимш	154
Къэзанокъуэ Жэбагы и уесятыр	154
Нысэишэ уэрedadэ	155
Щауэишыхж уэрedadэ	155
КІуэдыхжаэ адыгэ хабзиш.	158
<i>Тылей – 1</i>	
<i>Уэсэтиц – 2</i>	159
<i>Хъыдан бгырыххицIэнхэ – 3</i>	160

ТХЫЛЪЫМ ЕЛЭЖЬАХЭР:

ЗээвидзэкIар:	<i>Абазэ Ибрахыимиц</i>
Редакторыр:	<i>Хъэту Петриц</i>
ШЦЭНЫГҮЭ редакторыр:	<i>Абазэ Албэчиц</i>
Корректорыр:	<i>Шэрджсэс Заретэиц</i>
Макетыр зыщIар:	<i>Сокъур Замирэиц</i>
Жинтыйм елэжъар:	<i>Къуцхъэ Иммэиц</i>

Научное издание

Перевод с турецкого языка, подготовка к изданию *Абазова И.*

Баж Жабаги (Зекерия Зихни)

ОБРАЗ ЖИЗНИ И ОБЫЧАИ АДЫГОВ

(На кабардино-черкесском языке)

Макет и техническое редактирование 3.3. *Сокуровой*
Корректор 3.В. *Черкесова*

Подписано в печать 14.09.2016

Формат заказной. Гарнитура Times New Roman
Усл. печ. л. 13,6. Тираж 500 экз. (1-й завод 200). Заказ № 161

Федеральное государственное бюджетное научное учреждение
«Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований»
360000, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18
Тел.: 8 (8662) 42-46-97, 42-50-94
E-mail: kbigi@mail.ru

